

СБ4
Э 450

JSSN 0235—1218

ЭЛ-АЛТАЙ

№3

1987

3-чи чыгарган

да. Солдон он жаны жаар драматург.
Кайралду ишчизи Паулс Путныньш.
комсомолынын сыйынын лауреады
СР-дин Государственный сыйынын
рокпелнис.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Кол-во, пред. выдач.

ЭЛ-АЛТА

(Чүмдемел-кеендик депт)

Туулу Алтайдын бичиичилик биригү

3 ТМӨ Т. 1 кн. 3. 2148—85

1987

3-чи чыгарганы

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ

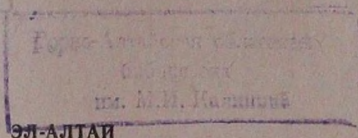
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы, Ж. Белеков — поэт, Э. Палкин — бичиичи, Т. Торбоков — бичиичилик биригүзинин литконсультанты, тургузаачы-редактор, А. Ередеев — поэт ле прозаик, С. Каташ, Ст. Каташев — филология наукалар кандидатары.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник (3-й выпуск).—Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987. — 136 с.

Бу дептер бүткүлнче областын культурадагы жүрүмдө айдары жок жаан эл-жондук-политика учурлу керек болгон Латвия ССР-дин литературасынын Туулу Алтайдагы Күндерине учуралат.

4701000000 — 027
Э М 138 (03) 87 67 — 87

Литературно-художественный сборник

(3-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов

Отв. за выпуск З. Шинжина. Худ. редактор В. Ортоңулова. Тех. редактор Е. Манышева. Корректор Л. Патагашева

Сдано в набор 06.08.87. Подписано в печать 08.09.87. АН 10860. Формат 70×84 1/16. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 9,26. Уч. изд. л. 8,56. Тираж 1000 экз. Заказ 2943. Цена 60 коп.

Горно-Алтайское отделение книжного издательства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987

ЛАТВИЯГА АЛТАЙДЫҢ УТКУУЛЫ

Кадын суузы чакпынду,
Канча жүзүн балыкту.
Кадын бажы Уч-Сүмер
Канча түмен алкышту.

Алтын-Көлдин чанкыр суу
Алтан түмен балыкту.
Ак мөңкүлү тайгалар
Алтан жүзүн быйанду.

Алтын сүрлү Алтайга
Амадап келген латыштар.
Албатыстың ыргалын
Ажарып көрбөр, айылчылар.

Күмүш сүрлү Алтайга
Күүнзеп келген латыштар.
Күүнзек алтай калыктын
Кожонгын уксаар, айылчылар.

Арка жердин өлөңи
Алтан жүзүн торкодый.
Алдыстагы айылчылар
Алтын кошкон жүстүктый.

Меес жердин өлөңи
Бежен жүзүн торкодый.
Биске келген айылчылар
Мөңүн кошкон жүстүктый.

Јетен жүзүн јер чечек
Алтайыстың уткуулы.
Јетен жүзүн бу кожон
Јоныбыстың ыргалы.

Алтан жүзүн јер чечек
Алтайыстың уткуулы.
Алтан жүзүн бу јанар
Албатыбыс ойыны.

(Сөстөрүн Шуну Ялатов чүмдеген)

ЛИТЕРАТУРАЛАР НАЈЫЛЫГЫ — КАЛЫКТАР НАЈЫЛЫГЫ

ЛАТВИЯ ССР-дин ЛИТЕРАТУРАЗЫНЫҢ КҮНДЕРИ — ТУУЛУ АЛТАЙДА

Былыр октябрь айда Латвияда алтай литературанын Күндери өдүп, эки калыктын литературалары ортодо жакшынак колбулар тургузылган. Ол керегинде көп бичилген де, айдылган да. Быжыл дезе бистинг жол-жорыгыска каруу эдип, латыш нажылар Туулу Алтайга келип жүрдилер.

Латвиянын литературазынын Туулу Алтайдагы Күндери 6 июльде Горно-Алтайск городто көдүринилү айлгада ачылган.

Карындаштык республиканын делегациязын Латвия ССР-дин Компартиязынын Төс Комитединин культура бөлүгинин башкараачызы Айвар Горис ле Латвиянын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын председатели Янис Петерс башкарган. Айылчылардын тоозында Латвиянын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын качылары Марис Тралмакс, Анна Жигуре, Андрис Колбергс, Латвия ССР-дин культуразынын Кайралду ишчилери — поэттер Марис Чаклайс, Лия Бридака, Борис Куняев, драматург Паулс Путныньш, актриса Лилита Озолина болгондор. Литературанын Күндерин өткүреринде ЛССР-дин комсомолынын сыйынын лауреаттары прозаик Марина Костенецка ла Мара Залите, поэттер Кнутс Скуениекс, Янис Рокпелнис, публицист Эрикс Ханбергс, поэт-көчүрөөчилер Улдис Берзиньш ле Петерис Бруверис, КПСС-тин Резекнедеги райкомынын баштапкы качызы Зигмунд Петкевич, республиканын төс прессазынын, телекөрүлтезинин, радиозынын каруулу ишчилери, «Орнамент» деп жарлу фольклор ансамбльдын артисттери, ончозы 37 кижиге турушкан.

Ол ло күн 12 час түште латыш айылчылар ла партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин, Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров Мак кереезине чечектер салгандар. Онон городтын төс тепсенгинде, В. И. Лениннин кереестигинин жанында Најылыктын митинги өткөн.

— Улу Октябрдагы социалистический революциянын 70 жылдыгы, Алтай крайдын төзөлгөнине ала 50 жылдыгы темдектелер жылда өдүп жаткан бистинг туштажубыс ленинчил национальный политиканын жаркынду керези болуп жат — деп, митингти ачып тура, КПСС-

тин горкомынын баштапкы качызы В. А. Леонтьев айткан. — КПСС-тин Төс Комитединин жөби аайынча эмди ороон ичинде литература ла кееркемелдин Күндери, жайаандык отчеттор, туштажулар элбеде өдөт. Најылыктын байрамы бүгүн Туулу Алтайда башталган.

Латвия ССР-дин Компартиязынын Төс Комитединин культура бөлүгинин башкараачызы А. Горис латыш калыктын өдүп келген уур-күч жолы керегинде кыскарта куучындаган. «Балтика талайдын ыраак жараттарынан бис бойыбыстын кожондорысты, күүлеристи, чүмдемелдеристи экелдибис — деп, ол айткан. — Бистин калыктын бүгүнгү жүрүми, ижи-тожы, санаа-амадулары керегинде слерге куучындап берерге турубыс. Же бис жагыс ла кожондоорго ло бијелеерге келбегенис. Слердин областъта экономика ла культуранын өзүмиле, ченемелиле таныжарга күүнзейдис. Онын учун сурактарыс та слерге көп болор».

— «Ат киштежип таныжар, улус куучындажып таныжар» деп, алтай эл-жон айдат. Же бистин таныжубыс бүгүн башталып јаткан эмес — деп, митингте куучынын «Литература ун Максла» газеттин редакторы поэт Марис Чаклайс баштаган. Ол јарлу латыш бичиичи В. Лацистинг Алтайда иштегени, И. Зиедонистин Туулу Алтайла јорыктап бичиген «Поэттин күндүк дептери» деп бичиги, бистин калыктардын алдынан бери улалып келген колбулары керегинде айткан.

«Циня» газеттин јуртхозбөлүгинин башкараачызы Э. Ханбергс куучынында текши орооныстын ийде-күчин ле өзүмин јарандыраына бистин кажыбыстын ла кожуп турган үлүбистин учурын темдектеген.

Күннин экинчи јарымында Латвия ССР-дин бичиичилери ле кееркемел ишчилери партия обкомынын каруулу ишчилериле тушташкан. Туштажуда КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын баштапкы качызы Ю. С. Знаменский областътын экономикадагы ла социальный өзүми, Совет јатнын јылдарынын туркунына онын јеткен једимдери керегинде куучындаган.

Латвия Компартиязынын Төс Комитединин члени, Латвия ССР-дин Верховный Совединин депутады А. Горис јылу уткуулар да Туулу Алтайга айылдап кычырганы учун јаан быјан айткан.

Латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндеринин энг баштапкызы јылу туштажуларла байлык, ныкта ла көдүринилү өтти.

Карындаштык республикадан келген айылчыларды драманын национальный театрынын эжигинде түлкү бычкак бөрүктерлү уулдар ла алтай кеп-кийимдү кыстар жаңарла уткыган ла алтай калыктын жаңыла чегенле күндүлеген. Латыштардын «Орнамент» ансамблинин артисттери каруу эдип, бу ла текпиштерде калыгынын омок ло сүүнчилү күүлерин ойногон. Мыны тууразынан көрөргө сүрекеј јараш болгон. Латыш литературанын Күндери ачылар Энирге

жуулган улус күндүлү айылчыларга чейне, тана, гүл-чечектер сыйлап, залга кийдире үйдешкен.

Же ле деген зал чүрчө ортозына жык толо берген. Сценада Латвия ССР-дин бичиичилери ле поэттери, партиянын, культура ла кеерке-меддин ишчилери. Олорды улус отургыштарынан туруп, өктөм лө узак колчабыжуларла уткыган.

— Улу Октябрьдагы социалистический революциянын 70 жылдыгын темдектеер өйгө жетире туй ла төрт ай артты — деп, көдүрнилү энгирди ачып тура, КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин айткан. — Бастыра совет албаты бу жаркынду байрамды КПСС-тин XXVII съездинин, онын Төс Комитединин ээчий Пленумдарынын жөптөрүн жүрүмде бүдүрер мергендү ишле, калыктар ортодогы өмө-жөмөлүктү, карындаштыкты тынгытканыла уткыйт.

Улу Октябрьдын юбилейине учурлалып ороондо өдүп турган жаан эл-жондук-политика иштер керегинде куучындап, латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндери бу каруулу керектердин бирүзи болуп жат деп ол темдектеген. Бүгүнгү туштажу былтыр күскиде Латвияда алтай литературанын Күндерине эткен каруу. Олор бичиичилик биригүлердин баштанкайыла, Латвия Компартиязынын Төс Комитединин, КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын жөмөлтөзиле өткүрилет. Латвияда карындаштык калыктардын нажылык колбуларын бастыра партия, совет органдар, профсоюз организациялар изү жөмөйт.

— Бүгүн жангырта төзөштин, түргендедиштин жаан учурлу сурактарын бүдүрүп тура, бис кажы ла калыктын салымында, өрө өзөр жолында улу орус калыктын, бисти жагына бириктирген улу Россиянын учурун ундыбайдыс — деп, Б. К. Алушкин айткан. — Бистин ороондо жаткан кажы ла кижиге, ол алтай ба, латыш па, белорус па, бурят па болзын, Ленин, Октябрь көдүрген мааны — агарудан агару. Литературанын бүгүн башталган байрамы мынан ары иштеги, жадын-жүрүмдеги башка-башка колбулар болуп ууалгай, калыктар ортодогы нажылыкты там тынгыткай.

Онын сонгында сөсти Латвиянын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын председатели Я. Петерс алган.

— Былтыр күскиде биске Туулу Алтайдын делегациязы келерде, «Бу алтайлардын Күнбадыш жаар эн узун жолы» деп, Бронтой Бедюров учурлап айткан эди. Бу жол там ла кыскарып жат деп, мен бүгүн айдар эдим. Жангыс та техниканын ман бажында жетирер кайкал аргазынын шылтузында эмес, бистин туштажуларыстын, нажылыгыстын шылтузында — деп, Я. Петерс айткан.

Бир де культура тагынан бойы жүрер, өзөр аргазы жок деп, ол куучынын ууалткан. Бис калыктар ортодо өмөлөжип иштееринин, нажылыктын жакшынак төзөлтөзүн жазап алганыс. Оны революционерлер, Ленин төзөгөн, биске десе бу төзөлтөни онон ары ууалтып тудар керек.

Я. Петерс Туулу Алтайдын ла Латвиянын эл-жоны ортодо алдынан бери уулашып келген колбуларды темдектеп, Вилис Лацистинг, Имант Зиедонистинг, областта азый иштеген партийный башкараачы Папардэнинг ады-жолдорун эске алынган.

— Најылык туштажулар ла колбулар калыктарды байгызып јат — деп, Я. Петерс темдектеген. — Былтыр бисте өткөн алтай литературанын Күндеринин кийнинде латыш улустын санаазында, ич көрүминде јангы ороон — Туулу Алтай — табылган деп айдар эдим.

Көдүринилү энгирди Латвияда эн јарлу ансамбльдардын бирүзи — «Орнамент» уалаткан. Латыш калыктын күүлерин ойноп кожондогон бу өмөликти республиканын бастыра јерлеринде изү уткыйдылар. «Орнаменттин» артисттери бистин орооннын көп јерлеринде, анайда ок ГДР-да, Иракта, Иорданияда, Испанияда, Финляндияда ла өскө дө ороондордо једимдү ойногон. Залда јуулган улус латыш калыктын кожондорун ла бијелерин изү колчабыжуларла уткыган. Ойын-јыргалды Латвиянын культуразынын Кайралду ишчизи актриса Лилита Озолина ла Ригадагы ТЮЗ-тын актеры Сергей Юдин башкарып өткүргөндөр. Энгирде латыш поэттердин үлгерлери орус, алтай, латыш тилдерле кычырылган. Латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндери ачылганына учурлалган энгир јилбилү ле өктөм өткөн.

* * *

Биске берген кыска интервьюзында Латвия ССР-дин Бичиичлик биригүзинин Башкартузынын председатели поэт Я. Петерс мынада айткан:

— Латыштар — јорыктаарын сүүр улус. Је бис Туулу Алтайга јорыктаарга келбегенис. Бойыбыстын төрөл јерибисти, бойыбыстын албатыбысты сүүп, өскө калыктардын јадын-јүрүмин билерге јүткыйдис. Бистин калык тоозыла көп тө эмес — 1 миллионнон ажыра. Је СССР-де јаткан калыктардын ла телекейдин албатыларынын 38 тилинен латыш тилге чүмдемелдер көчүрилет. Калганчы өйлөрдө көп тил билер поэттер өзүп келген. Ас тоолу калыктарга јилбү тынгыган. Темдектезе, бистин бир уул Улан-Удэде үренет. Бу күндерде Туулу Алтайда иштеген поэт Улдис Берзиньш түрк тилдерден көчүрет.

— Туулу Алтайга келген амаду-санаалар кандый?

— Мында көргөн-уккан байлыктарды бойымнын калыгыма јетирерим. Бойынын калыгынын тилин байлык эдери келер үйелер алдында бистин молјулу керегис эмей.

Үлгерлик јанжыгуларыла, бүдүм-кебериле ағыланат, је онын учуры — кижинин ич телекейин көргүзери, ол ару ла бийик күүндү

болзын деп јүткири. Канча кире башка-башка улус јадып јат, је олордын санааркаганы да, сүүнчилери де түңей.

7 июльде Латвия ССР-дин делегациязын Шебалин аймактын кыйу-граында јербойынын чыгартулу улузы алтай калыктын кеп-кийимин кийип, аш-тусту уткыгандар. Најылык делегациянын улузы Шебалинде Ада-Төрөл учун Улу јуунын туружаачыларынын ла В. И. Лениннин кереестерине тирү чечектер салгандар. Мынын кийинде Култура Байзынында эл-јонло јылу туштажу өткөн.

Уткуулду куучынды КПСС-тин Шебалиндеги райкомынын экинчи качызы В. И. Чуканов айткан. Ол бойынын куучынында аймактын ишкүчиле јаткандарынын ижи-тожы, јадын-јүрүми керегинде айтты. Латвия ССР-дин делегациязынын адынан сөсти Латвия ССР-дин Компартиязынын Төс Комитединин члени, Латвия ССР-дин культуразынын Кайралду ишчизи Я. Петерс айткан. Ол айылчылардын јол-јорыгы, латыш калыктын литературазы ла культуразы керегинде куучындаган. Анайда ок кееркемел шиндеечи Рамона Умблия калыктын јайаандыгы, энчизи ле јанжыгулары керегинде туштажуда турушкан улуска куучындады. М. Чаклайс мынанг озо Шебалинде база болгон, бу күнде Шебалиннин эл-јоны оны бойынын күндүлү кижизине туткан.

Анайда ок М. Чаклайс ла Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров куучындагандар.

«Орнамент» ансамбль јилбилү ойын-јыргал көргүскен.

Ол ок күнде латыш делегациянын јол-јорыгы Ондой ло Кан-Оозы аймактардын јери јаар ууланган. Айылчыларды Ондойдын чыгартулу улузы Себинин боочызында уткыгандар. Уткыган улустын тоозында Ондойдогы райисполкомнын председатели А. С. Медведев, иштин ле јуунын ветераны Д. К. Тарбанаев, өскө дө нөкөрлөр. Д. К. Тарбанаев былтыр окылу алтай делегацияла кожо Латвияда болгон. Бу туштажуда ол бойынын латыш најыларына јо-лыккан, бир јылдын бажындагы туштажу сүрекеј јилбилү болгон.

Мынын кийинде бистин айылчыларыбыстын јол-јорыгы эки ууламјыла ууланган: бир бөлүк улус Кан-Оозы аймактын, экинчизи Ондой аймактын јери јаар атанган.

Бу ок күнде Јолодо база јылу туштажу өткөн, мында эл-јоннын алдына куучынды Янис Петерс ле Бронтой Бедюров айткандар. Күннин экинчи јарымында јербойында јаан байрам болгон. Ак јаланда јарыш, эмдик үредиш, күреш, ойын-јыргал јилбилү өткөн. Латыш айылчылар бойларынын үлгерлерин кычыргандар, эки јандай ачык-јарык эрмек-куучын өткөн. Анда Јоло-Кайрылыктын, Кор-Кобынын, Урул ичинин чыгартулу улузы турушкан.

Эртенгизинде Ондой јуртта најылык туштажу өткөн, Күпчегендеги совхозто үлгерликтин одузы камызылып, митинг болгон.

Эгирде Јабаганын боочызында бистин айылчыларды Кан-

Оозы аймактын чыгартулу улузы уткыган. КПСС-тин Кан-Оозындагы райкомынын баштапкы качызы Н. М. Тайтаков сөс айткан.

Онон Латвия ССР-дин литературасынын Күндеринин туружаачылары Жабагандагы совхозтын койчыларынын турлузынын бирүзинде болуп, андагы улустын ижи-тожыла, жадын-жүрүмиле танышкандар. Айылчыларды алтай аш-курсакла күндүлегендер, ойын-ыргал көргүскендер.

Онын соңында латыш нажылар совхозтын төс журтыла танышкандар. Культура Байзыгында нажылыктын эгири өткөн. Сценадан латыш, алтай, орус тилдерле үлгерлер жаңыланган.

«Орнамент» ансамбльдын ойын-ыргалын көрбөчилер сүрекей жылу уткыгандар.

8 июльде эртен тура Кан-Оозынын Культура Байзыгында латыш бичиичилер ле артисттер аймактын төс јеринин чыгартулу улузыла, иштеги өмөликтериле тушташкандар. Сценадан такып ла үлгерлер ле кожондор жаңыланган.

Күннин экинчи жарымында Күндердин туружаачылары Кырлыктагы совхозто болуп, бу хозяйствонын төзөлгөнинең ала јирменчи жылдыгын байрамдаарында туружып, Горно-Алтайска бурылгандар.

9 июльде олор вертолетло Артыбашка једип, јер-алтайыстын күскүзи — Алтын-Көлдө кайкап көргөндөр, эки катерле Корбо деп учар сууга јетире јүскендер. Бу јол-јорыкта латыш делегацияны бистенг Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров, парторганизациянын качызы Э. М. Палкин, Бюронын члени Т. Т. Торбоков башкаргандар.

10 июльде Алтын-Көлдөң учуп келеле, 15 саатта облысполкомнын кичү залында Латвия ССР-дин Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын Качылыгынын ла Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин Бюрозынын жаба јууны өткүрилип, чоком ла элбек иштер темдектелген. Бу ла өйдө «Орнамент» ансамбльдин артисттери Майма јурттын Культура Байзыгында ойын-ыргал көргүскендер.

11 июльде 17 саатта Туулу Алтайдын национальный драма театрында Латвия ССР-дин литературасынын Күндери көдүрингилү аялгада жабылган.

12 июльде областьтын гран-кыйузында күндүлү айылчылар Туулу Алтайла, онын улузыла айрылышкандар.

13 июльде Барнаулдан төрөлине атангандар. Аэропорттон олорды партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин, бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров, бичиичилер Э. Палкин, Ј. Белеков үйдешкендер.

ТОКТОЙ СОМОЕВТИҢ ИМАНТ ЗИЕДОНИСКЕ
УТКУУЛДУ КОЖОҢЫ*

Ак тайганыҥ кырыла
Аңдап јорткон нөкөрим.
Айлы-јурты мында деп,
Айылдап келдим, нөкөрим.

Көк тайганыҥ кырыла
Көөркөп јорткон нөкөрим.
Көөркий бойы мында деп
Көөрөгө келдим, нөкөрим.

Мөш ағаштын бұриндий
Мөңкү јакшы эзен јүр,
Мөңгүн-алтын суузындый
Мөрлү бойыҥ седен јүр.

Арчын ағаш бұриндий
Артабас болуп амыр јүр,
Аржан-кутук суузындый
Алкы бойыҥ амыр јүр.

* Бу кожонды автор И. Зиедониске такып 23 јылдыҥ бажында алтай литература-
ныҥ Латвиядагы Күндеринде јолыгыжып чүмдеген. (Редакциядан).

ПОЭТТИҢ КҮНДҮК ДЕПТЕРИ

Күйүк айдын он төртүнчи күни, вторник, 1963 жыл.

Алтын башту Ада-Алтай Кадын деген жаражай кысту болгон. Кыс жажы једип, санаа-укаазы туйукталып, адазынын терен кобы-јиктерине, јер-алтайына бадышпай барган. Бир катап ого түмен тайга ажыра Бий деген уул база ла санааркап жүрген деп угулган. Карануй јаскы түнде Кадын-кыс кайа-таш чеденди буза тепкен, Бий деген уулга удур кӱчкӱлӱнип-коскорылып, түндүкти кӱстӱп, кӱндүгип ийген. Ада-Алтай түнде ойгонып келгејин, сүӱген кызы јок. Ачурканган бойынча, ама-томо сыгырып ийген, теҗери кептӱ кӱзүрт эткен, темир кептӱ јызырт эткен. Канча түмен баатырлары-на-тууларына Кадынды јаба једигер, кайра бери бурыгар деп, кату јакару берген. Туулар кӱркүрејип, тӱмӱн болгон, је кемизи де буудак болуп, чыдажып болбогон. Калапту кыс Кадын ончолорын буза-оодо согуп, јага тажып, ӱдӱ берген. Эмди ондо јангыс ла корым таштар артып калган. Алтай-Кангај эн учында эн јаан баатырын — Бабырган тууны ийген. Бабырган туу камчыланып-калапшып, кыйгыбыла ичкери болгон. Је Кадынды јаба једип болбогон. Јаражай кыс Кадын куба чӱлдин тӱбине баатыр уул Бийле кожо биригеле, ага берген. Олордын от-калап сүӱјинен Обь деген јап-јараш кызычак бӱткен.

Алтай-Кангај ачынган бойынча, Бабырган тууны ойто јериме келбе дейле, ого ло каргап-тонгурып койгон. Эмди Бабырган учы-куйузы јок Улу Чӱлдӱ сок јангыскан, санааркап калган туруп јадат.

Бүгүн дезе калаптанган салкын чӱлдӱги кырлардын кара тобрагын кайнада кӱдүрип, Бабырганды ажыра мергедеп, тууларды кара булут тоозынла тундура-тумчаландыра таштап јат. Јангы ла јайылып келеткен кайындар эрте таннын тандагынан кызарат. Кадыннын уур толкуларында кӱннин чогы ӱчӱмик јарыйт. Салкын бистинг автобусты табарат, талырада-талбырада тажыйт. Керек дезе антара согуп та ийгедей. Тоозынды, тобракты айдар да эмес. Тӱште тӱндий карануй.

Горно-Алтайскака эниргери јеттибис. Јаҗмырлап турды. Кандый да санг башка кап-кара јаҗмыр. Бистердин, латыштардын, чӱрчӱк-тӱристе кап-кара јаҗмыр јаап туру дејетен. Ол чӱрчӱк јеристеги

жаңмырлар шак ла мындый болгон болбайсын. Кара тоозынду чөлдөрдөн келген кап-кара жаңмыр.

Горно-Алтайск — автоном областътын төс городы. Азыйда оны Улалу дежетен. Улалу — «улу јер», «байлу јер» дегени. Эмезе «ат ууларатан јер» дегени болор. Азыйда мында монастырь, серкпе, ара-кы ичтен канча лакпа-кабактар болгон. Жаңмыр аяскажын, бу город меге та кандый көрүнбегей. Озогыда ол кандый болгон? Эмди та кандый болуп калган? Мен «Туулу Алтай» деп конор турада Лазарь Кокышевтин «Туба» деп поэмазын кычырып отурым.

Ээрлердин чыкырты, камчылардын јырсылдажы... Теренин, некей тондордын ачузымак јыды... Кузуктын, төгөттин јыды... Күски базар. Алтайлар базарга келгилеген. Олорды мында јимекчи орус којойымдар ла тойбос-толбос јайзаңдар сакыйт. Каландар, төлүлер сакыйт. Бүткүл бойынды да сат — түней ле төлүлү артарың. Эр-күлүк Тубанын эдеги мөштөрдin будактарында артып калган. Мынызы та карман, та тежик — керек дезе уурчылар да ондобос. Јаңгыс сөслө: «Эки өдүк майчыкту, је түлкү бөрүк јиткеде, јаргак тоны табышту, је эки колы мыкында». Тубанын сатканы кузук, мөт, киш, камду. «Алыгар, баазы јенил! Улген кудай берген јөөжө!»

Туба учында «иштеп алган акказын энгирде чоттоп баштады. Укту байдын төлүзин сол јаны јаар таштады. Којойымнын акказын он јаны јаар таштады. Анда кам... јайзаң... беш балазы... Тоолоп болбой, Туба булгалды. Улей-үлей келерде, бойы чек куру калды. Онон ончозына түкүреле, «сыралапка» кире конды... Койнындагы баштыгын кодорып, столго таштады: «Кижин — алтын, акча — чаазын, эй, јоктуга јол беригер! Алдамыш Туба акказын кыскаңбай јат — ичигер!.. Мында јайым сыралап, мында кажызы ла — каан...».

Јаңмыр токтоп, јас кенете једип келди. Чындап та, кенете көс-тин алдынча ла једе конды. Туралардын, парктардын, тротуардын үстиле јажыл јалбрактарыла јалбырап чыкты. Јанымда кайда да көп катап уккаң сүүнчилү кожон. Ол кожоннын күүзинен бу городтын озогы ады угулат: Улалу! Элала! Студенттердин городы... Фонарьлар јарыды. Теректер чаганасыйт. Улалу, Улалу... Улалу, Улалу... Кижин јаантайын ла адаар күүндү кандый јараш сөс, кандый јараш ат! Улалу суунын јарадында јодра чечектейт. Орой түнде табыш тымыйт, јаңыс ла сууда оттор чайкалат. Карануй түнде кандый да кыстын каткызы шаң эдет. Сууга шинип, јанымла өдө конот. Улалу, Улалу! Та кемнин де мендештү базыды алысталап, угулбай ырайт. Улалу. Тып-тымк. Јаңыс ла күүдин тросторы табылу јайканыжат: Улалу, Улалу, Улалу, Улалу-у-у...

Күүк айдын он бежинчи кўни, среда.

Тугайа — Горно-Алтайсктын эн бийик кыры. Мен онын чике үстине радиомачтага јетире чыгып јүрдим. Менин алдымда ап-ару

җажыл ағаштардың ортозында кичинек город. Бисте райондордың төс городторы: Екабпилса, Валмиеры, Тукум ошкош. Мен бу город бир җирме жыл киреден кандый болгой не деп санандым. Ол бойын Нимейерин тапкай не? Ол тушта чөрчөк җериндегидий җараш город болор эди. Новосибирскте Академгородок эмезе Паланга ошкош җараш ла эптү болгой не?

«Бразилиа — җаркынду ла толо жүрүмдү улустын городаы болор деп мен бүдедим» — деп, Нимейер амадап, город-чөрчөкти ол одузынчы жылдарда тудуп койгон. Җе ол городто җаркынду ла толо жүрүм болор деген ижемҗи бүтпеген. Мынын учун ол марксист боло берген. «Эң ле баштап, улустардың ортодогы колбуларды җаңгыртар, җазаар керек» — деп, учында ол мындый шүүлтеге келген.

Бисте ол җаңы колбулар жүрүмде төзөлип калган. Бис сүрекей кайкамчылу, качан да болбогон чакта жүрүп җадыбыс. Телекей, космос — айлаткыш, учы-куйузы, түби җок тенери, макромир. Биотоктор, нейтрино, микромир. Госплан ла Архитекторлор биригүзи. Бистинҗ кажы ла җурт эмезе город ненин учун бойы мынан ары өзөр планы җок болотон. Кажызы ла бойы Нимейерлү, җайалталу архитекторлу болор учурлу. Ол архитектор городты җаңыс ла чаазында җураар эмес, ол городты жүрүмде тудатан алтын колду устарды табар учурлу. Ус кижинин жүреҗи бойынҗы эткен ижи, төрөл җеринин җаражы учун качан да оорыыр. Төрөл улус онын ижиле оморкоор, оны баалаар. Эдуард Берзинь Вишерде чаазын эдер комбинат, Магадан ла Колымада канча туралар тударда, ол эң ле баштап бойынҗы җанына ишти эдип билер ле ишти сүүген улусты жууган.

Санаама бистинҗ җерде балык тудар бир колхозто җолыккан җиит уул кирди. Колхозтын столовыйында сыра ичип отурганчаас, бу кижидеп неме ак-җарыктын үстине ненин учун жүрүп җат деген куучын баштала берген. Чындап та, ненин учун жүрүп җат?.. Ол уул мынайда айткан: «Мен бу жүрүмимде җирме балыкчыга җирме җакшынак тура тудуп беретен болзом, меге болор эди». Бу җакшынак амаду эмей.

Бистинҗ көп-көп городторыс ла җурттарыс бойларынын Нимейерлерин сакып җат. Олор, темдектезе: Салацгрива, Саулкрасты, Скулте, онон до өскөлөри. Бу мындый ыраак, «җер түбинде» городто мындый афишаны кычырарга кандый солун. Кижидерек дезе көзине бүтпей турар. «Латыш җурукчылар Мурниек ле Андриенколо туштажу». Конор туранын вестибюлинде җакпак берет кийген бир кижиде «Җарган Тайзель» деген кожоннын күүзин сыгырып, базып турды. Бу Андриенко, а Мурниек дезе тууларда эмдиге тенигенче. Байла, түжер күүни җок. Онын учун бүгүн мен пединституттын студенттерине барарым.

Латыш җурукчылардың җуруктарын илген көргүзү-кыпта җык ла толо студенттер. Өскө зал база җок, җе студенттер бисти бут та ба-

жында болзо, угар күүндү. Же, карын, ырыс болуп, жаныста жаан зал божой берди. Студенттердин көстөри жаныс ла бисте. Олор бистен солундар сакыйт, жаан учурлу та нени де угарга күүнзейт. Бу мындый улусла кожо нени ле эдип ийеринг: бир уунда тайга-ташты да аңтара жемирип, элбек жол до салып ийеринг. Жаныс ла кычыру сөс айдып, серенке чагып ийер керек. Искусство керегинде Андриенко айдып ийди. Литература керегинде куучынга көчөристе, бис бу мынанг түнненг бери чыгып болбозыс деп, мен билип ийдим. Тегине ле калырап, модорлоп ийеле, жүре берер арга жок. Угаачыларын күүнзек болордо, куучындаарга да жакшы. Кижжи бойы да көөрөп чыгар! Исаевтин поэмалары, Москвада поэзиянын күндери, неореалисттер, Айтматов... Кезик сурактарга ол жаны авторлорды, ол жаны литератураны көрбөй-билбей калгам деп каруу берерге келишти. Вилис Ладис нени бичийт деп сурагылайт. Олор оны бойынын жерлежи деп бодойт: качан, не көчүрилген, ненин учун көчүрилбей турган дешкилейт. Вацетистин үлгерлерин орустап кычырып болорыгар ба деп сурагылайт. Чындап та, сурактардын көбин: «Имерманис ле Цирулистин «Тобаго меняет курс» деп книгазын садып аларга тураар ба? «Колумбтын жеени» деп бичиктин авторы керегинде нени айдарыгар?» Карын, табылбай калган Мурниек келип, мени аргадады. Ол туулардан жаны ла түштир. Кирген бойынча, спорт ло искусство, искусстводо спорт ло спортто искусство керегинде куучын баштап ийди. Мында текши жарлу таныш аттар көп, мынынг учун куучын там көйлөп чыкты.

Мынайтканча, меге ле Мурниекке бир кучак стенной газеттер экелип, алдыбыска жайгылайт. Бу газеттерди жиит авторлор эткен, жазаган. Олордын үчүзи, бис керек болзо, поэттер де боло берерис дешкилейт. Бирүзи керек десе латыш кыс эмтир. Ады-жолы Милтение. Мында чыккан, мында өскөн бала болды.

Менде төрөл жерим Латвия керегинде бир канча фотокарточкалар болгон. Олорды он беш башка ук нөкөрлөр кере-жара үлешкилеп алды. Мурниекте база не де артпады. Менин блокнодымда кандый бичимелдер жок дейдигер! Олордын бирүзи бу: «Кару таайым! Слер ирбис кайда барын билеригер. Уч-Сүүри кажы туштан жакшы көрүнер — база билеригер. Андап барзагар, бу латыш поэтии ээчидип алыгар. Слердин жеенигер, мен Куранакова».

Бу туштажудан жүк арайдан айрылып чыктыбыс. Бисти конор турага жетире үйдежип койдылар. Мындый энтузиазм-көбрөмди мен Новосибирскте жиит авторлордын үлгерлерин шүүшкилеп турарда көргөм. Ол тушта Академгородоктын ла черүчил уулдардын, үч башка заводтын поэттери тартышкан. Эмди ондый энтузиазм-көбрөмди Горно-Алтайскта көрүп жадым. Мындагы улус жүрүмге, ишке, ару кейге, ар-бүткенге жуук болгон учун мындый болор бо? Төс жерлерде ол теп-тегин кей-куучын ла жажу солонгы болуп турала, өчүп, жылыып калат.

Ончозы качашты! Редакциялардын бастыра машиналары тарап-таркап, аймактар сайын жүргүлөп калган. Мен канай оройтыгам. Айла менин сананган жерлерим жаар баргылаган болтыр. Меге Вилис Лацис «Зитарлар билези» деп романында бичиген Чаргы-Оозы журт, атту-чууду Алтын-Көл лө жииттердин городы — Кедроградта болор керек болгон. Эмди канайдар? Не болор? Лазарь мени акту күүниле мекелейт:

— Алдырба-ас, карындаш! Үй кижии пелмен эдип койгон болор. Бистин жердин сыразын ичерис. Эртең футбол барып көрөрис. Эңирде мылчага барып келерис. Сонзын десе бистин бичиичилер Шеба-лин жаар барып жат. Олорло кожо жүре берерис.

Жок ло жок! Мен бу ак-жарыктын кырына мынын учун келбеген инем. Бу конор турага тегине нени эдер? Кижии жүүлип аяабас.

Тал-түште Чуйдын жолын өрө автобус барып жат. Кайда барып жатканы меге керек те жок. Жаңыс ла барар керек. Лазарь — депутат, онын ол Ондойдо та кандый да керектери бар. Эңирде ого жедип барарыс.

Он жаныста — туулар ла туулар, сол жаныста — Кадын-ичи. Журттар, садтар, бисте ле ошкош кайындар, коо карагайлар. Туулар эмди тургуза жатыра, ондо-мында кичинекей кырлар. Туулардын сыртында, кара кежегедий, чичкечек жолдор.

Рыбалка журтта жол чек ле Кадыннын жарадына чыгып келет. Мынан өрө суу чакпынду ла казыр. Суунун ортозында канча ажулар, бозоголор. Чакпындар төкпөктөжөт, көбүкшийт, мынан бир де сал тирү-бүдүн чыкпаган. Мынан өрө кеме де, кереп те жүрбөй жат.

Кызам боомды жүрүмимде баштапкы катап мында көрдүм. Жол кижинин бажы айланар бийикте кайаларды кууй барып жадат. Азыйда мынайда өдөргө жеткерлү болгон. Эмди кайаларды оодып, жолды элбедип койгон. Азыйгызын сананза, кижинин куйка бажы жымыраар. Анчада туку жабыста кайнап жаткан суу жаар көрзөң... Кижии чек ле учуп бараткандый: үстинде түби жок тенери, алдын-да — куру оро.

Көчкөлөр жаантайын түшкүлөп, жолды кезиктерде туйуктап койгон жадар. Жолдын кырында чогулып калган таштарды көргөн болзогор! Кандый өңдөрлү таштар жок деп айдар! Каюнын бойында кандый бир сок жаңыс кайынаш коркып калган турар. Ол көчкө та качан болор? Бүгүн күкүрттү жаңмыр жаар болгодый. Калак ла де! Бүгүн ле коскорылатан болбозын. А көчкөгө удур кандый күч табар? Кайынаштан болгой, жоон-жоон кызыл тыттарды кулузындый сындырып, ойлой берер.

Вот, бистин автобуска жолды арчыганча, сакыырга келишти. Таштардын кезигин машиналар тартат, кезигин бульдозер Кадын жаар

ийде салат. Бу бульдозерди көрөргө коркымчылу. Өйинде токтобогон кийининде, бойы тамы жаар кап-күп жүрүп калар.

Жап-жараш темир күрдүн кийининде, Кадын тууразында артып калды. Мынан ары Себи суунун жарадыла барадыс. Ол Кадыннын кожогозы. Бу суу жаан эмес те болзо, же чакпынду ла түргөн, бистин жерде Абава деп суубыс жаскыда кирү тужында ошкош.

Лазарьдын жаш тужы бу жерлерде өткөн. Мында колчактардын черүчилдери онын таадазын өлтүрө чыбыктаган. Бот бу Камлак. Лазарьдын төрөл журты. Канча чактарга мында камдар камдаган, улустын салымын, санаазын бийлеген, эзлеген.

Уулчакка энези бу ла турган Эже-Каан деп тууны көргүзетен. Олордын, комдоштордын, байлу-ыйыктуу туузы бу болгон. Күн чыгар алдында энези уулчакты Кудай-кушка — Күүлеге мургидетен. Бойын ошкош ак санаа, күчтү канаттар берзин деп сурадатан. Эмди ол ондый чүм-жандар ундылып калган. Же Кокышевтин үлгерлеринде ол төрөл улузына, төрөл жерине жуук болгоны жарт.

Себинин боочызы башталат. Машина ыңгылап, онтоп, тогус километр өрө өксөндөйт. Моторы бу ла эмди үзүлө бергедий, барып жадат. Карагай ла тыйттарды жойгондор солып, эн бийикте жангыс ла нургулай мөштөр боло берет. Мөштөр — олор туулардын кааны, бийи. Же 2000—2500 метрден өрө мөштөр дө өспөс.

Учы-түбинде бис Чуйдын жолынын эн бийик жеринде, Себи боочызынын үстинде турдыбыс. Мында талайдан бийиги 2200 метр. Керек десе июль айда чечектерле коштой кар жадат.

Томон түжер алдында тискинчи бир эмеш тыштанып алатам деди. Машиназынын алдын, тормозын көрө бери. Бис десе там бийиктей чыгып алдыбыс. Лазарь күнчыгышта көк-чанкыр тошторлу туулардын ары жанында Кадыннын эн кызык тужы — Сартакпайдын күри деп жер бар деп айдат. Оңдо кыстадып койгон Кадын таш жараттарын сабап, жангыс ла ак көбүк болуп калган учат. Табыжына кулагын тунар. Оңдо Ороктой деп жер бар. Ол жерден Москвада «Комсомольская» деп метрого ло Съездтердин Өргөбзине мрамор апаргылаган деди. Жол жок учун мында айдары жок жаан байлыктар эмдиге туза жок жадат. Бүткүл мрамордон турган туулар бар. Ак-Боомдо десе Чуйдын жолы канча беристеге улай мрамордын үстиле салылган. Канча кире баалу таштар бойынын өйин сагып жат. Олордын аттарын — жашма, порфир... — кижиге тоолоп то жетпес.

Жангыс ла агашты алып көрөр болзо. Жылына өзүп турган агашты бүткүлинче тузаланып болбой жат. Алтайда карый берген тыт агаштар көп. Анчада Кадын ичинде агаш тузаланбай жат. Бу ненин учун десе — жол жок. Кадыннын жарадыла барып болбос, суунун бойыла агызайын десе, Кадын жоон до агашты такпайлап койор.

Кадын ла онын кожоголорында Сибирьде эн жакшы балыктар: чараган, бел жүргүлөйт. Жараттарда кайаларды жебрен журуктар ла би-

чимелдер чүмдейт. Эх, ой көп болгон болзо! Бис мамонт жураган кайанын алдына байкан тургузала, жадар эдис. Лазарь меге чөрчөк кайлап, бис кибернетика керегинде сөс блаажар эдис. Симпозиалар, античастицалар, антимирлер, антикижилер керегинде билеристи куучындажып, бастыра санаабысты чыгара айдып, жебрен бичимелдерди аайлап көрөр эдис.

Суу агып ла јат, агып ла јат. Ак көбүктии аңданып ла јат. Жебрен журамалдар десе кыймыгы јок тургулап ла јат.

Ондойдо кичинегеш конор турачак. Кыпта бистер төртү: јиит үредүчи ле Чалчык деп койчы уул, Лазарь ла мен. Чалчык Горно-Алтайск јаар тогузынчы класс учун экзамен табыштырарга барып јат. Столдын үстине толтыра бичиктер чогуп алган, белетенерге албаданат. Је кайдан ондый болзын. Мында Лазарьды билбес кижии јок. Улус уккан јерде, удабай ла јык толо јуулып келди. Бот көлзөш-куут башталып јат! Улус чындапка ла јер тырмайт. Јалмаштарына согунгылайт, көстөринин јаштарын арчыгылайт. Каткыга арай талгылабайт.

Онон унчугышпай баргылайт. Јүстери кату. Мен сөстөрин билбезим, је улустын угужынан бодозом, Лазарь ологро, байла, «Тайганын уулы» деп балладазын кычырып турган болор.

Барбак карган
Мөштин төзинде
Балазын табарга
Пастушка јаткан.
Бала көрөргө,
Туулардын кийинен
Ажып отурган
Күн караган.
Баланы сакуп,
Элбек тайгалар
Эдегин јайып,
Алдына јайылган.
Баланы сакуп,
Тайганын куштары
Кожонгын кенете
Токтодып, тымыган.
Јердин төжине
Кыйгы-кышкыла
Келип түшкен
Јаңгы гражданин.
Солун кижинин
Үнинен чочыйла,
Койлор быдырап,

Јыраага јажынган.
Јаш баланын
Кыйгырган кыйгызы
Туманду тымык
Тууларга торгылган.
Јаркынду јаткан
Бу јарыкка
Пастухтын уулы
Онойдо келген.
— Балтыры тынгуза,
Пастухтын уулы
Баскан јеринен
Кайра алтабас.
Таштарда чыккан
Тайганын уулы
Таш жүректү
Качан да болбос... —
Коштой туулардан
Келген пастухтар
Уулчакты онойдо
Алкап, јуулышкан. —
«Элбек жүректү
Эр болор,

Эркемей болзын!» —
Малчылар айдышкан.
Мөштин тѳзинде
Онын кабайын
Тайганын тенибер
Салкыны жайкаган.
Јаш баланын
Јакшынак јѳзине
Јагыс ла тегерик
Ай караган.
Уйелик мѳштѳр
Устине шуулажып,
Узѳлбес узун

Чѳрчѳгин кайлаган.
Кош аркалу
Тайганын куштары
Кожонгын кожондоп,
Баланы соодоткон.
Балтырган бажынан
Бек тудунып,
Баштамы алтамын
Тайгада алтаган.
Эбире чѳйилген
Тууларды аыктап,
Кураган чылап,
Энезин ээчиген...

Угаачылардын кѳбизи малчы улус. Олор кедери турлулардан тѳшкен. Бирѳзи бу: кѳстѳрин сыкыйтала, орыннын ѳстинде сананып отуры. Ого, айса болзо, бойынын эмезе уулынын ак-јарыкка чыкканы санаазына кирет? Айса јууда божогон тѳрѳндѳрин, нѳкѳрлѳрин эске алынат?

Лазарь «Јееренек» деген ѳлгерин кычырат. Меге удуга јѳзи сорбылу эр отурат. Ол Чалчыктын физиказын ачып алган, бичик јаар бодоп ло кѳрѳт. Ол эмди бисле кожо бу кыпта эмес, ол ѳскѳ јерлерде, ѳскѳ ѳйлѳрдѳ. Бу ѳлгерде ол бойы. Ол јууга атанып јада, ѳйине, балдарына: «Јееренекти ле чеберлегер!» — деп јакыйт... «Энирде иштег јанган энемдий, Јееренек арыган араай келетен... «Јуунын ѳйлѳри кѳч...» — дегендий, уур ѳшкѳрип, эжикте јадатан...».

Је бир кѳн Јееренек јанбай, неге де удаган... «Ээчижип алала, ээн бѳктерден уйысты бедреп, санааркап турганыс. Је тагнын тагдагыла кожо Јееренек келген — јаан оору... Уур тынып, табылу онтоп, Јееренек јаткан чыкту сенекте. «Оок балдарды канайдар?» — дегендий, кѳрѳп турган унчукпай энеме. Јакшыны эткен јакшы кижидий, Јееренек бистен араай ыраган... Энем дезе энчейип алала, онын јанында унчукпай отурган... Јуунын ѳйлѳри. Бистер кичинек, бистер кѳп... Энебис жагыскан. Тенек бистерге кѳп курсак керек. А Јееренек биске сѳдиле болушкан...»

Јѳзинде сорбылу киж бичикти јаап, онын кадарын аыктайт. Лазарь эмди «Ийт керегинде балладазын» кычырат.

Тайгыл тайгада андайла, одуга једип келзе, ээзи јок. Ол тегери јаар чѳйѳ лѳ кунукчыл улыйт. 1941 јыл болгон, ээзи јууга барган деп, Тайгыл ондобогон. Ол ээзин бедреп, јурт јаар барган. Онын јолында ого эки бѳрѳ удуга чыккан. Ол бѳрѳлерди јенип ийген, је шыркалары кѳп болгон... Ээзи эмди ол тайгада андап-куштап јѳрет. Кѳски салкын кап-кара мѳштѳрдин бажында кѳѳлеер болзо, ээзине Тайгыл эмдиге улып, оны бедреп јѳрет деп бодолот...

Кыпта улус јык толо до болзо, је сѳрекей тымык. Ачык кѳзнѳк-

төг ыраакта Урсул шуулайт. Јүзинде сорбылу кижиге тудунып алган бичигинин үч страницазын уужап койгонун сеспеди. Ол мен јаар көрөт, кажыбыстын ла јүзибиске көрөт. Онын көстөри кадангы: «Слер күски түнде тайгада кандый — билбезигер. Слер билбезигер» — деп айдарга тургандый.

Күйк айдын он јетинчи күни, пятница.

Јаркынду ла јакшылыкту эртен тура. Райкомнын улузы мени күүнзеп уткыды. «Газик» мени эки ле часка Кенинин совхозына јетирип койды. Мынан ары јол-јорык база јенил келижип јатты: совхозтын директоры ла парторгы беш ле минуттан Кайырлык јаар баргылап јаткан эмтир.

Кайырлык! Бу поэттердин јери, олордын төрөл өзөгине! Олордын бирүзи, Борис Укачин, эмди Москвада Литературный институтта үренип јат. Ондо, общежитиенин кыптарында, телекейдин талортозы кирезинен поэттер јуулган. Кажызы ла омок, јардак, кажызы ла бойындын үлгерлерин кычыратан. Бастыра бойындын санааларын, күүндерин айдатан. Борис меге чанкыр өзөктөрлү мөш жабынган Алтай керегинде көөрөп куучындайтан. Узак ла көп куучындайтан, ненин учун дезе сүүген јери керегинде кемге де болзо, куучындаарга сүрекей сүүйтен. Мен оны угарга бир де чылабайтам. Меге сүрекей солун, јилбилү болгон.

Кайырлык јурт кожончыларыла, ойынчыларыла бай. Поэт Аржан Адаровтын адазынын ады — Ойынчы. Чөрчөктөрдиге ле кеп сөстөрдиге кажы ла айылда билгилеер. Кажы ла карганнан: «Чөрчөк билеригер бе?» — деп суразаар, отура түшкен бойынча, куучындап баштап ийер. Кезиктерде кере түжине отура калганыгарды билбей каларыгар. «Үлгерлеримди кычырып божотсом ло, — деп, Борис Укачин куучындайтан, — угаачыларым: «А мындый чөрчөкти билеригер бе?» — деп сурайла, куучындай берер дейтен».

Алтай поэзия албатынын оос фольклорынан, албатынын чөрчөктөринен, кожондорынан өзүп чыккан. Төрт јиит поэт Москвада Литературный институтта үренгилеген. Ондо телекейлик поэзия ла ол поэзияны чүмдөөр эп-аргаларла танышкандар. Је чындык поэзиянын бойын төрөл Кайырлыгында тапкандар. Эзелериге кожо уй-кой кабырып, адаларыла кожо андап-куштап јүреле, оло бийик эрјине поэзиянын бойына јолуккандар. Эркемен Палкиннинг күс керегинде үлгерлеринде јылу ла јаркын көп. Бу үлгер кижинин јүрегине јуук. Менин санаама бистинг поэттерис Арвид Скалбе ле Бруно Саулит кирер. Эркемен Палкиннинг «Күски эртен тура» деп үлгери. Мында кандый јарт јурамалдар, сөстөри кандый эптү:

Бу күски күн меге
Сүреен, сүреен јарап туру.

Тенгери чек аяс-аяс,
Телекей чек кару-кару.

Бүгүңги күн сүреен серүүн,
Сананып калган тургандый.
Санаамда база ару, серүүн,
Өзөгимде тымык-тымыктый.
Мындый күнди качан да
Мен база көргөндийим.
Кайдаар да ыраак жолго
Атанып барып жаткандыйым.
Такып-такып көк айасты
Эбире айкап көрдөдим.
Күрөң ээн жалаңла
Ыраак көрүп барадырым.
Жаш тужында өскөн жерим
Чек башка билдирет.

Күски ак өркөлөр дө
Меге солун көрүнөт.
Соок эзинге кайыннын
Тын шылырап турганын!
Ташта отурган сарынын
Ачу киштеп турганын!
Кырутыган жакыл өлөң
Бут алдында кажырайт.
Жөргөмөштиген обоолор
Күңгө буулап тургулайт.
Кайран ару, кару күс
Санаамда жарт арт калар.
Төрөлимнин жаражы
Өзөгимде журалар.

Бүгүн жас, жаркындуу ла жылу күн. Бис шосседен чыгала, тегин жолло мантададыс. Меестер жап-жакыл да болзо, же агаштар боп-боро, бүри жайылгалак. Жолдын кырында өркөлөр отургылайт. Машина жедиб келгенче, ичегенине киргилебей, көлөсөлөрдүн алдында сургулдажат. Директорыс, тоомжылуу бүдүмдү кижин, кенете жаскы-жакшы уулчагаш боло берди: кожондойт, санг өрө канкангайт, кандый бир өркөнү бастырып ийер болорым ба деп, онын чек ле үсти орто барат. Өркөлөр дө бисти кайкажат: кандый тенек улус, кайткан улус, сыр-кожондо келеле, кандый бир ташты табарып ийеле, машинасын оодып-сайап алды. Онон кандый туза болотон!

Суунун тожы түшкелек. Бис Урсул суунун кичинекей кожогозына келип токтодыс. Агаш тарткан машина тошты ойго базала, түжүп калтыр. Онон ары балкашта база эки — үч машина ыгылажат. Жакыл трактор оморды чыгара тартарга барадат. Же бистин «болчок» машинабыс жеңил, төрт көлөсөзи тартынып, тебинип турар. Бис сууга түшпей, кечип алдыс.

Директор жакшы да, санаалу да кижин болгодый. Туку Кубаннан келген. Камык иштерге, канча план-жакылталарга бастырып койгон, бош ойи чек жок кижин, жангыс ла иш-тошты, мал-ашты билер эмес, бу жердин чөрчөктөрүн, кеп-куучындарын база билетен кижин эмтир. Көригер, бу өзөктин ичинде жакшы туманда үч төң-кырлак соксойжат. Омордын белдерин өрө ап-апагаш кайындар чөркөлжет. Чек ле альпинисттердин тизүзи ошкош. Мында озо, озо, озо чакта, отурган бистер жок тужыста не болгонун утыгар.

Урсул суунун жарадында өбөгөн-эмеген улус журтаган. Өгөөни анчы кижин болгон, же камга керек десе тийиннин куйругун да бербейтен. Уйи десе карын сайын уулдарлу, кыстарлу болотон, же омордын бирүзин де камнын айлы жаар апарбайтан. Камды бойлоры айлына база алдыртпайтан. «Мынайда качан да болбогон! Болбойтон! Болбос учурлу!» — деп, камдардын түнүрлери түпүлдөп чык-

кан. Мынын кийинде жаан уулы сууга барган. Балдардын кемизи-кемизи жагыскан сууга барза ла, чөнүп калар. О, Жоло-алтай! Сен эненин көзинин жакы кандый ачу — жакшы билерин! О, Урсул суу! Адалар көстөри кургакка канайып ыйлаганын сен база жакшы билерин! Урсул суу бежинчи кыс ла төртинчи уулдын сөөктөрүн ташту жарадына чыгара соккон кийинде, аңчы суудан ырап, көчөр деген. Айлын бу үч төгнүн эң бийигинин чек төбөзине тургускан. Эмди кичине уулчакты айылга коркымчы жогынан арттыргызарга да кем жок. Адазы аңдай берген, энези кузуктап барган. Келер болзо, уулчак жок. Ол тоскуурда Урсулдан экелген ап-ару сууда тумчаланып калган жаткан...

О, Жоло! Сен бу телекейде сок жагыс уулдан баалу не барын билерин бе? Жок, оңон кару не де жок! Бараксан ада-эне бу жерден жүргүлөй берген. Же олордын баскан изинен бу ап-апагаш кайыңдар өскүлөп чыккан. Олор эненин баскан алтамдары ошкош агару ла кереес. Улус ого жаламалар буулагылайт.

Ол жагыскан арткан уулчакты кам келеле, тумчалап койгон болгон. Же ол до жакшы жүрүм жүрүп болбогон. Онын жаман жан-кылыгын билеле, кызыл партизандар жаргылайла, аткылап койгон.

Бис жаан өзөктөгн тууралап, кобыны өрө алдыбыс.

Кайырлык — туулардын колтыгында кичинекей журт.

Жолдын эки жанында агаш турачактар. Бир жанында койу арал, үстиги күнөт жаны — меес. Мал тударга, байла, сүрекей жарамыкту жер. Ол көрүнгөн меес жаар койлорынды, уйларынды айдап ий. Кышкыда ондо, байла, кар ас, көк десе эрте чыгып келер. Колло эткен өлөңгө бир ле канча жөмөзін.

Тал-түште күн изий берди. Эх, Сибирьдин уулчактары! Тондорын уштыбаган, а буттары десе туку качан жылагаш, корчоктып, кезилип калган. Алмардын жанында үй улустар күнкузукту таарлар тажыйт. Бу ла тушта жуугыста күзүни шыгырайт, чөймөк агаш турадан күр-мар этире балдар чыга жүгүришет. Олор чек ле боро кушкаштардый, амбарларды аралап ийдилер. Эмди келер уруктордо үредүчилерге күч келижер: балдардын кармандарында тату жытанган солун кузуктар. Тудунарга күч болбой.

Токтой — жараш кижиге болды. Бу мындый токуналу туруш, мындый топ чырай. Меге чындап та кайкал болды. Жагыс сөслө айтканжын, кату ла улу туулардын уулы. Онын кеберинде ич-интеллигенттин бүдүми бар. Ондый кижини улус «ичкирим көгүстү» дежетен. Ол жети класс ла механизаторлордын школын божоткон деп, мен кийинде билгем. Кижинин санаалузы, интеллекти үредүзи көбинен эмес, бойынын шүөп билеринен, жакшы күүнинен, албаданчагынан дежетени чын. Мен ол тушта ондый санаага келгем. Токтой Сомоев — ферманын башкараачысы эмтир. Мынан ары бис оңон жуук таныжып аларыс. Иван Иванович мени ого бастыра бойымды «садып» ийди:

— Бу, Токтой, сеге латыш поэт. Үредип алзанг, ол сеге якшынак чабан болор. Ого ээрлү ат бер. Тура тудатан агашты дезе бис ого эртен контородо бичип берерис.

Токтой каткырат. Тиштери туу бажында карлардый, ап-апагаш. А не? Чындап та, агаш та бичип беригер! Токтойло бис экү иштеген болзоос, бу журтты слер удабас таныбас эдигер. Энг ле баштап, кажы ла турачактын жанында агаш ла чечектер өскүрер, чеден тудар эдис. Онон бу анаар ла чогулган болчок-калчак «эзирик» потпуш-кажандарды, оромнон до болзо, көрүнбес этире «тарап» койор эдис. Балдарды өтөк-чөптин ортозында ойнобозын деп, ойнойтон аңылу јер ле јаан тура тудуп берер эдис. Кажы ла тура бойы алдынан суулу болзын. Онон бастыра журтка јакшынак мылча тудар эдис!

Бого баштап келген кижиге мында эш-неме керексибес, шалыр улус јаткан эмтир деп көрүнер. Күнчыгыштын јебреннен бери јанжыккан јалку ла түргедебес, албаданбас күүни эмдиге јоголголок деп бодолор. Је онон бого бир эмеш јүреле, сенин бу тураларды, чедендерди јарандыра деген санаан өчө берер. Чындап та, оны кайдар. Айландыра туулар мында сүрекеј јараш. Ар-бүткен бастыра бойынын јыттарыла, јүзүн будуктарыла, табыштарыла сенин јанында, јуугында. Сениле кожо. Көстөринге — чечектер, көксинде — ару салкын. Онон өскө бу јүдек дегедий, је кандый да бойынын аңылу јаражы бар тураларда поэттер ле јурукчылар канай чыдаган. Олордын јараш деген күүн-санаазы эмди јүстер, мундар тоолу кычыраачыларга таркап ла олордын күүн-табына, көрүмине кирип јат.

Туку мееске јетире чөйилген кыра. Кыранын ортозында ээчий-деечий үч ак булуттар. Олор тоозын көдүрген сеялкалар сүүртеген үч трактор. Сумалдарда аш тарткан машиналар келет. Бу кичинек журттын ас улузы келген улуска сүүнет. Иван Иванович сумалдарды тажып тура, бастыра бойы тер де болзо, је тере бөркин, тонын уштыбайт. Јиит директор керек дезе пиджагын уштып койгон. Кандый да ишти албаданып эдер кижы болбой. Эмди де бир амырап отурбады. Мен де тын албаданып турум. Мынайып иштеген кийнинде, сеялкалар туруп калбас. Улус бу кыраны үрендеп божодоло, түниле өскө кыра јаар көчө берер.

Онон бис мүн ичедис. Мындый мүн телекейдин кандый да ресторанында јок. «Эки аякты ичип алзанг, кере түжине де иште — аштабазын» — деп, Иван Иванович ајдат. Бис директорло кожо, кажыбыс ла үч аяктаг ичтибис. Эмди дезе котелокто артканын үлежи отурыс.

— О, кезик немелерди көрзөгөр лө арык, а ажангырын адам айтсын! — деп, Иван Иванович унчугат. — Бу неден улам дезе, олор өткүре мендегилеп јат. Мен сананзам, табыланып мендеер керек!

Бистин кийнисте јангыс ла куру аяктар чогула артып калды. Токтой нени де айтпай, кер адын ээртеп ийди... Директор «га-

зигине» отурып алды. Иван Иванович трактористтерге та нени де мендештү жартайт. Олор эмди туш-башка тарап-таркай бергилеер. А мен деп кижиге? Мен кайда барарым? Күн эмди де бийик. Мен нени эдеген кижиге?

— Көрзөгөр дө, туку кобынын оозында уй саар ферма. Онын бир эмеш аржанында — Бористин энезинин айлы. Кобынын бажында. Жаан ыраак эмес — деп, меге Токтой жартайт.

Мен чала кыртыштана бердим. «Ыраак жокто, жуугында, жаан ыраак эмес!» Бу мында тууларда кижиге «ыраагы-жуугы» та канча кире — канай оңдоор? Жойу бассам, карануйга жетире једип боло-рым ба?

— А не базатан? — деп, Токтой айтты. — Мен база ол жаар барарым. Ат минип билеригер бе?

Ат минип? Бого кижиге кандый каруу беретен? Атты минерден болбой, ого жууктабагам да дейтен бе? Жок туру! А ат жокко не болорын? Калак ла де! Токтой меге кер адынын чылбырын берет.

— Адынын ады Салкын болор. Кылыкту ла мал. Је бис кожо јорторыс.

Токтой чеден јаар басты. Ондо чала богоно сөөктү кара ат турды. Ол атты көрзөм, чала јобош бүдүмдү. Меге эмди Токтой мен жаар көргөлөктө, атка минип алар керек. Онон өскө ујат. Минип билбегин дейле, Токтой адын айрып алза, не болор. Акыр, бу Салкын деген ат та кандый мал болбогой? Чала арык, ондыйсу ла кер ат. Ээ, а кажы јанынан минетен? Сол јанынан ба айса он јанынан ба? Ёзениге кажы бутла тебетен? Нөкөримнин куучынынча болуп кал-базын. Ол айткан: «Атка мине сокком ло, көрөр болзом, алдымда аттын бажы эмес... куйругу!» Је не болзо, болзын — минер ле! Ёзениге тептим ле, темдендим ле... Трр, трр, көрмөс! Тур, тур! Не де келишпеди. Кижиге темденер ле болзо, базып ийер, чыданыкпас бу кандый мал! Кижиге ёзениге илинип... тептиртип алып... Је «гоп!» Карын минилди!.. Је экинчи ёзени кайда? Ат дезе ичкери ле болды. Мен карын ээрдинг каажынан атпактанып ийдим. Тискин дезе бош. Оны тудар арга жок. Адым дезе кыранын ортозыла ичкери болды. Трр, трр! Кижиге жыгыла бербезин!.. Токто, дейдим, токто!.. Калып ийзе кайдар?! Је бу тушта менин ботинкам ёзениге, карын, тебилди. Эмди, Салкын, сен менин колымда. Мен сени токтодып аларым.

Је Салкын канай колыма кирзин. Ол менин «эмдикчилимди» билеле, там көөрөп чыкты. Сен ондый болзон, мен мындый дейле, кырадаг чыга коноло, кыр өрө болды. Менин бажымды билип алды. А јорыгынын катузын! Ёзөк-буурым ёзүлерге барады! Мен чек ле эскиндедип јаткан арба. Эки јодомды ёзени кыйып јат. Жойу бассам — торт! Је бу тушта Токтой једип келди. Менин ээрге чыдажып болбозымды билип, аттарысты солыштырып алаак деди. Айучак дейтен кара аттын јорыгы јымжак болды. Тыным јаны

кирди. Ол Салкын мени оодо серпип койор эди. Эмди десе кизи ары-бери аыктанып, ар-бүткенди көрүп, нени-нени сананып та бараадар.

Бу арканын ортозы бистин жерлерде парктын ичине түңейлеш. Чачыны турган жоон-жоон кызыл тыттар. Бүрлери эмдиге жайылгалак, боп-боро бойы. Бистин жерде эрмен агаштар ошкош. Ар-када жаш корбо до жок, жыраа да жок. Быжылгы көк былтыргы куудангы эркидегелек. Кандыктардын көбизин айдарга да болбос. Бүткүл чечек-булуттар теңеринен түжеле, арканын ортозына жадып алгандый. Жуунын торо өйлөрүндө бу жердин улузынын тынын бу кандык алган дешти. Оны сүтке кайнадып ийзе, каша ошкош ток ло тату курсак боло берер.

Кайырлык ичи эмдиге карлу. Күн жылу да болзо, суу тош-куйактын алдында. Каа-жаа жерлерде суу доштын үстиле агат. Бистин така жок аттарыс тайкылбаска чебер алтагылайт. Ой!.. Тош ойылып, Токтойдын кер ады белине жетире чөңө берди. Же ол үкүн эткен жерде, карын, кату тошко чыга конды. Бастыра бойы тыркырап, ийт чилеп, силкинип ийди. Кезек өйгө Токтой ло ат солоңыланып турдылар. Онон Токтой адынан түжүп, төңөзөккө отурала, сопокторын уштый берди. Эки өдүгү — толтыра суу. Курлаазына чыгара үлүш.

— Адынды камчыла! Калыт! — деп, ол меге жакарат. — Онон өскө мен чилеп, өдүгүндү уштыырга келижер!

Же мен тегин де өдүгимди уштып алдым. Мынайса, артык болор деп шүүдим. Онон өскө кизи адыла кожо... Суу тизеге жетире. Ичи-кей! Соок чындап ла өртөп жат. Эки жанымда суунын ойдыктары карарат. Ого түшсөң, божогонын ол. Айучакты мен жединип алгам. Аттын алдында тош канай-кунай оодылза, мен билерим, ол ичкери калып ийер. Мени жыга табарганча барар. Ол эмесе бойым ойылзам... Кизи тоштын алды жаар калт-күлт жүрүп калар. Же канайдар, артык арга жок. Коркып баратканым да сүрекей! Ичи-кей! Брр...

Же карын, кечип келдим. Жыланаш буттарымла жаскы жарма кардын үстинде турдым. Онон жүк арайдаң атка минеле, ботинкамды ээр үстине кийип алдым. Тыным жаңы кирди. Токтойдын сууга түшкен ады, мылчада чылап, бастыра бойы буулап турды. Токтой оромыштарын аттын жалына жайа салат. Мындый изүге олоор чүрчөдө ле кургай берер. Сопокторын ол теркилейт. Алдырбас, бир эмеш өдүк жокко до жоргут баратпай.

Жол Кайырлык сууны чек ле жараттай барып жатат. Кайырлык суу терең ле күчтү эмес те болзо, же эмди кайылган кардан сүрекей жаандап, казырланып калган. Жайдын бойында десе Теректүнин мөңкүлери кайылар, ол тушта суу база кирү болор. Удабас жасла кожо койлор, уйлар тайга-таскылдар жаар там бийиктеер. Эмди тургуза олоор өзөктө.

— Бир үч-төрт күннен мен барып, жайлуларды көрөрим — деп,

Токтой сопокторын кургадып, ангандырат. — Өлөн өскөн бө, жол-кечүлөр кандый — ончозын озолодо көрүп алар керек. Слерде ондый ой лө күүнигер бар болзо, кожо барып келер эдис.

Ой лө күүн! Олор кайда барзын. Мен бого тегиндү келгем бе? Же мен канайып барарым. Менде сопок то, вата штан да, тере тон до жок. Керек дезе бөрүк те жок. Онон үч-төрт күн жийтен азык-кур-сакты мен кайдан аларым.

— Мылтык ла бар болзо, тайга азырап ийбей. Тон Бористин энезинен табыла берер. Жаңыс ла слердин жортыжаар ла... Та чыдажарыгар, та жок... — деп, менин ээр үстинде шыралап баратканымды Токтой көрүп, бажын жайкайт.

Атанар жаныста бүткүл таш кайа жажарат. Малахит болбозын? Жап-жакыл таштар жыдалардый, теңери өрө соксойыжат. Чек ле учкур баштарлу кактустар ошкош. Чындап та, теңери өрө учуп чыккадый. Бистин жеристе ийнебаш собор-серкпелерис ошкош.

Кайалардын эдегине келеле, жол жоголып калды. Кайа ла суу. Эмди ойто ло суу жаар кийдире жортор керек! Туку алдыбыста суунун алдынан чыга конгон жолго жедек керек.

Мен суунан көс албай барадым. Суу эмди ле аттын капталына чыгара согуп ийер. Сан башка: мен резина кемелү кайда да Гауа сууда Эрглин дейтен кайаларды кууй жүзүп бараткан ошкожым.

Кайырлыктын суузы ол жарадынан ажынала, аржанында турган аралды туй алып койгон. Чибилердин жабыс будактарында суунун ак көбүктери. Чек ле кучак-кучактарла жуулгылап калган. Кижикөрзө, жап-жакыл бүрлерге ап-апагаш кар жаап койгон ошкош! Кижикайкаар: бу чибилер бого не өскөн? Олорго өзөргө суу да, тош то жетпес, туку бийикте ак-жалаң жадыры ине. Мында дезе будактарындын алдыла суу агат, тазылдарынды агын кемирет, жаан-жаан тоштор табарып, чөбренди жара согот, шырка-сорбылар арттырат. Кажы ла жаста — мындый түбек. Быжыл да, эзенде де, жүс те жылдан...

Жаскы чайыктар меге де

Кажы да жаста сорбулар арттырзын...

Бу эки жолдыктардын кийнинде үлгер де чыга конуп айабас. Сен де мындый жерде өзөр эдин. Жылу, амыр жүрүм сеге керек жок. Ченелтелү, тартыштарлу жүрүм жылбилү эмес пе?

Кыйгак тоштор кыжырап табарзын,

Кырмак карлар бүрлеримде шалыразын.

Эмди бу жортуп бараткан Токтой туулар да, тайгалар да, андар да жок жерге журтап болор беде? Жок эмей а:

— Тууларда мен жиит — деп, ол бу ла жаңы айткан. — Эки-үч күн тууларымла жортуп алзам, ол меге байрам.

Бир бодозо, тууларда аалга ла тымык. Сен сок жагыскаң, сеге амыр, сен токиналу. Же бу сүрекей кунукчыл эмес пе? Бу мында, аалга жерде, көбөрм, көкидү, табыш, тартыжу кайдан келетен? Вот

туку жабыста, улустардын ортозында болзо... Оңдо чын... Ончозы ондо...

Слер ондый санаалу болзогор, слер тууларга жас канайда келип турганын билбес эмитиригер. Мөштөрдүн жап-жажыл өңдү жыт-тыныжы слерге таныш эмес эмитир. Жаскы салкындар кижинин саңаазын омокшырадып, жиидиркедип ийетенин слер сеспейтен эмитиригер.

Туулардын суулары эн ару ла эн түрген. Кижиге жиит тужында база ондый.

ЖИИТ ТУЖЫБЫС

Туулар сууларына терең коол керек жок.
Өзөккө түшкежин, олор тереңжиир, тымыыр.
Туулган тужынан ала олор калапту, олыт жок,
Туулар таштарын экчеер, элгеер.

Туулар суузын кечерге умзанба,
Турган бойынды тургуза ла жыга согор.
Адын тескерлеер, сууга кирбес,
Ал-жүрегин коркыдулу согор.

Же жиит тужыннын суулары
Жеткерлү де болзо, кеч деп кычырар.
Жиит тужыннын жолдору
Сени тартыштарга, ченелтеге апарар.

Жиит тужыннын сууларында
Ак чакпындар чечектеер.
Жиит тужыннын жолдору
Сени кеендикке жетирер.

Санаалулар жаратла баскылайт:
«Сууга тегине не кирер.
Бу суу терең болзо кайдат,
Бу суу мынан жаан болзо кайдат...»
Же слер ологорго бүтпегер! —
Олор коркып жат.

Олор жарбынчактар ла жалкулар.
Олор тереңди де, бийикти де билбес.
Бистин жиит жолдорус
Биске баалу ла керее.

Бористин энези айлында жок болды. Жап-жаңы туткан ап-агаш чагана жытту турачак эжигинде сомогы жок турды. Саламнын үстинде чоокыр бозу жатты. Бисти көрөлө, кулактары сертейип чыкты.

Јаан плиталу көмөлөк печке бар эмитир. Көзнөктин алдында орын турды. Тере тонды бис илүдөг таптыбыс. Мыймалар меге тар болуптыр. Вата штан да көрүнбейт. Токтой санана берди — берет деп жалпак бөрүктү, жукачак штанду кижин таскылдарга чарчап калар болбой. Май ай быжыл мында соок, кайындардын бүрчүктери чыгып калган, же жалбрак болуп жайылбай, ол ло бойы тургулап калган. А бисте, Латвияда, жас эрте келген — бот онын учун жеңил кийимдү жеде конгон кижин мен.

— Алдырбас! — деп, Токтой колын жаңыды. — Чегеннен ичип алаак. Онон жортуп көрөлик!

Чеген — жаан агаш күпте. Ондый күптерде бистин жерде саржу согуп жат. Чеген дегени — ачыдып койгон сүт. Амтаны бистин жердин жакшынактыра ачып калган скабпутрабыс ошкош.

Коштойында турган чадыр айыл жаар кирип бардыс. Тайгага төжөнүп конорго кандый бир кийис жаткан болор бо? Же не де табылбады.

Күннинг чогы түнүктөн кирип, айылдын такталып калган ордына түжет. Кижин кенете сокорып, бастыра неме ыраак ла өчөмик көрүнөтөн болтыр. Очокты айландыра жер чактар туркунына такталган. Мында кандый өдүктөр баспаган: кату өдүк, бычкак өдүк, мыймалар... Шак бу тушта Англиядан келген ботинкалу калчак жуучыл тескинген болор. Мында дезе жайгы изүде Бористин жыланаш буттары топылдаган. А бу сопоктын изи база ла Бористийи болор. Ол черүдөг жанып келеле, мында отурган, өдүгүн бого уштыган.

Лазарь Кокышевте эски айыл керегинде жакшынак үлгөр бар:

Эзен бе, эски агаш айлым.
Эбирип сеге ойто ло келдим...
Кургак чакында тос кабайдан
Курсагым сурап, ыйлаган эдим.
Нени де билбес жаш тужымда
Чобрала сени жамайтан эдим.
Өрө турган айылдарга көрө,
Өргөбдөн дө артык көрүнөтөн эдин.
Жантык сенин эжигин ачып,
Жакшы улус көп киретен.
Аракы-чегенин бар тужында
Айылдаш улус киргилеп ичетен.
Жангыртык үстинде кара казанын,
Жайзан чылап, кыйын жадатан.
Аланчык сайын амтанду ытанып,
Аарчы-курудын тизүде туратан.
Тобракту айлым өңжизин ле деп,
Тогус жаштан иштеген ле эдим...

Анан арызын не коскорор?
Ачынба, айлым, ойто ло келдим.
Өчүп калган бу тымык очокто
Өскүс балдардын курсагы кайнаган.
Жаан тутакту жүрүм тужында
Жаргак штаны мында көктөлгөн.
Кызыл энирлер кирип келгенде,
Сени жаман көрмөстү деп бодойтом.
Тежигинген түнде тамчылар тамганда,
Тенек бойым конорго коркыйтам.
Бугул тартала, экелген акчамды
Бу кулжага энем сугатан.
Кату ылдарды женерге сананып,
Каптардын жанында санааркап туратан.
Түнде аштап, ойгонып келгемде,
Энем сыймап, бойыма килейтен.
«Жеерен уйыбыс жанып ла келзе,
Жедеген курут экелер...» — дейтен.
Кату чачымды энем кезеле,
Бийик аланчык кийнине сугатан.
«Ыйлаба, чачынды анда суксабыс,
Ырысту болорун, балам...» — деп айдатан.
Айлым, сенин эжигин алдында
Курсактан аштап, көп ыйлагам.
Жаңы жүрүмге киреле, сени
Жагына таштап, мен ырагам...
Эзен бе, эски агаш айлым,
Эбирип сеге ойто ло келдим...
Жакшы да жүрзөм, жалтырап та жүрзөм,
Жаманда сени айтпаган эдим.
Эмдиги ойдин балдарын кайкадып,
Эрикчелдү турун, калганчы айыл.
Ачу ыжын көксиме менин
Шинип калган жажына, айыл!..
Мен де сениле узак артпазым,
Ойто ло бойымнын жолымла барарым.
Ойин жедип, жемирилип калзан,
Өртөбөй, сени жунадып саларым...

Түнүктөн күннин чогы кирип, айылдын ичинде жер полго урулат ла урулат. Күннин ап-апагаш жаркыны. Эмди менин көстөрүмде истер де, не де жок. Жаңыс ла тышкары Токтойдын Салкын деп ады токтоныкпай, жер чапчыйт.

Күннин чогында кайда ла болзо, канча түмөн тоозындар айланжар, мында дезде бу күннин жаркыны ап-ару. Айылдын ичинде

кем де тоозын көдүрбегендй, кереге чобрадан ыш-кубал түшпегендй. Алтайдын санаторийлеринде малярияны ла гипертонияны, өскө дө ооруларды кей бойы ла эмдеп салып турган деп уккам.

Туулардын кейи — мынанг тату не де јок. Кижинингу суузынын кандырып, канын жаңыртып, сынын сергидип турар. Мен нени де сананбай, жаңыс ла тынып-тынып турадым. Аруталып, акталып турадым. Тойбойдым. Йоктордын тынатын бастыра аргаларын эске аладым, бу ару кейди канча ла кире толтыра-тойо тынып алайын дейдим. Кейди кижинингу жүрүминде база бир тату курсак деп, эн баштап мында онгодым.

Кей тынганы — ол күйүш,
Мендеги каннын күйгени.
Телекейдинг бастыра жулугу
Көксимде менинг күйүп јат.

Чындап та, күйүп јат, је јоголбой јат. Мен эмди билерим: кажы ла тыныжымнанг менинг канымда не де артып јат. Ондо чеберлелип, жүрүп јат. Кажы бир өйдө, керек болзо, ононг меге ийде болор.

Токтой «пш» деп, сабарын өрө көдүрди... Мен, байла, бойым бойымла куучындажып турган ошкожым. Бис јолдонг чыгала, койу арканынг ортозы јаар болдыбыс. Кандый шылтак болгон? Токтой анг көрүп ийген болор бо?

Агаштар јангы ла тынданарга жүрген. Бийиктеген сайын јол там каскак, арка там койу: карагайлар, тыттар, кайындар. Туйгактардын алдында сүрекей калын ла јымжак кебис — јебренидик јенес. Былтыргы куудангу үзениге јетире болгон, эмди кийис чилеп такталып, јабызап калган. Чечектерди көргөжин, эмди бу куу кийиске канча ондү жүзүн-жүүр чололор көктөп койгондй.

Тымык. Эмеш те эзин јок. Керек дезе бийикте тыттардын баш будактарында адарунынгу күүлегени јап-јарт угулат. Аттарыстын буттары јенеске јымжак бадалат. Ажып бараткан күннинг чогына тыттардын өзөгй чындап ла кызара јалбырагылайт. Чек ле бистингу журукчы Пиннистингу журуктарында ошкош. Мен көстөримди јумала, Токтойдын кийининг јортуп барадым. Сескеним јангыс ла ап-ару кей ле шынгыраган тымык. Чыгыт там кадалгакшып келди. Атар јыгындарды эбире чарыптайт. Олор арып та калган болзо, токтобойт. Олорго бойлорына да, байла, ажуга једер керек, бийикти јендеер керек. База бир јыгынды уур алтагылап, ичкери ијеерингилейт.

Мен теркилеп койгон сумкамды чечеле, ононг Лазарь Кокышевтин «Чангыр өзөктинг кожонгдоры» деп бичигин кодорып алдым. Ат араайын јортуп барадат, бийиктеген сайын агаштар там суыйп, жарык көптөп, кычырарга да кем јок боло берди.

Ээ, а бу не боло берди? Менинг кара адым чеденнинг эжигине токтогон бойынча, тура калды. Тапшылазам да, тискинди чирезем де, мынанг айрылар күүни јок. Токтой мен јаар көрүп, колын јангы-

ды. Нени де эдип болбозын. Алтай аттардын жаңы андый. Айыл, чакы, чеден, анчада ла удур киж и туштаган болзо, тура түжер. Бу ненин учун десе ээлеринин кылыгы база мындый.

Аттар улустын тилин билгилеп тургандый, эриндерин, кулактарын кыймыктандырып тургулаар. Чындап та, киж и куучындажып таныжар, ат киштежип таныжар:

- Якшы ба?
- Якшы. Якшы ба?
- Якшы. Мындагы улус кандый жадыгар?
- Якшы. Слерлер кандый жадыгар?
- Якшы. Слердин бала-барка, мал-аш амыр ба?
- Амыр. Слердин бала-барка, мал-аш амыр ба?
- Амыр. Јеригерде не солундар бар?
- Јок, солун ла неме билдирбет. Слердин јерде не солундар?
- Бисте база солун ла билдирбеди.
- Је, јакшы болзын! Јакшы једигер!
- Јакшы болзын! Јакшы једигер! Эзен айдып барыгар...
- Јакшы јүригер, јакшы жадыгар!
- Слер база јакшы јүригер! Јакшы жадыгар!..

Мынын кийнинде аттар башка јортуп ийгилеер. Је ээлери эерден түшкүлеген болзо, ол тушта, байла, та кандый да керек боло берген, оорды узак сакырга келижер. Аттар бого там маказыраар...

Јакы јаандай берген улус тушташса, оордын куучыны бу мынайда бир јанжыгып калган чүм-јанла башталар. Эзендешкилеер, бала-барка, мал-аш, ай-күннин айалгазы, солун-собырлар... Онон талканду чай урулар. Мынын кийнинде, бир канча бололо, бу улуска не керек болгоны јангы јарталар. Алтай каргандар оорды көп «шылап» келзе, сүүгилебес, кыртыштана бергилеер. Јаанды јаан дебес, јашты јаш дебес, кандый «өдө кончоон», «ажыра-тежире» киж и дешкилеер. Бу јурттын јүрүмин, бу улустын јан-кылыктарын билерге турган болзогор, мендебегер. Оордын табылу јүрүмине темигип, сакып јүргенчегер, ол улус бойлоры јүрүмдерин куучын дагылап бергилеер. Чындап та, мында кайкаар неме јок — үч-көр-бөтөн кижиге киж и бодоп ло ал-санаазын не айдатан, ого канай бүдетен. Чичкечек курч көстөриле сени канча ла бескелеп көргүлеер: сен не киж и, сенин санаан кандый. Сен бистин јандарысты тоорын ба айса оорды электеп, каткыраын ба? Јүк ле кандый бир астамга, саду келиштирүге болуп јүрген киж и болзон, сени јабыс көргүлеер. Чыданыгы јок суракка каруу бергилебес. Канча да суразан, укпачын, ондобочын болор. Бажын кекип туруп, чек өскө неме куучындай берер. Сурагын төзөөндү болгон болзо, ого карууны бир-эки частын бажында да алзан, кем јок. Алтайлар сананбай, шүүбей, нени де айтпас. Оозым, тилим ле бар дейле, бодоп үрдүртпес. Мен кедери јайлудагы турлуны јангы көрдим. Мында көп неме

жок: алты үйелү кажаан айыл, жанында кой сугатан жаан чеден. Айылдын эжик алдында — чакы. Жайлуда артык не де жок. Мында алты жүс — жети жүс кой турат. Койчылар оларды түштө кабырар, түндө күзеттеер. Жолдын жанында кезик жырааларга канча-жүзүн өңдөрлү жалама-бөстөр буулагылап койгон. Бу мынызы дезе: «Өрө турган Көк кодраң-бөрүгө кой тудуп жиирге «жоп», «аай» бербезин деген чачылга» — дешти.

Токтой көргүр ле киж. Айса озолодо куучынду улус болгон бо? Ол кызыл тыттын төзинде чобранын кыбына кыстап койгон чаазынды көрүп ийди. «Кызыл-Таштын кайазы жаар келигер. Бис слерди ондо сакуп жадыс» — деп, онын нөкөрлөри бичиптир.

Күн кырды ажа берди. Кенете сооп, тискин туткан колым тоңуп баштады. Бис чыгытка эмдиге ле жеткелегис. Кандый да суучакты кече кондыс. Мынан ары жол түзөп, бис желип, ойто дзий бердис.

Караңуйда карлу таскылга жеттибис. Ап-апагаш кар, кап-кара агаштар: тыттар ла мөштөр. Олордын төстөринде, көлөткө жерлерде кар калын, аттардын тизе бойына једип турат. Аттар Токтойдын нөкөрлөринин аттары өткөн истерле уур алтагылайт. Мен тонымды теркинег чечеле, кийип алдым. Ойто ло жылу, јакшы боло берди. Мынайда јортуп барадарга кандый јакшы. Түниле де јорторго кем жок. Је бүгүңги узун јаскы күн, ару кей, атту јортуш мени арыдын койгон — уйкум келет.

Тымык. Сүрекей тымык. Тымык канча жүзүн өңдөрлү болотон эмит. Мен оны јангы ондоодым. Эмди ол тымыктын өңи бу туулардын үстинде күйгөн тандактый кып-кызыл. Мөңкү тоштордо тымык сүрекей јаркынду, кырларында алтын-сары јалбышту болор.

Тымык кезиктерде чап-чанкыр. Ол амыр көлдөрдin үстинде чап-чанкыр ынаардый турат. Чанкыр тегериле чанкыр канаттарлу чанкыр турналардый учат. Олордын куркулдаган табыжы — чанкыр, көлдөр — чанкыр, туулар — чанкыр. Менин јеримде талай база чап-чанкыр. Кыстарыстын көстөри ошкош.

Тымыктын өңи жаантайын кубулып турар. Көрсөгөр дө, ол эмди бу былтыргы куудандый куп-куу. Туйгактардын алдында эжилип, јайкалып, эрип келеткен јерле јытанат. Кулакка эзиндий шыгырайт.

Тымык кезиктерде мөштөр ошкош јап-јажыл. Ол јажыл от чылап, меге јууктайт, јанымла өдө конот, кийнимде артын калат. Ол тымык койу, узун будактарлу. Бу јелбер будактардын ортозында кап-кара салкын јайканат, кандый да аңылу шуулайт.

Тымык ай-караңуй түндө нургун мөш аркадый кап-кара. Ол кап-кара караңуйда кара канаттарыла талырап, кандый да кап-кара куш өдөр. Туйгактардын алдында кургак будак «тырс» эдер.

Көксиме та не де табарарда, мен ойгоно чарчап келдим. Кара

адымнын јакшызын. Тыттын будагы меге тийерде, ол токтой түшкен. Ичкери үкүс эткен болзо, кижиге жыгылып та калбай. Токтой нөкөрүм көрүнбейт. Адынын тапылдаганы кайда да алдымда угулат.

Мынан ары ойто ло чылаазынду чыгыт башталды. Карангуйда каа-жаада карангуй агаштар сомдолот. Кап-кара кайа карангуй теңери өрө учалат. Кайанын үстінде жылдыстар жалтыражат. Сан-төмөн көрзөм, боомнын учында от көрүндү. Сүүнө бердим: ондо, байла, бисти Токтойдын нөкөрлөри сакыйт.

Менин «јакшы ба?» дегениме тере тондорлу үч кижиге токуналу каруу берди. Леонид Васильевич — јажы жаандай берген кижиге, алтынчы ферманын башкараачысы. Онон уй ферманын заведующийи — Коммуна деп сан башка атту кижиге. Учынчы кижиге Сергей деп уул. Ол журттын киномеханиги, эмди отпусада.

Бис аттарыстын ээрин алып, отозын деп, улаарып койдыс. Бистин жуугыста кайда да карлу тош бар болгодый. Мен оны көрбөй дө турган болзом, же јыдын, соогын сезип турум. Байла, кайда да мында, жуугында, кайанын алдында.

Бис ажанарга отура түштис. Менде јүк ле бир кичинеке сарју бар. Токтойдо сукайры бар эмтир. Ол алып јүрерге јенгил ле јириге ток курсак. Коммуна — уйлар фермазынын кижизи, калын ла јаан курутту, баштыгында толтыра карамель конфеттерлү болды. Сергейде дезе шикир, сукайры, чуй чай. Эң ле јакшы азык Леонид Васильевичтин арчымагында болды. Бис курсактарысты «столыска» јайып ийдис. «Стол» дегенис — јалбак таштын үстине јайа салган токумыс. Көнөктө кар алтайлардын табылу кылыгындый, узак шыркырайт. Чек ле кайнабайт. Менин аштап турганым коркышту. Аргалу болзом, агашты да кемире берер эдим.

Кандый бир тойу кижиге менде «аппетит» јок деп, коштой отурган улуска комыдап отурганын кем укпаган. Бу курсак јаман беле-телтир деп, бу кижиге асқан курсак па айса чочкolorго бо дегенче, шеф-поварга једип барып турганын кем көрбөгөн. Ондый танманы боого экелген кижиге. Мында болзо ол аяктын түбине једеле, сабарларын јалай согуп отурар эди. Бу кара чайдан, бу баа јок карамельдег тату телекейде бир де курсак јок деп отурар эди. Чүмдеп койгон ак столдо кыйын отурала, чычалкайын чычайтала, тамзыктап чайлап отураарга јакшы эмей база. Ресторандардын менюзин, аракылардын сортторын-амтанын билери — искусство эмей база. Је алаканча арыштын калажында канча јүзүн амтан бар, канча тату јыттар бар — мыны билетени онон бийик искусство деп бодойдым. Ол бир тилим калашта, Менделеевтин таблицазында чылап, ачылбаган көп элементтер, сезилбеген јаны амтандар—канча кире сүүнчилер, ырыстар бар.

Мен сананзам, «чүми јок» деген сөс учу-түбинде барып јенер. «Чүми јок» дегени — «аамай» деген сөс эмес. Бодозогор, «чүми јок»

теп-тегин бетонмон кандый жараш туралар тудулат! Олорды мраморло, баалу таштарла, жүзүн будуктарла кееркетпезе де кем жок.

Линард Лайцен балдарды школдордо стилистикага үредер ой келди деп бичийт. Чындап та, бистин балдар ар-бүткенди бу мындагы улус чылап, жакшы жуук билеле, онон Прокофьевтин симфонияларыла, Пикассонун журуктарыла, кибернетика ла электрониканы, эмдиги ойдин науказын билген болзо, бисте эш-немеге бүтпес, бирме жашту нигилисттер, «кызыл эт» жажулар жок болор эди. Бис мындагы туучыл улустын байлык ич-жүрүмин, олордын төс санаазын алала, городто улустардын кереги жок чачамтыгын таштайла, олордын жүрүмгө албаданчагын коштырып ийген болзобус, бисте Джек Лондон ошкош, ар-бүткен жокко жүрүп болбос интеллигенттер өзөр эди. Бис кажы ла теп-тегин ишке марксист ууламжы берип, оны коммунист күүн-санаала бүдүрип турган болзобус, бистер Ленин, Николай Островский, Максим Горький ошкош интеллигенттер болор эдис.

Мен санааларымла кожо отуруп калтырым. Нөкөрлөрүм уйкуда. Байа чай кайнаарга жетпей, көстөрүм жумулып, уйку мени жыга согуп турган болгон. Эмди менин уйуктаар күүним жок. Санааларым сергелен, бу мөштөрдин үстинде ап-ару тенеридий, жарык ла терен.

Мөш агаштын күйген чедиргенинен жараш телекейде, байла, не де жок. Оскө агаштардын чедиргендери тызыражып, бого ло өчкүлөп турар болзо, мөштин чедиргени чек ле чинмеери учуктый өрө чөйилип, жалкындар чылап суртулдажып, качан да көрбөгөн кайкамчылу от-чечек, от-жөргөмөш болуп туратан эмитир.

Жастанганым — кату ээр, төжөнгөним — кийис токым. Устимде менин кырлык тенери. Мен жебрен кижидий... Мен кандый ас жылдыстар билерим! Миллиард жылдыстарды мен билбезим, оло меге таныш эмес. Мен кандый ас улус билерим. Мен кандый ас санаалар сананып жадым. Туку бийикте бир ууштамча жылдыстардын быркырууны арткандарынан жаркынду жарыйт. Ондо кандый жаан телекей бар. А ол десе текши жылдыстыкта жүк ле тырмактын каразынча болор. Мен бу бастыра айлангышты-жылдыстыкты ондойын деп чырмайадым. Ле ол арыктын санаазы жаан деген сөскө келижер. Олорды жагыс менен болгой, бастыра кижилик эмдиге жетире ондоп болгон. Мен кандый да бир жаркынду жылдысты аяктайдым. Ол жылдыс меге имдеп, санаамды күйбүредет.

Кажы ла кижя жылдыс,
Жылдыс болуп, меге жарыйт!

Түниле үлгөр туурым.

Кажы ла кижя күй,
Күй чилеп, алдымда күйет.

Санаам менин айлалкышталып чыкты. Сөстөр бойлоры келет:

Слерге айылдап келерге,
Күүнзегенимди билген болзогор.
Солун улусла ачык-жарык
Куучындажып алатан болзом...

Бу жолдыктар кийинде үлгер болор. Мен от жаар чырбагалдар таштайла, тере тонымды кучунып ийеле, бу жолдыктарды бичип койдым.

Суббот, күүк айдын он тогузынчы күүни.

Тан бүрүнкүй ойгондым. Тамандарымды өчкөлөк от жылыдат, жодолорым, тизем тонуп жат. Сергей бажын тоныла шык этире ороноло, буттарын арай болзо, чоктор жаар суга тееп албаган жатты.

Леонид Васильевич ойгу эмтир. От жаар чырбагалдар таштап салып, жалбыштан көстөрүн албай, та нени де сананып отурды. Канайып та болзо, кинокамера садып алар керек. Аннеле ле Андре Торндайктар Лениннин ордениле кайралдаткан... Канча кире тирүү ле жылбилү кинокадрлар жүрүмде болуп ла бир де ис арттырбай, жоголып жат. Мындый кинокадрларды кыска командировкада кандый да кинодокументалист таппас эмей.

Бу кижии сөөкилен жүстү, эриндеринин учында терен чырыштар. Көстөрүндө шулмус жылу каткымжы бар. Мындый жүстү улустарды мен көп көргөм. Мындый жүстү улус кокырчы, каткычы улустар болотон. Бу чып-чын. Улустын кылыгы жүзинен билдирлү. Мында кижии кайкаар неме жок. Бис билбес биотоктордын кандый да бүдүми ине. Бис ондый шүүлтелерди метафизика, идеологиябыска каршулу санаалар деп бодогонус. Бу теорияны чын ондоп, бойыбыстын жартаамалду ла тазыныктырар иштеристе тузаланып болбой жадыбыс.

Кижинин жан-кылыгы онын үнинен, каткызынан, базыдынан, бичижинен, керек десе учукпазынан жарт билдирлү. Мыны анча да ла бичиичилер жакшы билер. Горький, Бунин, Андреев тушташканда, кайда-куйда көрүнгөн кандый бир кижини шинжүлөп, ол кижини кем чын бичиир деп, маргыжарын тегиндү сүүбейтен.

Бу түндө Леонид Васильевич не керегинде сананды не? Мен сураар да эдим, же эпжоксындым. Ол, байла, койлорысты быжыл ненин учун жүк ле тогузон алты процентке корулап алдыбыс не деп шүүген болор бо? Кезик жылдарда туку тогузон тогус бүдүн алты оннын процентке корулап туратан жогыс па, быжыл ненин учун ол кире болбоды деп, санаазынын бажына чыкпай отурган болор бо? Тоолорды мен конторанан да сурап аларым, а бот ненин учун деген суракты мен кемге берерим? Бу ла отурган Леонид Васильевич Латвиянын јеринде жуулашкан деп мен база уккам, Јүрүмигерде болгон

кандый бир ундылбас учуралды эмезе жууда эткен ат-нере керегегерди куучындап беригер деп сураза кайдар?

Же менин эмди кемди де «шылаар» күүним жок. Бу жакшынак эртен турада бу бийик таскылда жатканым меге болор. Бу кижиге бойынын жылу кийис төжөнчигин берген. Меге ол кижиге удур кандый да жакшы эдер күүним келет. Мен бойымнан бойым бу мындый саг башка күүн таап алдым. Мындый күүнди эгоизм — бойын сүүгени деп айдар. Же менин эмдиги эгоизмим — жакшы эгоизм.

Мен уйуктаганымды билбей калтырым. Ойгоноп келзем, таң жарып калтыр. Солун жерди көрөйин деп жатканчам, Токтой шымыранды:

— Уксан!

— ?

— Уксан жазап!

Не де угулбайт. Же жазап тындаланза... Күүлелердин онтогону ба эмезе жаш баланын кимирти ошкош табыш угулды. Онон ойто ло тымык. Тыттар эртен туранын соогына корчойжат... Ээ, бу чай ойноп турган туру ине! Чай ойной ло берзе, бис Токтойло экү ичкери болодыс. Беш, алты, он алтам эделе, тура түжедис. Тымыкты тындалап, тынбай да тура калдыс. Бот ойто ло ойной берди — ичкери болдыс. Жакшызынган бойынча нени де көрбөй, укпай турган куш жаар там ла жууктайдыс. Бу куштарды глухарьлар — түлейлер деп, орустар тегиндү адабаган ине.

Биске, Токтойло экүге, «аай» чала келишпейт. Сергейдин тозовказы десе жабыста төрт такып «чыт» эткен. Коммунанын да мылтыгы эки такып «күрс» унчукты. Бис өткүрө бийик чыккан ошкожыс. Мында карлу, кар кажырай берерде, куштар уча бергилейт. Бирүзи жуукатпай, кача берди. Экинчизи, жууктап келеткенисти сезип ийеле, унчукпай, токтоп калды. Учунчизин Токтой адат — же жастыра! Мындый неме качан да болбойтон. Токтой чала ачуурканат. Мениле кожо болгон учун жаскан болор бо? Анчылардын «байы» көп ине.

— Будым тонот — дейле, оду жаар жанып келдим.

Леонид Васильевич уйуктап жатты. Мылтыгын тыттын будагына илип койтыр. Онызы чыгып келеткен күннин чогына соок жалтырайт. Мылтыкты көрөлө, Иван Ерошиннин үлгери санаама кирди:

Новое купил ружье,
Тонкое с двумя глазами.
В их сумраке глубоко
Спит золотая змея,
Тусклый колющий паут
И маленькое облачко.

Когда глаза глядят на зверя,
В его костях — тоска.
Сверкнул, и вскрикнул кровь,
И ясный лебедь — белый день —
Летит из глаз широких зверя,
Ему навстречу быстро-быстро
Стремится жадный ворон смерти.

Жок, бу албаты тапкан фольклор эмес, а үлгер. Оны жирменчи жылдарда Иван Ерошин бичиген. Ерошин көп жылдардын туркунына улай ла бир алтай колхоз жаар иштеп барып жат. Ондо ло үлгер-

лер бичийт, албатынын оос чүмдемелин жууйт. Онон Новосибирск жаар жана берет. Ол керегинде В. Алексеев «Сибирьдин отторы» деп журналда мынайда эске алат: «Ол карлу оромдорло баскындап жүрүп, бойында үлгерлер шымыранатан. Онын бу телекейди жылбиркеп көргөн, жаш балаанын көстөри ошкош көстөринде алтай тегеринин чанкыры үргүлжикке артып калган».

Леонид Васильевичтин мылтыгын сурап та аларга кем жок ло. Онон ченеп көрөр. Мынайда ла шыкааган жерде... Көсти сыкыйтала, тынышты бир кезекке тудуп ийеле, маажыны базып ла ийди... Мылтыктын оозынан «алтын жылан» чыга ла конгой база... Чехов ло Левитан сүрекей анчы улус болгон. Та кандый кушты аткылап ийгени менин санаама кирбейт. Ол куш олордын алдына келип түжеле, өлөр алдында өчөмик көстөриле олор жаар калганчы такып көрүп ийген дежер. Левитан мынын кийнинде тургуза ла айлы жаар жана берген. Чехов десе онын кийнинде жанган. Келген бойынча мылтыгын илип койгон. Онын ла кийнинде ол мылтыкка Чехов керек десе кол тийгиспеген дежер.

Ол туштарда телеобъективтер жок болгон. Фотоанчылардын биригүзи база жок. Жылдын ла фотоконкурстар база болбойтон. Ол туштарда бу ончозы жок болгон. Эмди десе удабас ончозы болор!

Ол туштарда балдарга чыккан күндеринде, ийиттерге үредү божодордо мөңүн калбактар ла эш-кереги жок баалу немелер сыйлабайтан болгон. Тогус—он жашту үренчиктер карточкалар согор, киноаппаратура билер деп, кемнин де санаазына кирбеген. Бистер десе бу жүрүмди жылбиркеп, «ненин учун?» деп мун сурактар берип турган уулчактарга, жүзүн-жүүр резина наадайлар, бөстөн көктөгөн айучактар сыйлайдыс. Онын ордына жеңил баалу теп ле тегин турнабай сыйлап берген болзобыс. Ол оны бастыра жүрүмине ундыбас эди. Ол турнабайла «ыраакты жууктадып, жуукты ырадып», телекейди шиндеп, кандый көп ачылталар этпес эди. Бис десе ол кичинек кижиде канча кире ийде-санаа бар, ончозын ачарга болужып беретен болзобыс. Кижиде канча кире көп санаа, күч-ийде бар. Улустын көп сабазы бойынын кирезин билбей, ол ло бойынча боду жүрүп калат. Санааркаш, алангыныш, бойына бүтпези, жүрүмге чөкөгөни — бу ончозы кижинин болуш сураган кыйгызы болор бо?

Леонид Васильевич тату үргүлейт. Ол керек десе мылтыктардын адыжын да укпайт. О, сен туулар үстинде күн! Сен көс жедерде чанкыр тоштордын чек ле үстинде күйүп жадын. Мен десе сеге удур көргөн кайанын үстинде турум. Менин алдымда көк ынаарда көп-көп көлдөр чайкалат. Тыттардын ортозында боромтык. Күн туулардын жүк ле баштарын жарыдат. Бисте мында жарык, жабыста күн тийгелек. Ондо эликтер багырыжат, көк көлдөрдөн андар суу ичкилейт.

Туку бийикте, күнге кызарган тоштордо, тайганын ээзи — айу-

нын жаңы токтоп жат. Ондо каан-бий — ирбис. Ол бийикте кар жаңыс ла август айда кайылар, бир де адару конбогон чечектер ол тушта жайылар.

Токтой үч чай тудунып келди. Кандый жараш жундарлу, кандый жаан куштар. Эң ле көп — бежүзин — Сергей адыптыр. Коммуна төртүзүн экелди. Бис оны эмди теркиленип аларыс.

— А не теркилейтен? — деп, Сергей кайкайт. — Кайнадар керек. Айыл жаар олорды не апаратан.

Бу улустын жийтен порцияларына темигер керек. Азыйда монгол, калмык жуучылдын бир күнге жийтен курсагы — бүдүн жарым килограмм эт деп кычырган ошкош эдим. Бу да улус ондый. Эт болордо, оло калашты ас жип жат. Жүк ле чайлаарга болуп, сугайры алып жүргүлөйт.

Чайдын эди быжарга жетире эмди де узак. Леонид Васильевич мени «жүрүмнинг тазылы» канайда өзүп турганын көргүзөргө апарды.

Бөрүгө истеткен ан күчи чыгып, карга жыгылды. Анга жүрер, жүрер керек, же өштүнең качар күч жок. Ан канайдар да арга таппай, карды туура чапчып ийерде, кургап калган жалбрак ла жерге тонуп калган тазыл көрүнип келди. Ан калганчы күчин жуула, ол тазылды тон жерле катый кемирип, жип алды. Бу ла тушта жүреги күчтү согулуп, канын айдап, анын арка-сыны түзөлип, ого «аржанынан» күч кожула берди. Ан бөрүгө удур туруп чыгала, оны жыга сүзөле, туулары жаар жүре берди.

Бу мындый учуралдарды анчылар көп көргөн. Ол анын жиген тазылын «алтын тазыл» дежет. Ол тазыл бойынын ийде-күчиле атту-чуулу женьшененг де жаан артпайт. Туулу Алтайда жылдын жирме тонна кире алтын тазыл жуулат. Ол кижиге күч кожот, нервный системазына жарап, кижинин санаазын омокшырадат. Ол анчада ла оорыган кижиге түргөн жазыларга болужат. Андардын мүүстеринен десе пантокрин деп эм эткилейт. Ол эмнин тузазы женьшененг бер эмес.

Июнь айда анчылар анын мүүзинин канын ичкилейт. Ол анын канында сүрекей тын ийде-күч ле чаңкыр амаду бар дежет. Оны ичип алзан, сен ойто ло жиит, жүрүмди жүрер, жүрер күünün келер. Бийикте тууларда андар амырагылаар, улус десе бу ар-бүткен ошкош, айлаткыш, судур санаалу жүргүлөер. Тайганын жаражын не деер, туулардын жаражын не деер, сен десе кандый да солун, кандый да жакшы сакып жүрерин. Сен бойынды тартып койгон жаа деп бодоорын. Көксинде жүрегин тату согулар. Сенин бу жап-жакыл тайгалар жаар барар күünün келер. Телекей сего жуук ла кару деп билдирер. «Жүрүм» деген сөс кандый жакшы сөс! Жүрер керек, жүрер керек! Өлбөс керек!

Тиштеп койгон чайдын эдинен мөш жытанат. Ол кузук жиген, жиилектер жиген. Эди сүрекей тату, же мени өлтүрзегер де, мен жарым

чайдын эдинен көп жип болбозым. Бир литр мүннөн көп база ичип болбозым!

Аттарды эртеер керек, же менин күүним келбейт. Жолой айунын ичегени бар, оны кайып көрөр керек дешкилейт. Башкүн журт жаар кем де айунын баддарын экелген. Энези шыркалу жүре берген. Ондый айу сүрекей жеткерлү. Оны адып салар керек. Мында бир айунын терези учун одуо салковой кире сый бергилейт. Онон айунын эди... Солун курсак ине.

— Ме, — деп, Токтой меге жаан бычак берет. — Сенде мылтык жок. Айу канай-кунай үстине келзе, не болорун. Слер Сергейле кожо агыртарыгар. Бис гозуп көрөрис.

Агыртар болзо — агыртар. Жаңыс ла мен бу кинжал-бычакты кайдатам. Оныла айуга удура түнгей ле нени де эдип болбозунг.

— Айунын жүреги мында эмес, а мында болор — деп, Токтой менин кабыргаларымнын алды жаар түртет. — Айунын көкси куру. Ол жаар тегине сайба. — Бойы дезе тиштери агарат. Та каткырып турган киж, та шоктоп турган — аайлаар арга жок.

Мен коркып турганымды качан да көргүспезим. «Баралы!» Атанып ийдибис. Койу каргана өткүрө ырдырта бердибис. Меестерде озор чечектеп койтыр. Олордын сары чечектеринде толтыра ада-ру күүлежет.

Уч анчы мылтыктарын октойло, туралайтан жерге жүргүлөп калды. Бис Сергейле кожо — агыртарыс. Бой-бойыстын ортобыс жарым беристе кире бар. Табылбай калбаска үн алыжып барарыс: «Э-эй! Айт-айт!» Сергейдин ады койу жырааларда көрүнбөй калды. Киж Сергейди көрзө, ол сүрекей узун сынду киж мылтык тудунала, ба-зып отуры деп бодоор.

— Айт! Айт! — деп, Сергейдин кыйгызы алдымда угулат.

— Э-эй! — деп, мен үн бердим.

Удабай ойто угулат:

— Айт! Айт!

— Эг-ххх... — Ой, бу не боло берди? — Э-ххх... Эг-ххх...

Je үн чыкпайт. Бот ол! Тайгага конгон учун төлү бу. Бут отко күйүп жаткан, тумчук дезе жаскы соокко тонуп жаткан.

— Айт! Айт! Не унчукпайдын? — деп, жойгондордын ары жанынан Сергейдин үни угулат. Мен каруу берейин дезем, үн жок. Каруу берер арга жок. Канайдар, унчукпай жортуп ла барадым.

Кар там калыңжыйт.

Узу-ун байбак, жап-жакыл мөштөр учурап баштады. Адым жыгандарга туйукталып, ары-бери айлана берди. Мен тискинди ол дө-өн-бу дөөн тартып, жыгандарды эбиреп ле турдым. Сергейдин үни там ла ырап жүрүп баратты. Кандый чаптык арка болгон! Антарылып калган агаштар, тазылдары сарбайышкан төнөштөр, жыгандар, жыраалар. Мыны көрөлб, айулар керегинде коркымчылу куучындар

санаама кирди. Мен билерим: озор кижиге бойлоры качан да табар-бас. Кижинен карын качар. Је ондый да болзо... уйуктап јаткан айунын ўсти орто јортуп барды... Чочыган бойынча, ўстин орто чурап ла келер. Озор сеге Шишкиннин јурап койгон ўч айузы эмес. Анчада эмди — балдары жаандап турган тушта... Јок, јок, не де болзо, база бир катап ўн чыгарып көрөр керек. «Эг-ххх...» Јок, умзан-база торт эмитир. Ээ, а бу атты бош салып ийзе, карын јакшы туру ине. Кыска јолды бойы таап ийер. А мен дезе туку байа бойынча, теп-тегине ле...

Учы-тўбинде та кандый да орык јолго чыгып келдим. Санаам јарый берди. «Јарым час кире јортсон, элбек кобы болор. Ол кобыны өткүре јортсон, чибилерлў туу көрўнер — деп, Токтой меге байа јакыган. — Вот ол чибилерлў тууда андар мўўстерин арттырып турган». Мен дезе частанг чик јок ажыра јортуп јадым. Је элбек кобы да көрўнбеди, Сергей де билдирбеди. Јолычак мени чындап та чөр-чөк јериндеги ошкош јыш аркага экелди. Мындагы мөштөр јажыл эмес — кал-кара. Кўннинг чогы бого јетпейт. Кайда-куйда кўннинг чокторы будактар өткүре тийерде, бу јер чек ле суунын алдында көрўнген јуруктар ошкош. «Эргекче уулчак» деген пьесадагы ағаштар ошкош. Вот јаркынду ак јаланга чыгара јортуп келдим. Бу ак јалангын тал-ортозында менен јўс ле метр киреде аннын мыйгагы турды. Көөркийдин јаражын, јаанын. Мен јаар кулактарын уулайт. Качпайт. Мен кургак будакты өнөтийин «тырс!» сындырдым — качпайт. Байагы будакты мылтык чылап, мыйгак јаар ууладым, бодоп ло шыкаадым — турат ла!

— У-у-у! — деп ўним, байла, кайкагамнан болбой, чыгып келди!

Мыйгак араайын айланала, койу карганалардын ортозы јаар кире берди. Бу ла тушта чек ле јанымда Сергейдин ўни угулды.

— Айт! Айт!

Көрөр болзо, Сергей јолды база јылыитып салган эмитир. Мени бедреп, канча јер чарыптап јўреле, бойы азып калтыр. Ол бу јердин кижизи эмес, бого кинемеханик болуп иштеп келген кизи болды. Мынын учун бу јерди јакшы билбес. Токтой болгон болзо. Ол мында кайда кандый тайа өзўп турганынан бери билер.

Вот бис экў тозулга барган улусты бедреп баштадыс. Өрө јорто-дыс, төмөн барадыс, кырлакты ажадыс, канча арка-тууны эбиредис, сыгырадыс, кыйгырадыс, је ол та кайда — билдирбейт. Бир табыш јок, бир ўн јок. Мылтык та адылбады. Айландыра тымык ла ээн. Арт-учында јолыгыжар болуп јөптөшкөн јерис јаар јорттыбыс.

Тыттардын төстөринде өлөннинг ортозында атпайыжып, сарбайыжып, андардын мўўстери јаткылайт. Көп сабааларынын туура айрылары сынгылап калган. Мында бойынын сўўжи ле јўрўми учун сыгындар согушкан. Сыгынын мўўзи кажы ла јаста мында

түжет, кажы ла жаска жетире ойто өзүп калат. Жангы чыккан мүс алдындагызынан бир айрыга көп болор. Бот бу жангыс айрыга болуп, мындый жаан, кижинин кулажынан жалбак мүстөр бүдет! Ургүлжиге мындый. Кажы ла жылда жангырар, өскөлөнөр керек. Жүрүм жүрерге турган болзон, мынайтпаганчан болбос. Бис онойдо бойыстын санааларысты, билерибисти, алаңзыштарысты таштап болор бедис? Онызы күч неме болор болбой. Мүстөр жангы өзүп келетсе, жымжак ла бортык болор. Олорды сүрекей чебер алып жүрер керек. Эски мүстөр сөөк болуп кадып калган. Ондый мүстү анга коркор неме жок. Бис те, байла, ченеп, «кадырып» алган эски санааларысла жүрзебис артык деп бодойтон болбойс.

Лодомнын балтырлары, ээр ле үзени жыжылган жерлер бастыразы оорып, ачыжып, сыстажып жат. Мени кече түжине элгекке сала ла, экчеген, токтоктогон ошкош. Бастыра бойым оодылып калган. Мен арга жокто адыма, мотороллерге отурган кыстый, жангыс жандап минип алдым. Ле мынайып та отурыш болушпайт. Ат канай-кунай бүдүрилзе, жыгыла бергедийим. Онон адым да бу мынайда минишке үренбеген эмтир.JOBош ло ат бололо, мени «кыйыктабай» баратты. Онон Сергей де, Токтой чылап, мени сагыбайт, керектебейт. Эмеш жакшы жол болордо, ичкери желип ийди. Меге онон артарга жарабас — тиштерим тиштене ле, база желип ийдим.

Тал-түште та кандый да жайлуга жеттис. Токтой баштаган улус бого келбеген эмтир. Айылдан эски көнөк таап алала, ого чай азып, сукайрыбысты кемирип отурдыс. Күрек табыла берерде, кандык казып жидибис. Онон тондорысты көлөткөгө жайала, уйуктаар дедис. Күн жаркынду, тегери көп-көпөгөш, жердин үсти бастыра чечек, чечек, чечек, адарулар.

Ойгонуп келзем, күн чек ле жүзуме тийип турды. Тайганын өзөгинен үлүш серүүн согот.

— Бистин жангыбыс мындый — деп, Сергей айдат. — Тайгага ас кан болзон, кечеги конгон жеринге бар. Нөкөрлөрүн сени ондо сак кыр эме ле онон бедреер.

Кечеги конгон жерис жаар тескери жорттыбыс. Бисти мында эниргери Токтой тапты. Мен десе одунын жанында кайанын үстинде отурым. Күннин чогы бу менин үстимдеги булуттарды күйдүрө жарыдат. Күн бойы десе туку менин Латвиямда Даугаваны жараттай өскөн карагайлар жаар ажып бараткан болор. Төмөн өзөктө ынаар там койылып, там көгөрө берди.

«Меге жайым керек. Мени бу мында чечектер ле де, алтын ла да тудуп болбозым. Өскө жердин жаражы менин ичме кирбес, мен оны сүүп болбозым. Өскө тилле бичиген кандый да жакшы, жараш үлгер болзо, кижис оны ондоп болбос. Бу өскө жарашты мен база ондоп болбозым. Бу мынайда Кадынды көрөлө, В. Лацистин «Зитарлардын билези» деп романда Янка айдат. Янка жастырып жат. Ол бу жерди сүүйле, бойын, бойынын төрөлин жылытып саларым деп бо-

догон. «Бойыныйы — бойсу» дегени ол. А мен бу ыраак ла жараш таланы сүүйле, неемди жылытарым? Менин бу жерден апарган сүүжим төрөл жериме барзам, ойто ойгонуп келер. Мен бу жерди сүүйле, төрөл жеримди карын жакшы сүүрим. Же Янка — ол Янка. Канайдар оны. «Ол жаантайын санааркап жүрер, учукпас кижги болгон. Чачтары снын кара, кабактары кара, чап-чагкыр көстөри десе кунукчылду болгон» — деп, ол керегинде бойынын романында В. Лацис бичийт.

Токтой биске орой энгирде бош болуп калган келди. Бисти бедреп, тын ла арыган-чылаган кижги эмтир. Бистинг асканыс учун онын жол-жорыгы бузулган. Ого эртен энгирде журтта болор керек. Бу ненин учун десе ондо кой кайчылаш башталып жат. Ол жокко — иш жакшы жылбас.

Сергей ле Токтой татаалжыжа бердилер. Бүгүн мында база бир конуп ийер бе эмезе эмди ле атанала, арткандарын жаба једип алар ба? Сергей артып калар күүндү: эртен танда чайдын ойыны болор, бир-эки чай адып та алза, кем јок. Токтой десе бу бистинг бүтүнгү де тапканыс једер, өткүре ачаптанарга јарабас, атаналы деди.

— Янс-Манс арыган — деп, Сергей мени та ненин де учун Янс-Манс дейт. — Ол мынанг ары јортуп болбос. Оны бойынг көрүп турун.

Токтой айылчы кижини, чындап та, аргызарга јарабас дейт, јөпкө кире берди, је мен: «Баралыктар!» — дедим. Ичкери јорттым.

Карагуйда жырааларда та кандый да барынкый неме јадат. Атар ого јууктабай, үркигилеп турдылар. Көрөр болзо, ол эликтинг терези эмтир. Браконьерлер оны адала, эдин алала, терезин бого таштап ийген болды. Көскө көрүнбес этире, јажыра да суккан болзо кайдар... Алтайда элик андаарга јарабас. Кажы ла аткан элик учун бежен салковой штраф салынып јат. Мынын учун бу мындый јараш «чек-чек базытту, чекпен сары өдүктү» андар мында көп. Олор түндүкте аба-жышка јайлап алала, күскиде ондо јаан кар јаап ийгежин, бери кары ас таскылдар јаар көчкүндөп јат. Кезикте кенете бүдүн јарым метр кире кар јаап јат. Бот ол тушта көөркийлер түбекке алдыртып, кырылып јат. Кадын ичинде Эликманар деп јер бар деп уккам. «Эликтинг чедени» деген сөс дешти. Кышкыда ондо эликтинг көби коркыш. Јайгыда десе олордын ондо јыды да јок.

Алтай туулардын ас ла сүрекей баалу аны — тооргы. Ол эликтен чик јок кичинек, эди де жакшы эмес, је онынг кини сүрекей јаан эм. Оны парфюмерный промышленность тын керексийт.

Мен бу түнди неге түндеер деп, санандым ла сананадым, је түндештирү таппадым.

Туулардын үстинде түн туулды.
Учар суунынг јарадында өскөн
Јелбер кара мөштий көрүндү.

Бу мынайда Ерошин айткан. Мынан артык айдып болбозым. «Желбер кара мөштий түн». Бу мындый түндештирүни көрөргө, ол канча кире тайгалады не? Бу сөстөр ого кайдан келди не?

Мөштөрдүн ортозына айдын чалыны өдүп болбойт. Будактардын саалактары жардыма, колыма төгүлөт, жапшынат. Сергей де, Токтой до мениле кожо эмес ошкош. Мен сок жагыскан барып жаткамдый. Мени нургун мөш арканын карануйы курчайт, үстимде будактар өткүрө каа-жаа жылдыстар суркуражат. Айландыра тымык, амыр. Санаамда база тымык, амыр.

Туйгактар алдында тонуп калган өлөң быжырайт.

Туку төмөн өзөктөрдө айдын чалынынан көлдөр жалтыражат. Көлдөрдүн жүстери тымык, жукачак тош күскүлөр ошкош. Ол көлдөр чындап та, жөмтий тонуп та калган болуп айабас: өзөктөрдө соок, колым тонуп жат. Кобы-жиктерди төмөн бийик туулардын соок сыркынду кейи түжет. Бис сан өрө жортуп барадарыста, ол соок кей биске удур суудый агат. Соок тыныжыла бисти табарып, санды төмөн агып ла жат, агып ла жат.

Бис бу соок агынга удур жортуп, ажуга чыгып келдис. Мында ойто жылу боло берди. Түнде туулар баштай өзөк ичинен жылу дешкиледі.

Мында бисти сакыгылап отургылаган эмир. Ажангылап койтыр. Биске жарым көнөк эттү мүн арттыргыскан эмир. Оттын жагына тонноң жабынала, табыланып ажанып отуарга кандый жакшы!

Коммуна чамчазын уштыйла, тере тонын жабынала, бели-будын отко төгөлөп, уйуктаарга жазанып ийди.

Солнце — жаркий мой костер.
Ночь тиха, черна, как соболь,
Шкуркою своей мохнатой
Валится на мой костер.
Светлолицый, легкий пламень
Обогрел, сварил мне пищу.
Вспомнилась родная мать.

Сазаама ойто ло Ерошинин үлгерлери кирди. Мөш агаштын чедиргени ойто ло чинмеери учуктый суртулдажып, карануйда канча жүзүн кулжа-чолотор журагылап турдылар.

Мен бажымды тонло жабала, женимнин ичине мөштин будагын сындырып ийдим. Тонымнын ичи мөштин жыдыла толо берди. Мынайда жаңы ла эткен шкаф жытанатан. Сергейдин үни угулат. Ол бистин азып-тозуп жүргөн шырабысты куучындайт.

— Янс-Манс бүгүн аң көргөн. Уркидип ийерге сананган, же үни чыкпаган. Карын, ол аңнын солун кижиге көрүнгенин. Ого солун ине.

— Көргөни жакшы — деп, Токтой унчугат. — А үнин бис онын эртен изү чөөчөйлө эмдеп койорыс.

Сергей мени ненин учун Янс-Манс дейт? Янс — байла, Янис деп латыш аттанг болбайсын. Жолой бис Иван деп ат канча тилдерде канайда адалып турганын тоологоныс: Иогани, Юхан, Джон, Жан, Хуан, Ионас, Янис. «Манс» дегени менин Имант деп адымнанг болбой. Байла, ондый ат Сергейге айдарга да, ундыбаска да эптү болуп турган.

Аттарыс жаныста отойт. Мен ээрди жастанала, аттар былтыргы кууданды тадырада чайнаганын угуп аттым. Бу кандый чыдамкай аттар. Кере түжине канча кире уур жп өткөн, түнде бир эмеш отоп алган кийинде, ойто ло жорторго кем жок. Олордын чыдуузын кижи кайкаар.

Мен тонымнын эдегин жүзимнег айлаттым. Ойто ло жылдыстар көрүнди. Улус Алтын-Казык деп жылдысты табарга болуп, озо Жети-Каан деп жылдыстарды бедрегилейт. Ол жылдыстар жогынан мен Алтын-Казыкты таап болорым ба? Көсөрүмди жумуп ийдим. Ойто ачтым.. Бу ба?.. Айса мынызы ба?.. Жок, таап болбойтон эмтирим...

Жок, бүгүн жылдыстар керегинде үлгер бичиир күүним келбейт. Улус керегинде бичизем, артык болор. Бу сукайры, төжөнчик-кийис үлешкен тайгадагы эки күн городты жылу эки жылдан артык нөкөрлөштирер. Ончо улусты жууктапса да, же көп саба улусты нөкөрлөштирип салар.

Чынын айдар болзо, мен бу улусты жакшы билбесим. Же бис жакшынак нөкөрлөр болорыс деп, мен бир де аланзыбайдым. Бистинг ол келер өйдө болотон нажылыксы тайга ошкош элбек ле тайга ошкош учы-куйузы жок болотон болзо Мен ол нажылык жаар көмүлүп, онон качан да чыкпас эдим.

Бу түниле менин көксимде бу мындый үлгер туулды:

Здесь клятвы древние понятны:
Пусть будет дружба — как тайга,
Где нет дороги на попятный
И веток вздыблены рога.

Олени — что ж, пускай олени!
Когда один среди кустов
Бессильно рухнул на колени,
Другой на жизнь и смерть готов.

Мы для друзей щедры на речи
И на улыбки неспроста.
И все же дружба человечья —
Ты, как тайга, необита.

Умыбок нам всегда хватало,
Но есть дешевка в слове том.
Мы ждем от друга слишком мало
И слишком мало отдаем.

И просторы дружбы настоящей
Оленими уйти нам,
И лучше заблудиться в чаще,
Чем возвращаться к прежним пням.

Не пройти до края нужно,
Но где безбрежья берега?
Над всем, что породила дружба,
Шумит безбрежная тайга.

Күүк айдын он тугузунчы күни, воскресен.

Кече энирде ботинкаларымды бажымнын алдына салып койгон болгон, бүгүн эртен тура слор үнеске жаба тонууп калтыр. Кей ап-ару, чындапка ла аржан суу ошюш. Коммуна чамча жокко тон-

нын алдынан чыга коноло, күчин бадырбай, бодоп ло багырып ийди:

— О-го-го!

— Го-го! — деп, туулар аңыланып, ого каруу берди.

Бистинг жолдорыс айрыланып жат: бис Токтойло кожо жанып жатыс, арткандары десе ошон ары баргылаар. Калганчы чайлардын эдин отко тиштеп жидибис. Атанар-айрылыжар алдында карточкага соктыртып алалы дештис. Аггарыс жергелей туруп болбой, узак мойношты. Мен фотоаппарадымды келиштирип болбой турдым. Таң атту жүргенчем, фотоаппарадым тың силкилген болбой, үрелип калтыр. Карточка та чыгар, та жок.

Жолой геологтордын одузын табардыс. Олор төрт майкан тургузып алтыр. Бирүзинде курсаң белетеп тургулаган эмтир. Лагерде эки ле кижги арттыр. Арткандары иште болды. Казанчызы күнге қара ра күйүп калтыр. Иит студент уул столдын үстинде картага та не ни де бичип турды. Олордо кышка жетире практика дешти. Айландыра сүрекей жараш жер. Жаражы жараш ла, же күүнге тийип калган болбайсын. Жок, кижиге ижи укук ла баалу болзо, кандый да жер күүнине тийбес.

Журтка бис эрте једип барарыс. Мынын учун мендебей, куучындажып та баратса кем жок. Кожо конгон эки түн бисти жуукташтырып, ачык-жарык эдип койгон.

— Күүктинг үнин угадың ба? — деп, Токтой сурайт. — Уни жараш та болзо, же куш бойы — жаман куш. Онын балдарын өскө куштар азырайт. Кезик улус та ондмй. Бир иштен өскө иш жаар, бир таланан база бир тала жаар күчкүндөп, тербезендегилеп жүргүлөер. Узун акча, јенил калаш бедреилеп јат. Олордын ортозында јакшы улус бар деп, мен бүтпейдим. Аракыдагылап јат. Уурчы. Ижин јакшы эткилебес. Балдарын таптагылап ийген... Јаңыс ла «Ку-ку, ку-ку!» Эйт, көрөр күүним јок!

— Эмдиги түрген өйдө јагыс јерге јадарга күч. Бойыннын јерингди билерге турган болзон, өскө јерлерге барып, түндөштирип көрөр керек. Өскө улусты, өскө иштерди база билер керек — деп, мен оныла јөпсинбедим.

— Онызы чын — деп, Токой бажын кекийт. — Мен де өскө јерлер жаар барып келер күүним бар ла. Је менде ондый ой јок. Кача да кире көп акча төлөйтөн болзо, менин барар жаңым јок. Бу туулар — менин тууларым. Өскө јерден келген кижги мен кире качан да иштеп болбос.

Токтойдын эки сыйны гордто јренгилейле, ойто жаңылап келгилеген. Кичинек сыйны — Икенер — Барнаулда јуртхозяйственый институтты божоткон, эмди совхозто зоотехник болуп иштейт. Онын Зоя деп сыйныла бис бу мында эмди ле јолыгарыс.

Чек ле чөрчөктөгидий, өткүрө жараш јер.

Жажыл тыттардын алдында агаш турачак. Ёстинде чанкыр тенери. Айландыра туулар. Эмди ле бу ак-јаланга баграк кѳстѳрлѳ элик чыгарамантап келеле, јаан-јаан ак карлар айланыжа берген болзо, бу јурукты Јангы јылга сыйлаар открытка да этсе кем јок болор эди.

Бу мындый јерде јаткан кыс бала кандый болор деп, мен оны озолодо санаама јурап келдим. Ол керегинде укканым бу мындый јараш јерге сырангай јарабай турды. Мындый јерге јадала, кижиканай иштейт. Бу јерди ајыктап отурганча ла, кѳн ѳдѳп калбай. Ол кыс дезе баш койчы, комсомол организациянын качызы, комсомолдын Тѳс Комитединин Пленумында турушкан. Анчада кой кайчылагажын, оны акалаар кижиканай јок. Туку областтан бери маргаандарга туружып, оренбург эп-сѳмеле кой кайчылап, ондо јенгѳчил болуп чыккан. Былтыр јайгыда ол Ленинградта јуучыл талайчылардын байрамында турушкан. Айса болзо талайчылар болуп турган бистин коо латыш уулдар бу кыстын иштегкей колдорынан сый алтылаган.

Бу јайлуда јажы јаандай берген улустардын јайлузынан чик јок башказы бар. Мында иштин культуразы, јаткан туразынын ичи, бригаданын члендери кийингендери, олордын куучындары — ончозы ѳскѳ болды. Зоя чоокыр блузкалу ла ак арчуулду болды. Бу мындый кысты уур чегедек кийип алып јѳргенин кѳрзѳ, кижиканай ого бѳтпес болбой. Ол чегедекти кандый да изѳ, ышту айыл болзо, ѳй кижиканай уштыыр јангы јок. Кату ла уур јандар азында ѳй кижиканай биледе јаба баскан. Улус отурбаганча, ол бут бажында турар јанду. ѳгѳѳнинин тѳрѳгѳндѳрин ончозын байлаар, олордын алдына чѳгѳдѳѳр. Чык дезе чыгып, кир дезе кирип јѳрер. ѳлгѳнчѳ ѳгѳѳнинин айрылар јангы јок. Бу ненин учун дезе ол тушта ѳгѳѳнинин берген калымын тѳлѳѳ керек. ѳгѳѳни ѳлѳп те калза, ѳй кижиканай јана берер аргазы јок, онын тѳрѳѳндѳрине кул болуп јѳрер. «Таш таштаган јерине јадар, кыс барган јерине јуртаар» — алтайларда мындый кеп сѳс бар.

Зояла кожо ѳч кыс сегис јѳс кой кабыргылайт. Бойлоры ла ѳлѳн эткилейт. Кижиканай бодозо, сегис јѳс кой ѳч кыс балдарга — сѳрекей кѳч. Је канайдар: кѳс коркор, кол эдер. Кыстар чыдажып, кабыргылап ла јат. Ченемели јаан да койчылардан арткылабай јат. Койлорында јаан чыгым да болбогон. Быыл койлорынын тѳги де јакшы. План ажыра бѳдер болор.

Бу мыны ончозын меге Токтой куучындаган. Ол бойынын сыйныла оморкоп, меге чала кѳнѳркеп турган. Мынын учун мен ол кырлык јаражайла јакшы куучындажып та болбодым. Токтой та ненин де учун јортолы деп, мени менгеде берген. Токтой одузы ончолоры јараш ла курч улус деп мен алдында да уккам, је Зоянын јаражы мени кайкатты. Онын чала сыкыксымак кѳстѳринде

туулардын чичке көлдөрүнүн караңгуй жалтырты бар, эки кабагы — ээле түшкөн эки кара солоңы. Мен оны көрөлб, байагы уккан бастыра тоолорымды, проценттеримди ундып койдым. Зоя ла бис жаңгыс өйдин улузы. Бистин бу жүрүмде көрүмис, ондо эдерге турган күү-нибис — жаңгыс. Менин санаамла болзо, Зоя ошкош улустар Сибирьдин жүзин жаңгыртар ла өскөртөр, жадарга эптү эдип алар.

Сениле кожо жүрген кажы ла кижиге сего жаңгыс өйдин кижизи болбойтон туру ине. Ол сениле кураалаш, жерлеш, журташ та, сениле кожо иштеп, ажанып, куучындажып жүрген де болзо, кажы бир кижиге сениле жаңгыс өйдин кижизи болбос то аргалу эмтир.

Бис сениле общежитиенин жаңгыс кыбында кожо жатканыс, же сен кем деп, мен ол ло бойынча ондоп болбогом. А бир кижиге кожо жаңгыс ла күн чаналу жыңылаганыс, жүс катап жыгылып, ойто турганыс, жүк ле бир кожонды экү кожондогону — бис жаңгыс өйдин улузы деп, меге жарт болгон. Мен Улан-Удэ городто латыш литературанын Күндери болордо, төртинчи курстын студенти «Бухенвальд набат» деп кожонды кожондогону уккам. Мен ол уулдын адын, кылыгын билбес те болзом, же ол менин өйимнин кижизим деп, мен тургуза ла сезип ийгем.

Сен десе сүре ле мениле кожо болгон, бис экү айылдын ичин садып алып, төрөгөндөриске айылдап, кожо узак жүргенис. Же бистин санааларыс качан да бир болуп бирикпеген. Эптежерге, бир пуд тус жүп керек дежет. Же бис эки жарым тонна кире тусты жүп койгон болбойс, же онон кемге-кемге туза болды ба? Онон мен өскө кижиге туштагам. Ол кижиге кожо бир ле калбак тус жүген болорыс, мен оны бойымнын өйимнин кижизим деп база тургуза ла билип ийгем. Бис экү жүрүмиске берилген бастыра тусты үезин кожо жүп койорыс деп, мен бир де алангыбай жадым.

Улус мынайып ла бойынын өйинин улустарын бедреп ле таап, мынайып ла биригип, нажылажып, улустардын колбузы там тыгып, мынан ары албатылар, ороондор колбузы болуп, кижилик жууктажып, тазылданып өзүп жат.

Бис Зояла, онын кичинек уулчагажы Сашала, онын бригаданын кыстарыла эзендежип, онон атанып ийдис. Тыттар жажарып, чаганазы тату жаарсып турды. Аттар көнү басып барадат. Мен бу жүрүмди жакшызынып, көстөрүмди жүмүп алдым. Мынайда канча ла кире узак жорткон кижиге. Жүрүм жакшы деп сананып бараттым. Мен тирү — бу кандый жакшы деп сананып бараттым.

Душистый вечер!
Пахнет жасмином
И миндалем немножко.
Под рижскими липами
Моя молодость

Уходит, как девушка в бежевых
босоножках.

Остановилась и слушает,
Как жасмин цветет.

Я тоже остановился,
Хочу узнать, куда девушка идет.
Я иду за ней, я хочу узнать,
Куда моя молодость идет.
Цветет черемуха белыми гроздьями
У заводских ворот.
Свет ночной смены
По асфальту разлит,
И моя девушка,
Задумавшись у завода стоит.

Луга и нивы,
Первое сено, вянущее у межи.
Первые жаворонки
В видземской тиши.
А потом я споткнулся
О житейское что-то,
И моя молодость
Скрылась за поворотом.

Я ее потерял.
А потом однажды
Белой ночью среди студентов
Встретил ее в Ленинграде.
И еще, когда шла она с фермы домой, —
Это было на Горном Алтае —
Шла моя молодость,
Как всегда молодая.

А сегодня опять все как было:
Пахнет липами вечер и миндалем
немножко,
Идет по аллее девушка в бежевых
босоножках.

Остановилась
И слушает, как жасмин цветет.
Не спрашивайте!
Моя молодость знает,
Куда идет.

Элбек өзөккө чыгара жортуп келдибис. Учук-туунын ары жанында — Кайырлык журт. Аатар айлына мендегилеп, мангын кожуп ийди. Бу жууктарда биске Бористин энези — ак атту сырsak сынду эмеген кожулган. Ол эмди ончобыстан озо тулундары тапылдап, бүкренг мангла чаап баратты. Энг кийинде — Токтой. Бүкренг мангла барза, жеништен чик жок жымжак туру ине. Энгир көлөткө өзөк ичине түжүп калган. Ак кайындар, кара чибилер жанысла өдө конгылап. кайкаганду тургулап калгылайт. Айландыра кандый да жажыт, керек десе коркымчы бар. Же чаап баратсанг, телекей жаранып чыгар, санааларыг омок, көдүринги болор.

Кайырлык суу жаан-жаан таштарга үч-төрт айры айрыланып, карагуйда күүлеп ле жадат. Менинг адым кап-кара суунын үстинде айдын жаркынын тумчугыла туура ийдип, ачаптанып суу ичет. Онон таштарга тайкылбаска чебер басып, суу жаар теренг кире берди. Мен чала коркып, кайа көрдим. Кийнимде карануйда Токтойдын тиште-ри жалтырт этти, суунын шуулты өткүрө онын үни угулды:

— Тискинин божодып ий! Ат бойы билер...

Энгирде Токтой мени бойынын айлын айылдатты.

Онон Сергейдинг айлын айылдадыс.

Онон Коммунанынг айлын.

Онон Леонид Васильевичтинг айлында отурдыбыс.

Мен алтай улустыг ичип турган суузындарын амзап, омордын амтаныла таныжып, байып калган жандым. Ичерге жакшы чегенненг ала сүттенг аскан аракыга жетире амзадым. Токтой кожондойт. Тенериде ай бу түнде кандый да сүүнчилү. Узениге чылаган буттарым эмди оорыбайт. Токтойды көрөлө, Ерошиннинг «Сүүнчилү Ойка» деп үлгери санаама кирди:

Солнце ходит —

Месяц спит,

Месяц ходит —

Солнце спит.

Ойка, Ойка...

Тоже ходит,

Сам и ходит,

Сам и спит.

Звезды? Звезды —

Бисеринки.

Где ж река?

Зачем туман?

Урожай,

Колхозный праздник...

Ойка выпил,

А не пьян.

Звезды... месяц...

Добрый месяц.

Круглый, медный

И большой.

Я налево —

Он налево.

Я направо —

Он за мной.

Месяц ходит —

Солнце спит,

Солнце ходит —

Месяц спит.

Ойка... Ойка...
Провалился.

И не ходит,
И не спит.

Күйүк айдың јирменчи күйи, понедельник.

Кайырлык јурт уйлардын мөбөрөжиле, койлордын мааражыла, ойгонот. Озөктің тал-ортозы туулардын көлөткөзінде, ого күн тийгелек, је түндүктердин ончозына јуугында чанкыр ыштар чөйилет. Мен таштарлу кырды өрө, күнге удур чыктым. Бот күн эмди менинг чике јүзуме тийет, алдымда јурт десе эмдиге ле көлөткөдө, эртен туранын көк түдүнінде.

Уй саар фермада ак кийимдерлү улус шакпыражат. Уй саайтан агрегат эртен туранын серүүнінде араай шуулайт. Электростанцияда дизель күлтүлдейт. Пөтүктердин үнгүр кыйгылары тууларда омок јангыланат, келип јаткан күнди эмдигештен мактагылайт. Кыраны кечире суак јаар карамысту үй кичи барадат. Түнде кыру түшкен, көнөк жукачак тошты «шыңк» этире оотконы угулат.

Жаркынду ла јараш эртен тура. Май айда бисте талайдын јарадында база мындай. Толкулар кышкы тошты талай јаар алып јүре берген, кају јараттарда ак-ак «койоноктор» јайканыжып тургулаар. Эмесе бисте күскиде мындай болор: талайдын үсти ышталып, буулап, жукачак тошло жаркындала тонуп јадар.

Машина-трактор ремонттоор мастерской јаар эки карган базып келедет. Олордын бирүзи узун, коркок кичи — ол Амыр Тогочиев. Кичи бодоор болзо, пенсияда кичи кайдөөн мендеер. Је ол эртен тура токыналу отурып болбос. Ого бастыра јуртты, форманы, мастерскойлорды, складтарды, электростанцияны айланып, көрүп койор керек. Токтомыр јок кичи. Бастыра јүрүмінде мындай болгон, эмди амыралта-пенсияда да ол ло бойы. Амырды јуртта энг иштенкей кичи дежетен. Керек десе бир жылда эки табын уйлар кабырган. Канайтпаган да, кабырып чыга берген.

Экинчи карган — Учур Јырјаев. Темир сулаачы ла агаш чабар ус. Ол база амыр билбес кичи. Бу јурттын тураларында онын туушпаган туразы јок дежер. Эмди ол эртен тура кузницада эмесе тура тудуп јаткан јерде турар. Колло болушпаза да, је кандый-бир болушту эп-сүмени айдып ла берер.

Күн айылдардын ачык эжиктерине тийет. Јайгыда улустар, анчада каргандар, айылда јаткылап јат. Јебреннен бери үренгилеп калган. Чындап та, јайгыда айыл јакшы эмей: ондо серүүн, чымыл да ас болор.

Бир туранан ак чамчалу уулчактар чыга конды. Толыкка тура ла коройлодып ийди. Је узак тургулап болбоды — соок! Токтой-эште мотоцикл таркырай берди. Айдарда, ол онызын јазап алган эмитир. Ол мени совхозтын төс јерине јетирип салар болгон. Јакшы болзын, Кайырлык!

Жакшылыктуу таңла, Люба! Оноң эмди ле жакшы болзын!

Люба деп кыс чеденнинг жанында кастарга арба берет. Мен жаар жаан көстөриле кайкаганду көрөлө, оноң танып ийди. Ол көчө бисти Леонид Васильевич-эште чайлаткан. Адазына айылдап келген турган. Бис Брехт керегинде куучындашканыс. Эмди ол театралный институт божоткон актрисага түңей эмес. Тере тонду, пыймалу, чек ле бойынын азырап турган кастарынын балдарына түңей. Бу кыс удабас Горно-Алтайскта албаты театрда режиссер болуп иштеер деп кижиге бүтпес те. Кайырлыктан текши Алтай жаар база бир одычак чыгып жат. Же оноң Кайырлык өчөмиктелип калбас. Кайырлыкта орто үредүлү эмди де жирменен көп жииттер бар. Олор койчылар, уй кабырчылар, малчылар, механизаторлор болуп иштегилейт. Төрөл журтун там байгызат, жарандырат, өңжидет.

Алтайдын колхозторында ла совхозторында орто үредүлү жииттер көп. Бу ненин учун десе жуугында заводдор, фабрикалар ас. Же жииттердин жерине артып турган шылтагы — олор алтай улус. Алтайлар — туулардын, арка-жыштардын балдары. Мында олордын тили, мында олордын культуразы. Олор бойынын культуразын, бойынын экономикасын көдүрөргө иштенгилеп жат. Өскө жерде жүргөжин, жүк ле бойынын кара калажына, боро кардына болуп жүргөндий бодолот.

Кени журт. Совхозтын төс жери. Токтой балкашты, онкок-чин-кектерди, суучак-жуукаларды ылгабай, анаар ла мантаткан, менин ангамды ажырган. Же эмди једип келген, экү айрылар башта кол тудужып турубыс. Мен ого мени эске алып жүрзин деп, тонгырак бычагымды сыйлайдым. Канча кире шибегей, штопорлу бычак. Андап жүрөрдө керектү бычак. Акыр, акыр... Бычагым карманымда... жогыла! Сумкамда база јок! Ойто катап тимирдим — јок! Јок! Ээ, мен оны тайгада конгон одуда чибиге жаар кадайла, ундып койгон турум ине! Же алдырбас, сен, Токтой, оноор түңей ле барарын. Ол бычакты алып аларын. Бистин одуны сен билбей.

Кени. Мен полкада бичиктер ле турза, олордон айрылып болбозым. Библиотеканы кыйып, кижиге кайда барар. Вот эмди де кйрип келдим. Библиотекарь келиннинг көстөри чап-чанкыр, чачы күдели ошкош болды.

— Лабдиен! — деп, латыштап айтканымды билбей калдым.

— Лаба диена! — деп, сакыбаган каруу уктым.

Айдарда, литовка. Тойдын кийнинин жүргүлөп ийген улус эмтир. Библиографиянын факультетин, бастыра төрөөндөрин таштайла, өгөөнинин кийнинин једип келген кижиге болтыр. Онын өгөөнин, күчтү ле омок-сөдөн уулды көрөргө менде ой јогы кандый ачу! Ол бу тууларда чыккан, мында өскөн, оноң Литва жаар јанала, ого бир ле јыл иштейле, чыдажып болбогон. Чыккан-өскөн Алтай эрки-

деп ийген. Ол механик болуп турган. Механиктер десе мында Литвадан керектүү ине.

— Стась энирде айлында болор. Айылдагар.

Канай-кунай бого артып калзам, энирде кыйалта жок кирерим. Бу мындый чаңкыр көстү жараш кыс бу бир таланын түбине жетире оны ээчип келгенде, байла, жакшы, иштенкей уул болбайсын.

Тоозындалып калган газик мени ойто ло туулык жолдорло апарат. Туулу Алтайда жарлу койчы Тана Марчинанын кой кабырганы одус беш жыл болуп калган. Бу калганчы төрт жыл, оны Верховный Советтин депутады эди туткалы, газеттердин, радионун, телевидениенин, жүзүн-базын делегация, айылчылардын машиназы онын турлузын такталта жолдоп то койды десе кем жок.

Чеденнин жанында үч үй кижиге жаскы күнге күнзегилеп, сүүнчилү куучындашкылап турдылар. Ак тиштери, алтын сыргалары жалтыражат. Бис jaar бирүзи де көрбөйт. А не көрөтбн — бого кандый машина келбей турган.

Марчина — жабызак сынду, байалгак үй кижиге. Тулундары кап-кара. Жүзи соок. Оозында канза. Кижиге оны керек десе эр кижиге деп көрөр. Ол мени жетирип келген зоотехник иит уулга кату та нени де айтат. Байла ба база мен jaar кижиге ээчидип келген деп турган болбайсын. Ол эмди кижини база ла шылаар, иштеерге чаптык эдер. Же мен ол керегинде бичириге келген эмезим, көк албанла оны «сыкпазым» дедим. Мен бу бистин орооннын бадыш талазынан жүк ле онын канайда иштеп турганын көрөргө, оныла таныжарга келдим деп айттым. Жакшы улустар бедреп жүрген кижиге мен дедим. Тананын койлоры алты жүс. Алты жүс койдун кажызын ла ол таныйткан, билетен эмтир. Керек десе кажы койдун жан-кылыгын, ооружоболынан бери билетен болтыр. Мыны кижиге кайкабас эмес.

— Жайы-кижиге кажы ла күн мен олоорло кожо — деп, Тана Марчина айтты. — Керек десе түнде де олоордон айрылбайдым. Түнде олоорды күзетер керек. Ооругандарын бойым ла эмдеп турадым. Былтыр койлорымда бир де чыгым болбогон.

Мен жарлу койчыга көп оролбодым. Зоотехник та кандый да эм экелген, Марчинада мынын учун ой жок.

Туунун эдегинде адарулардын төңөштөри. Жангы ла үрендеп койгон кап-кара кырала барып жададым. Жер — жангы быжырган калаштый, жымжак Тенериде талан-келеңдер сыгырат. Чек ле менин жерим Латвияда ошкоч. Бу өзөк узун жайыла мөтлө жытанар! Мында кандый өзүм өспөйт дезегер! Бай алтай! Быйанду алтай!

Кандый да иште иштеп турган улустан, байла, адаручы кижиге ару жүректү кижиге жок болор. Олоорды мен жүрүмде де, книгаларда да көп көргөм. Ончолоры иштенкей ле тазөбөндү улус. Бу мындый жан-кылыкты олоор «милданып турган» адарулардан ла айландыра токыналу ар-бүткеннен алып турган. Ондый улусла куучындашсан,

сен де токынап, амырап каларын. Бот адаручы ачык колыла төгөш-төн рамды уштып келди, адарулар онын колына чоокырайа отуруп алды. Сен ол кижинин колы күрөң өңдү мөт жыту кичинегеш желбер чечектерле чечектеп туру деп көрөрүн.

Бу мөттү төгөштөрдүн кажызы ла керегиде поэма бичиирге кем жок. Ол поэмада сюжет болбос, жаңыс ла жараш жыту, мөтсиген сөстөр болор эди. Мөттин кажы ла тамчызы — ол телекейдин чалыны. Поэмада төс герой база болбос, ондо эдиги ле удабас келеттен бай жүрүмдү, будуктардын өңдөрүн, табыштарды, амтандарды ылгаар улустар бичилер эди.

Төгөштөрдүн бирүзи кажы ла күн контрольный бескеге тургузылат. Чечектер жакшы жайылгалак, ологор жулук киргелек, мынын учун жуулып турган мөт эм тургуза ас. Күдине эки-үч килограмм.

Адаручы меге төгөштөрин көргүзүп турганча, энир кире берди. Ол мени артып калыгар деди. Чындап та, мен неге мендеерим. Адаручы мөттү, изү сүтле менин туулар салкынына тунуп калган үнимди эмдеер болды. Онон суу кечире журтаган, айлына керек десе кыштап турган алтай карганга барып келерис деди.

Бийик бозогоны алтап, карануи айылга кирип бардыс. Карган эмеген очогунда та нени де кайнадып отурды. Кызыл жалбыш онын чырыштарлу жүзин, айылдын карануи иргезин бир жарыдат, бир өчөмиктелтет. Ыш түнүк жаар уур көдүрүлет, айылдын ичи ышсыйт, тинчийт. Карган өбөгөн бис жаар чукулду кылас эделе, унчукпай танкылап отурат. Бу айылдын ээзи. Мен онын жүзине көрөлө, коркымчым келди. Көстөринде бир кичинеке те жылу чедирген жок. Жүзи кыймык жок, тонуп калган. Же онын көсинде көп санаалар ийдижет, ого бастыгыжып айланыжат. Таш кезерлердин жүзи база мындый. Бу карган айса болзо кам укту болор бо? Ол калганчы арткан кам. Ол камдаар арга жок болордо, шыралап, ачынып, кыйналып жүрет. Кемди-кемди «көндүктирип» койойын десе, оңдый кижиге табылбайт. Бойун десе карган. Сениле кожо көп-көп сазаалар көмүлүп калар. Сен бу ак-жарыкта кемге де керек жок. Бу салым — күч салым. Мындый салымды мен кемге де күнзебебейдим.

Мен бүгүн айуунун желбер терезинин үстине уйуктаарым. Бу тереге бастыра жүрүмүндө уйуктаган кижиге ан тозул барган. Ол тогузон жашту, же онын сөбөктөри эмдиге бир де оорьбаган. Мен желбер айуунун терезинин үстүндө аңнын атпайышкан ак мүүстеринин алдында уйуктаарым.

Васильич унчукпайт. Бис мөттү изү сүт ичедис.

Васильич унчукпайт. Толыкта жаңы эткен төгөш лө такпайлардан чагана жытанат, туранын ичине жайылат.

Васильич унчукпайт. Мен онын жүрүмүн не сурабайдым? Ол узун ла солун жүрүм жүргөн кижиге ине. Мындый өйдө унчукпаза, артык. Чындап та, кезиктерде кижини унчукпай артык ондоорун.

Мыны Паустовский айткан. Бу тымыкта бистин санаабыс бир, укканыбыс бир: көзнөктин тыштында салкын күүлейт, печкеде одын тазырайт. Кенете бу тымыкта адарудый, бажымда жолдыктар күүлежи келди.

Мөттү төгөшти бескегилейт.
Мөттү төгөш ол мен.
Менин жүрүм адару чылап,
Меге күнүм ле мөт тажыйт.
Канча кире мөт алгамды
Чындык бескеден мен биледим.
Санаамда жазап чотойдым —
Канча кире слерге береримди.

Улгердин жолдыктары күүлежит, кичинек те амыр бербейт. Меге амыр бергилебейт.

Күйүк айдын бирме биринчи күни, вторник.

Мындый жакшы жерди кандый кудай жайаган?! Мен туранан чыгып да келзем, көстөрүмди күн кылбыктырып ийди. Элбек өзөк күнге жылып калтыр. Суу жараткан талдар тату жытанат. Бастыра жер-алтай мөтсыйт, жажыйт.

Столдо кувшинде толтыра сүт ле мөттү аяк турды. Адаручу бойы кайда да көрүнбейт. Ого алкышту бичик арттыргызып салдым. Мында бичилген үлгер учун ого алкыш! Бүгүнгү омок күүним учун ого алкыш!

Мындый жакшы жерди кандый кудай жайаган? Мен чечектеген талдардын алдыла сууны жараттай бастым. Кичинек те ээзин жок. Талдын бүрине тийип ле ийген, мөт жытанат. Кижинин тирүү жүргени кандый жакшы!

Чындап та, кандый жакшы күн! Кече чукулду көргөн Марчина да бүгүн жүзи ээрип, күлүмзиренип турды. Мени келер болор деп узак сакыган эмтир, керек десе бедреерге жүрөле токтоптыр. Мен ого бистин жердин значогын сыйлап бердим. Ол значокто чанкыр толкулардын үстиле женил кайыган ап-апагаш чайка-куш. Ол десе меге эликтин мүүзин сыйлап берди. Мындый мүүстерлү кижини жүрүмде кем де жыга сүзүп болбос деди. Бу сөстөрдөн мен чала уяла бердим. Же оного көрөр болзо, Тана мени шоотпой турган эмтир. Берген сыйы акту жүректен деп жарт болды. Мүүстерди рюкзагым жаар сугуп, Тананын эр кижидий күчтү колын окшойло, машинага отуруп алдым. Алдымда менин ойто ло ак жол. Кайаларда марал чечектейт, туулар ончозы кызыл-чанкыр.

Менде мендеер керек жок. Удабас автобус келер. Мен ого отура-ла, город жаар түжө берерим. Онон эртезинде атту-чуулу Алтын-Көл жаар ууланарым.

Кизи кайкаар: түндүк жаар барып жаткан, туулардын жүзи тас,

бир де агаш жок, кайа көрөр болзон, туулардын түндүк келтейи — койу жыш аркалар. Агаштар туулардын баштарына жедип, же меес келтейине түшпей, туулар баштай тургулап калган. Чындап та, бир де агаш туулардын түштүк жүзи жаар түшпеген. Алтайбилеечилердин та кемизи де мыны аттын жаңыс жаны жаар жайылган жалыла түндөгөн.

Жажаргалак боп-боро кырлардын ортозыла ап-ару суактар аккылайт. Бу суактарда балыктан болгой, курт та жүрзе, көрүне берер. Браконьерлер ол балыктарды көрүп алала, суакты буугылап ийгилейт. Үлүш таштардын үстинде күнге суркурагылап, чарагандар тырландажат.

Мындый жакшы жерди кандый кудай жайаган? Эртең турагы кейдин арузын, серүүнин! Жажыл теректердин ары жанында балдардын үни шаңжайт. Оромло тан атту кижы сыр желиште өдөт, адынын туйгактары узак алысталат. Сүрекей бийикте мүркүт айланат. Туулар — булуттар ошкош. Булуттар — туулар ошкош. Алтын-мөңүн жалтырашкан булуттар. Паустовский, байла, бу мындый булуттарды көрөлө, «Жалтырууш булуттар» деп повезин бичиген: «Кажы ла кижиге одус квадрат беристе жер береле, ононг оны чыгарбаза, байагы кижини бастыра жүрүмине түрмелеп койгоныла түңей эмес пе?» «Жорыктабай, жаңыс жерге жаткан кижы кунурап калат. Онын санааларын бор-кар иштер, токыналу жүрүм, кичинек амадулар базып койот». Бу жаан бичиичининг ононг ары бичиген сөстөрүн мен жаңы ондодым. Онын бу мынайда айтканы меге кандый жуук: «Мен экзотиканан ырап калгам. Же романтиканан чыкпагам, оны качан да таштабазым. Романтиканын кижини арутаар отторы, кижини сүүген көбөрүм, токынап болбос санаалары жаантайын мениле кожо». Онын чүмдемелдерининг кире сөзинде мынайда бичилет: «Бистинг эмдиги де, келер өйдөгү де жүрүмис көбөрүм, көдүринилү болор учурлу. Бу жаркынду амадуга жедерге биске коркынчак, төгүнчик, эш-неме билбес укумалдар болорго жарабас».

СӨС — ЛАТЫШ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ КҮНДЕРИНИҢ ТУРУЖААЧЫЛАРЫНА

ЛИЯ БРИДАКА

Лия БРИДАКА 1932 жылда чыккан, Латвия ССР-динг культуразынын Нерелү ишчизи, үлгерчи, прозаик, кинодраматург, республиканын Госсыйынын лауреады. 1956 жылда Латвиянын Госуниверситедининг филология факультедин божоткон, 1966 жылда—Москвада киносценаристтердинг бийик курстарын. Онын сценарийлериле Ригадагы киностудияда кееркемел фильмдер согулган. Ол анда сценарий аайынча коллегиянын председатели болуп иштейт. Л. Бридаканын үлгерлик жуунтылары ортодо — «Жүрүм меге күлүмжи сыйлайт», «Менин жаркыным», «Күкүрттү теңери алдында», прозалык жуунтылар ортодо — «Күндер каруу сакыйт», «Городтын түлкүүри», «Портреттер».

СЕН БОЛОРЫҢ ЭЛБЕК

Кару Латвиям, картага көр,
Кандый элбек ороондор.
Сен дезе карагай агаштын
Сындарын чактарга өскүрдин.
Лебренненг бери бисти сен

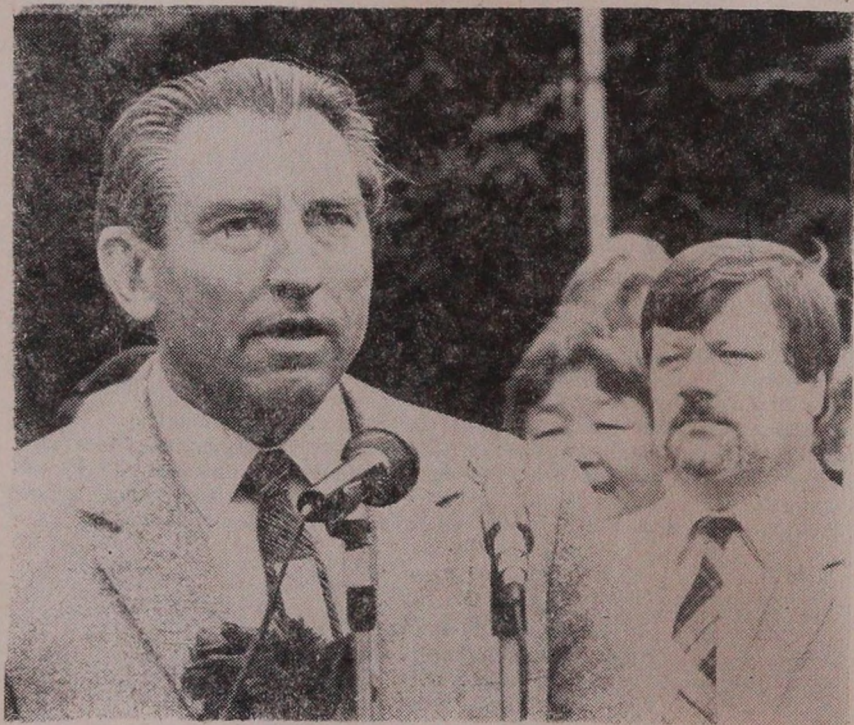
Жерлик аржанла эмискен.
Кыраларың үрендеп жүрзөбис,
Кичинек эмезин, кандый кеен!
Кол күчиле, жүрек жылузыла
Көдүрерис сени јер-талага.

* * *

Ак булут көчөт, машина мендейт,
Айлаткыш јериске јол чөйип.
Јүсјылдык там ичкери бачымдайт,
Јүрүм корбозын улай өскүрип.
Өйдинг мангына чыдажып болбой,
Өткөн изибис арчылып калат.
Је кажы ла танда бу чакта
Кижии кижини бедреп кычырат.
Јүрүм јажарып келерден ала
Јүрек жылузына улус тартылат.

Таш турада, соок талайда
Кажы ла кижы жылу сакыйт.
Түнде, түште, таң эртен,
Түймеен, күүлөш өткүрө эм
Кеендик жолдо үн угулат —
Кем де кемди бедреп кычырат.

ЯНИС ПЕТЕРС

Јурукта Э. Ханбергс, Я. Петерс.

Янис Петерс — пост ле эссеист, Латвиянын Бичиичилер биригүзинин Башкартузынын председатели, республиканын культуразынын Кайралду ишчиги. Бойынын литературадагы ижин ол Лие-

пая городто журналист болуп баштаган, үлгерлерди 1962 жылдан ала бичийт. Я. Петерстин үлгерлерине СССР-дин албаты артизи Раймонд Паулс көп жарлу кожондор бичиген. Үлгерлик жуунтыларынын тоозында: «Теермен таштары», «Менин үлүүм», «Таштан ла оттон», ошон до өскөлөри. Я. Петерстин үлгерлери өскө калыктардын тилдерине көчүрилген.

ТЕКШИ ӨЗӨК-ТАМЫРЫС

Каныбыс текши, бир дезен,
Тамыр-суулар. Европа.
Качан орган күүнзезен,
Табырайт көктөн Варшава.

Манзаарыдып көгүске
«Марсельеза» тепкенде,
Европага жанадым.
Көстөримде — Латвия,
Көөркий-жараш орооным,
Көөркөдөтөн Парижим.

* * *

Теремди өтпөктий сыбыра тарттылар,
Кемдери аш чачпайт — једишсин деп база.
Олорго сойылган жүрүмим ле артар,
Ол эмди јулдама, челдезе де туза.

А эртен де оны алгылап, сойгылаар,
Албайынча калбас адакы јимегин.
Је мени тыдарлап канайып тойгылаар —
Јеектердин тойынбас кардына не јетсин...

КНУТС СКУЕНИЕКС

Кнутс СКУЕНИЕКС 1936 жылда чыккан, үлгерликти көчүрөөчи, Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган Литература институтунда үренген, журналист болуп иштеген. Эмди Латвиянын Бичиичилер биригүзинде фольклор аайынча советтин ижин башкарат. Европанын көп калыктарынын тилиле јайым куучындайт, югослав, болгар, поляк, испан ла өскө дө поэттердин чүмдемелдерин көчүрет.

ЧОЛМОН

не дединг сен чолмон?

нени айтпай калдын?

кере түш сен кайда келбей уйуктадың?

неденг коркып сен чолмон?

НОГОН КӨЗНӨГИМНЕН?

талдагы тоорчыктар тунбас үндеринен?

неге ыйлап сен чолмон?

неге тымык кунугын?

меге једет јүк арай сенин өлү жаркынын

* * *

агаштын каны менин тамырымда
арыш чарак үргүзи тилимниг алдында
анайып мен жүредим анайып иженедим
агын суу сурагы буттарым эбире
анайып мен жүредим анайып мен бүдедим
а ийним үстүндө ажынбас күн күрөө
анайып мен жүредим анайып ок мен сүйүйдим
анайып мен жүредим анайып сен жүредин

* * *

Эки түңге чалынду
үчинчиде соок түжер
меге айтты таң чолмон
белгелеп туу үстүнөң
как чибинөң каап экел
үч одуудаң салып кой
жүк күнбадыжы жанынаң
каалганы ачып кой
је жаан акча ол эмес
је жалбыш тил ол эмес
сеге одым берерим
бир буурыл чач берерим

МАРИС ЧАКЛАЙС

Марис ЧАКЛАЙС — поэт, көчүрөөчи, эссеист, жолдогы бичимелдердин авторы. ЛССР-дин комсомол сыйынын лауреады. Баштапкы үлгери 1960 жылда жаралган. «Баштапкы күн» (1965), «Жою-

чыл ла үргүлжик» (1967), «Жалбрак үни» (1969), «Өлөңдөр күни» (1972), «Кидим ой» (1974) деп ле көп өскө дө үлгерлик жуунтылары, ол тоодо балдарга учурлалган бичиктери кепке базылган. М. Чак-лайс төрөл тилине абхаз, армян, болгар, француз, орус, литва, украин, немец, алтай поэттердин үлгерлерин көчүргөн.

ТҮНДЕ, ЯНА, ЧАЛЫНДУ БУУДАЙДА

— Эмди качан туштажарыс? —
Элес эдер жайдан сурагам.
Түлтүйген. Шымыранган:
— Түнде, Яна, чалынду буудайда.

Тенкейген тууларды жемирип
турала,
Терим арчыырга токтой түшсем, —
Түндүк жаркынды чалыган:
— Түнде, Яна, чалынду буудайда.

Жилектү беленди түней үскүлеер,
Жиит жайларды сеге кем жандырат?
Туйук аралдан чуулду үн:
— Түнде, Яна, чалынду буудайда.

Үспекчин оды чилгем чечеги бе?
Угулат ойто — сууларда, талайда,
Туйук жышты, булунды өткүрө:
— Түнде, Яна, чалынду буудайда.

Түннин кысказын!
Одүк көк-мөөн —
Түжүр, суура теп, кайдалык!
Түдүн-мөңүн сөөктөрдүн үстинде:
— Түнде, Яна, чалынду буудайда.

КЕП КУУЧЫН

Күнге, жутка, ач салкынга
Күр көксин төгөп алган,
Бүткүл бойында кырлак жок,
Бүдүш-бадыжы жаантайын соок

Тургулайт күлүктөр,
Туу-кайа кеерлер.
Жангыс сорбулар көрүнөт —
Жалкын изин артыскан ба?
Дилетант jerлeжим
Жилбиркеп чырмайган ба?
Көрүнөр-көрүнбес ол имдерде —
Колло чийбеген бичикте —
Таш кезерди ойгозо тартар
Тарма-куулгазын сөс бар.
Та кем де оны кычыпар —
Таш кезер куучындап баштаар.

МЕНДЕШ

Түндер, түштер, айлар,
Түгенчен, корош жылдар
Түдүндий элес эткилейт.
Саң башка сандыртка алдыртып,
Санаа алынарга ойис жетпейт.
Жыңкылдада күүк эдет,
Жылдарыс тоолой, белгелейт.
Же бодоп ло каткырып жүредис,
Борт то этсе богоно жүрегис.
Учар да куштын балазы уйда,
Улустыйы десе — ясляда, садта.
Манзаарган, мендеген жүредис,
Ман бажынла согулыш жүредис.
Жаантайын ла сакулта,
Жаантайын бис сандыртта.
Латыш па, турок по бол —
Ончобыста жангыс жобол.
Мындый мендеште үч текпиш:
Мызылт,
меке ле
јүүлиш.

ТӨНӨШТӨР

(Куучын)

Эрикс ХАНБЕРГС 1933 жылда чыккан, прозаик, Лиепая городто пединститут божоткон. Эмди «Циня» («Тартыжу») газетте иштейт. Репортаж ла очерктерден башка кееркемел проза, анчада ла документ куучындар бичийт. Төс чүмдемелдери: «Баштапкы килинчек», «Арыш ортодогы орык јол», «Кызыл јыланаш ла јыланаш улус».

Бу чачынгы тураларлу јурт телкем јерде, суунын јарадында турган. Мындый јуртта тен макалу: сен де айылдажына чапчашпазын, ол до сенин керегине киришпес. Маалан јаанадатан болзон, јаанадып јат, кажаан-чулан тудатан болзон, бойыннын күүнингде. Мында озодон бери угы-төзиле башкаланып јадары јанжыгып калган. Бир бөлүк тураларда Клугалар одузы, экинчи бөлүкте Рекистердин билелери, онон ары — онон до өскөлөри. Онон ол кичинек јурттарды озогызынча ла адап јадылар: «Клугалар», «Рекистер», «Зундурлар», «Варкавтар». Бу өбөкөлөр бой-бойына жүзүндөш болгон. Је Клугалардын өбөкөзи олоордын эн јааны деп чотолот. Клугалардын тураларынын јанында, суунын јарадында эрмен агаш бар. Ого айылдаш ончо билелер јуулыжарын сүүйтен. Кезикте јурттын сырангай учында да јаткан билелер бого келгилейтен. Мында олоор бийелеп, кожондоп, јыргап тургулайтан. Јииттер сүүген кыстарына туштап, јагы биле төзөлөтөн. Олоор ортодо согуш-уруш база мында башталатан.

Атту-чуулу эрмен агашла коштой, улусты Карп Клуга јилбиркедетен ошкош. Айылдаштар Карпты сүрекей сагышту ла бөкө кичи деп тоойтон. Онын баатырдык күчи керегинде куучындашканда туку озодо болгон бир мындый учуралдан баштагылайтан.

Бу керек көп жылдар мынан озо болгон. Јанжыкканыла Лигонин байрамында бастыра айылдаштар эрменнин јанына јуулгандар.

Энир түн. Эрменнин јанында јаан от күйет. Шак бу өйдө Карп айылдажы Варкав онын үйи Лизетанын кулагына та нени де шымыранып, каткырып турганын көрүп ийген. Карп Клуганын каны «кайнап» чыккан. Ол отурган јеринен турала, олоор јаар баскан. Варкав Карптын ачынганын билеле, неме билбеечи кичи болуп, удура базап келген. Карп бир де сөс јогынан Варкавтын эки колы-

нан ала койып, бир эки-үч катап айландырала, сан өрө тын мергедеп ийген. Бу мергедеш сүрекей тын болгон. Улус бир ле көрзө, Варкав эрменнинг алдындагы жаан будактарынын үстинде жаткан.

Онон бери көп жыл өткөн. Же Варкав ол керегинде эске алынарын эмди де жакшызынбай жат. Онын учун кандый бир ийит өскө кижинин үйинен көс албай барганда, ол учурал керегинде айдып жадылар.

Клуга эмди карыган да болзо, же онын кылык-яны ол ле бойы артканча. Онын шүүлтезиле калганчы сөс онын болор учурлу. Жаныс ол сөсти эмди кайдан аларын. Кураалаш каргандар там ла астап жат. А ийит улуста бойынын сөзи, бойынын жолы. Клуга тенек кижиге эмес. Ол ончозын ондоп жат. Карып-чучураган болзон, жаш улустын колы-будына оролышпа, мынаар туура тур. Онын учун эмди Клугалар одузында эн учурлу сөсти онын уулы Виктор айдып жат. Виктор — электрокандаачы, колхозтын жер сугараачыларынын бригадазында иштейт, жаантайын озочыл деп мактадат. Иш ле дезе, тен коркышту кижиге. Карп уулы учун оморкоп жүрет.

Клуга база кажы ла күн сары таннан ала бүрүнкүйгө жетире иштенип жат. Онын эдетен ижи экү. Эртең тура озо баштап чеден-кажааннын өтөгүн арчийт. Бу ишти ол бир де мендеш жоктон эдет. Өтөкти чеден ажыра бир үч катап таштап ийер, онон тыштанар. Бу өйдө жаныла айылдажы эмезе солун кижиге өтсө, олоорло куучында жар керек. Орой жас керегинде, адарулардын ооругу керегинде... Же кижиге кижиле не керегинде куучындашпас. Тал-түшке жетире чеден-кажаанын түңей ле арчып алар. Айла ондо көп тө иш жок ине. Бир уй, торбок, эки чочко — мыны канчийан мал деп айдар. Карптын өбөгөнгө олоордын өтөги неме беде.

Тал-түштин кийинде Клуганын иштенетен жери — одын жаргыш. Мында жаантайын тазылдарыла кодорып салган төңөштөр жаткылайт. Клуга бастыра жүрүмүндө мындый тазылдарды жарып жат. Аtpaалду төңөштөрдиге жарарын ол коркышту сүүр. Жарылбас бырчыт төңөштөрлө уружатаны Клуганын угы-төзинде деп, чын айдыжып жадылар. Карптын адазы, таадазы — ончозы тазыл жарары жанынан үс улус болгон. Онын учун Карп тазылду төңөш жарарын уур иш эмес, а кандый да жаан соот кеберлү бодоп жат. Соот дезе база жарабас ошкош. Төңөш жарары Карпка чүмдемелдү иш бодолду.

Азый жалын ийит тужында Клуга тазылдарлу төңөшти ойын кептү жаратан. Эмди дезе астай берген ийде-күчин чеберлеерге, сүмеленерге, эптенерге келижет.

Ол төңөшти жарардан озо оны айландыра басып, колыла сыймап, жазап көрүп жат. Онон төңөштин тазылдарын колкирееде кезип, жазап салат. Белетеп алала, төңөшкө эн баштапкы темир шаанчакты шаап ийет. Ол темир шаанчакты уур маскала төзине жетире шаап, эмеш сагып алат. Онон темир шаанчактын жанындагы үйтке

агаш шаанчакты кийдире согуп, узак амырап алат. Шак бу тушта Лизета айылдан чыгара жүгүрүп келет.

— Же бу не албаданып турган киж, өлөрдөн озо кенеп калдын.

— Көрмөсү бериште, эмеенек. Мен бойым да оңор коркып жадым — деп, Клуга эмеенине кокырлап айдат.

Бу сөстөрдүн кийинде ол жаан темир шаанчакка бежинчи каптап сүрекей тын согуп жат. Бу согуштын кийинде ол туура жаткан агашка отуруп тыштанат. Лизета коштой отурат. Тазылдарлу төнөш тарсылдап, бир эмештен жарылып жатканын озор экилези тындап отургылайт. Клуга төнөштөрдү шак мынайда жарат.

Айылдажы Зундур төнөшти канайда жарып турганын көрөргө келет.

— Мындый төнөшти албан күчлө жарып болбозын. Агашты жакшы ла билер киж жарар.

Айылдажы Варкав бойынын шүүлтезин база айдат:

— Салкынга агаш бажынан эмезе ортозынан сынат. Тын салкын болгондо, ол тазылыла да кодорылардан айабас. Же төнөжинен сынган агаш мен көргөлөгим. Агаштын төзи тазылдарла чарыпталып калган, бырчыт неме ине. Оны жарар ла киж жарар.

Клуга база бойынын сөзин айдат:

— Качан бойын карып, чирик төнөш ошкош боло берзен, канайдар, сүмеленерге келижит жат. Мен жарып албас төнөштү агаш эм үстине өскөлөк, нажылар.

Клуганын айылдаштары тал-ортозынан жарылып калган тазыл төнөшти көрүп, база эмеш калыражып отурдылар. Оңон бойлорынын жүдектерин ле Клуганын чыдамалын кайкажып, айылдары сайын тарап-таркай бередилер.

Иванов күннег эки недеде озо Виктор бойынын бригадазыла деремне түшкен. Виктордын бригадазы эрменнин жаына бир бочко сыра экелген. Иш кыска ойгө једимдү божогонын темдектеер керек.

Ол күн эрменнин жаында јыргал тын болгон. Бригаданын јыргалында јурттын эл-јоннын ончозына шыдары турушкан. Виктор нөкөрлөриле кожо Клуганын јарбаган төнөштөрин јыргал болуп турган јерге тажып, жаан от салдылар. Карп чыдажып болбой, уулын барып колынан туткан:

— Бу сен канайып турун? Эмеш артырзан. Лигонын байрамында нени өртөйтөн?

— Мен ол күн эски көлөсөлөр экелерим. Резин көлөсөлөр өртөорис, ада. Бастыра айылдарда газ, электричество, изү суу — ончозы бар. Төнөшти кайдатан.

Чын, Виктор сөзине турган. Лигонын байрамында резин көлөсөлөрдөн жаан от салгандар. Күйген резиннен көдүрилген жаан караыш байрамдап турган улустын жүзи-оозын уймаганын калангы јииттин бирүзи де ајаруга албаган.

Бир недедеден Клуга машина жалдап, төнөштөр тарттырып ал

ган. Эртен турадан ала сүүнчилү жүрген. Виктор десе адазына ар-
банып чыккан:

— Бу слер кайткан кижиле! Газ бар. Электроот бар. Жарбагар
мыны...

Бу өйдө Карп шаанчакка бежинчи, учкары согулта эдерге тур-
ган туужу.

— Кеде тур! Колго-бутка оролышпа! Калак, масканын бажы ча-
ла бош эди...

Карган Клуга шаанчакка уур маскала жырс туда береле, отура
түшти.

Төңөш тырсылдап, эки башка жарыла берген. Уур тынып отурган
Клуганы көргөн айылдаштар көп сөс жоктон тарап-таркай берген-
дер. Карганнын жанында жангыс ла сүүген эжи Лизета арткан. Ол
көстөрүн арчуулынын учыла арчып, мынайда айтты:

— Канайдар, айса болзо бу сенин калганчы төңөжин. Албадан-
ба десе, болбос. Эмчилерге барып көрүн десе, болбос. Байла, кудай
сеге мындый салым белетеген туру.

МАРИНА КОСТЕНЕЦКА

ЭНЕМ, МЕН ЖАКШЫ ЖҮРҮМ

(Куучын)

Орус совет бичиичи Марина Костенецканын лирика-
психологиялык куучындарынын төс жеринде — журт жер-
дин улузынын кыдык-жангы, күүн-санаазы, чарыпталган
салымы, үүлө-коногы, ичкери амадузы. Бичиичи чүмдемел-
деринде азыйгы ла бүгүнгү журт жердин алдында турган
курч сурактарды көргүзөт.

М. Костенецка — республиканын комсомол сый-
ынын лауреады.

— Тарасов, доского чыгып, эткен жаман кылыгыңды класстың
алдына куучындап бер.

Сережанын жеринен автобустын токтодузы ла куру отургышта
каргаа көрүнөт.

— Тарасов, айса тышкары не-неме көрүнүп турганын куучын-
дап берерин?!

Каргаа та оору, та кандый, араайынан табыраган жааштын ал-
дында отуруп ла жат, отуруп ла жат.

— Тарасов, айса сен түлейип калган болорун ба? Мен сени дос-
кого кычырадым.

Сережа күүн-күч жок туруп, Же-Не-Кандыйдын столы жаар басты.
— Бат — деп, бажыла кекип ийеле, Же-Не-Кандый куучынын
улалтты. — Олышанская, бүгүн дежурный Тарасов нени этти?

Б. Бедюров ло М. Тралмакс јаш кычыраачылар ортодо

Староста Люба Олышанская јеринен туруп, айтты:

— Мен эртен тура бытовкага кирип барзам, Тарасов јөргөмөш-
лө ойноп отурган. Бытовканын түлкүүрин ого таскадаачы берген,
сабат ла пол јунар бөс алзын деп. Уйуктаачы кыпты јунардын ор-
дына ажанарга күзүни болгончо јөргөмөшлө ойноды. Онын учун
санитарлар бистинг класска «эки» тургускан.

Класс јир каткыда. Уредүчи карандашла столго токылдадат. Је
каткы там тынды. Бу ойдө үредүчи јеринен туруп, бойынын үре-
нип калган сөстөриле айтты:

— Же-Не-Кандый?

Каткы киреленип, токтой берди. Көзнөктин тыштында каргаа
ол ло бойы кыймык та этпей отурды. Айса болзо, өлүп калган?

Сережаны интернатка өй адазы ла баштапкы класстан ала
үчинчиге јетире үреткен Людмила Александровна экелдилер. Онын
энезин јаргынын ла кийнинен түрмеге апарган. Сережаны бойыла

кожо арттырарга өй адазы мойноп ийген. Кайда да городто онын игис уулчактары бар. Олорго до алимент төлөп турганына кородоп, база бир жүкти капшай ла интернатка табыштырарга умзанган. Сережа бойынын адазын көрбөгөн дө. Байла, ондо ада жок. Ронодо иштеп турган үй кижиси оны «социальный өскүс» деп адап, документтерди бичип турды.

Жаңыс Сережанын энезин отургыскан эмес, магазинде кожо иштеген улустын көбизи казнанын карманына теренжиде кирген. Же Сережанын энезине энг көп жыл келишкен. Ненин учун десе ол магазиннинг жааны болгон. Жаргы божоордо, өй адазы Сережаны колынан јединип, энезине апарган. Энезинин јанында эки милиционер. «Бу уулы. Энезиле јакшылажып алзын» — деп, өй адазы араай унчуккан. Энезине нени де айдып болбой, Сережа алгырып ыйлай берген. Јанында отурган үй улус база ончозы ыйлажа берген. Онон олорды коштойында эжик төөн милиционерлер айдап апаргандар.

Интернатка барардан бир күн озо Сережа клеткада попугайын айылдаш үй кижиге апарган. «Бу слерге — бозогоны да алтабай јадып, Сережа айткан. — Попугайлар мени санап кунукса, мени јайгыда каникулга келер деп айдып турыгар. Айса болзо чын да каникулга келип турарым. — Көстөринин јакын јениле арчыды. — Сууны күнүн ле солып турыгар. Олор суу арузын сүүгилейт».

Үй кижиси нени де айтпай, эриндерин тиштенип алган турды.

Городтон интернатка јетире озо баштап үч саат, онон автобуска јааштан мылјындап јадар јолло төртөн минут барар керек. Өй адазы поездте улам сайын таңкылап, тамбурга чыгып турды. Людмила Александровна Сережаны бутербродло азырап, ого интернатта јакшы болор, а кожо үренген 4«б» класстын балдары ого самара бичигилеп турар деп токынадат.

Сережаны интернатка директордын кыбында табыштыргылады. Людмила Александровнанын берген документтерин директор көрөлө, сүүнчилү айтты:

— Мында кунугарга бош јок. Бүгүн ле сени кандый бир кружокко бичип саларыс. Неге јүрерин, керамикага ба айса јонушка ба?

Сережа керамика ла јонуш деген сөстөрдин учурын аайлабай да турза, көп сурак бербезин деп, керамика деди.

— Адагла јакшылажып ал — дештилер. — Ол барып јат.

Ол өй адазына:

— Јакшы болзын! — деди.

Сережа ары-бери де ајыктанбай, класстын коркок јангы башкараачызынын кийнинен үрбедеди. Кабинетте Сережа онын ады-жолын, өбөкбзин билип алды. Же энгирде бежинчи класста үренип турган Скворцов деп уул айтты:

— Јакшы улуста ат, өбөкө бар. Ол алмыс, онын чолозы Же-Не-Кайда.

Јунулбаган пол учун Сережаны эртен ойто иштенер, киного бар-бас эдип салдылар. Ол киного барбазын карын јакшызынды. Бастыра школ кинодо отурза, ол эки сааттын туркунына јангыскан болор. Уйуктаар кыптар бөктү. Је-Не-Кайда барып јадала, «Тарасов, бойыннын кылыгынды шүү» — деди.

Сережа јангыскан. Үредүчинин айтканын ундып салала, байагы каргаа керегинде сананып отурды. Уча берди бе, айса анда ла отуры ба? Тышкары карануй. Каргааларда больница бар не? Сережа кайдан да уккан каргаа үч јүс јаш јажап турган деп. Үч јүс жылга каргаалар канайып оорыбай јүрет не? Сережа бойыннын он јажына канча катап оорыбады деер! Оорый ла берзе, энези оны орынга јылулап, эмчи алдыратан. Каргаа оорый берзе, оны кем кичеер, кем ого эмчи алдырат?

Энези санаазына кире берерде, Сережа ого самара бичип ийзе кайдар деп шүүнди. Кем де ого чаптык этпес. Шкафты ачып, бойыннын тетрадин таап алды. Өзөгинен эки листти јыртып алды. Тегинде самара бичийтен чаазынды таскадаачы беретен. Эмди таскадаачы бар эмес. Онон ол кемнин де тетрадинен алып јаткан эмес, бойыннын.

Класска кемге-кемге самара келгенде, оны озо баштап таскадаачы кычыратан. Кезикте самарада јарабас сөстөр болзо, ол самараны үренчикке бербезе де күүни. Сережанын энези јакшы самаралар бичийт. Ол зонада уулынын адына «Пионерская правда» газетти ле «Веселые картинки» деп журналды бичидип салган. Оны таскадаачылардын сөзин угуп турзын деп, энези јакыйт. А энези анда албаданып иштезе, эрте божодып та ийерден аяабас.

Бажын кыйа эделе, Сережа энезине самара бичип баштады: «Јакшы ба, энем! Менде ончо јакшы». Мынан ары нени бичиир? Јазап бичиир керек. Келишпес сөстөрлө бичип салзан, Је-Не-Кайда такып бичидер. Беш минут кире Сережа нени бичиирин дайлабай отурды. Санаазына ойто ло байагы каргаа кирди. Барып көрүп ийзе кайдар.

Сережа партадан өрө туруп, эжик јаар басты. Айландыра кем де јок. Је ол неден де чочып тургандый, буттарынын бажыла базып өнөлөйт. Коридордо кем де јок. Коштойында кыпта экрандагы артисттин кожондогоны угулат. Сережа эжиктен чыкты. Тышкары эжиктин үстиндеги јарыткышты ооткылап салган эмтир. Карануй. Эжиктеги текпиштен алтап ла ийерде, Сережанын јыртык ботинказына суу толо берди. Кем јок, энирде батареяга кургадып албай. Носокторды јангыс мылчага киргенде солойт. Онын учун энирде бойлоры јунуп, батареяга кургаткылайт. Сережанын санаазына эртен школдо кросс болотоны кирди. Суула канайып јүгүрерин. Физкультуранын үредүчизи андый кижии эмес. Ол уулдарга түнгей ле

килебес. Ненин учун десе уулдар школдын кийнинен черүте барар керек. Анда сени жажыратпас.

Төрт катап калыйла, школдын толыгында болды. Эбиреде эткен чеденнин эжиги. Жол. Бат, автобустун токтодузы. Отургыш. Каргаанын жыды да жок. Сережа кайра бурылып, школ жаар аяктайт.

Автобустун токтодузынан кабинетте жуулган ончо улус көрүнөт. Анда жуун. Педсовет. Кажы ла неделеде кино болгондо, үредүчилердин ле таскадаачылардын жууны болот. Же-Не-Кайда белиле көз-нөктө отуру. Ташла шыбалаган кижы. Жок, Тарасов коркынчак. Ол Же-Не-Кайданы көрөр күүни жок то болзо, ол андый кылыкты эдип болбос. Араайынан жааш тамат. Сууга өдүп калган өдүти мачылдайт.

Жааш араайынан табырайт. Уулчак ээн оромдо. Колдорун карманына терең сугуп, калтырайт.

Айса кайра бурылбастан башка. Ол... Айса болзо кача берер. Ол тушта физкультуранын урогынан да коркыбас, ыраагына ла бийгине калыырына санааркабас.

Сережа жолдын тал өзөгине жүгүрип чыкты. Кандый да жайым боло бергенине сүүнип, школ жаар тилин көргүзип, таныш эмес горд жаар ууланып ийди.

Ыраакта машина көрүнди. Арып-чылап калган Сережа, көөп калган өдүгин асфальтка жыжып, басып ла баратты. Машина отторыла жарыдып, жанына жууктап келерде, ол колын көдүрип, токтодорго мууканат. Бойы ыйлап, таныш эмес тискинчини энезине жетирип салзын деп сураарга сананат.

АНДРИС КОЛБЕРГС

КӨЛӨТКӨ

Латып бичиичи Андрис Колбергс литературанын детектив жүзүнинде эрчимдү иштейт. Бүгүн слерди «Көлөткө» деп романнын үзүгиле таныштырып турубыс. Мында балдарын таштаган эненин эл-жон алдына бурузы көргүзилет: онын бир уулы каршулу уурчы болуп калган.

Тал-түштин кийнинде Виктор Вазов-Войскийди кара туйук машинала шылу өткүретен жерге экелгиледи. А озолондыра десе жуунуп алзын деп мылчага апаргылаарда, Виктор ондо алдында таныш Хулиганчикке жолыккан, онызы кардын тен коркышту жакшызынын жыжып, тынзынып койгон отурган. Оны жаңыс камерада отурган улусла кожо эрте экелгилеген болтыр, а Викторды, оной база эки

кижини, олорло тен чыксын деп мендеткилеп, оос ачарга бербей турган. Ненин учун дезе, ончозын бир аай јунундырып, чачтарын кестиртип, сонзыннан узакка јүретен јерлерине јетирер керек.

Ончозы ла Хулиганчикке килегилеп турган, не дезе, көөркий бу караңуй јерге алтынчы катап кирип јаткан. Кожо отурган улус торт алан кайкашта, түрме кандый улусты көрбөгөн деер, је мынай ла улай-телеј алты катап отурып келген кижиге былар туштабаган. Айла, канай-мынай келижип турган деп Хулиганчик бойы да ондобой јүрген. А тен чырайын көргөндө, уйкузырап ла јүрер, аргачыдал јок неме.

К. Скуеннекс ле А. Колбергс

— Бу калганчы катап јайымга чыгарымда, токтодор деп бек санангам — деп, Викторго арай ыйлабай куучындап отурды. — Је көрзөн, мен база ла мында. Бу туш јалтанып јадырым: аңылу кар-

шулу деп бичигилеп салбазын. Ол тушта ак айулу јер дөөн барганым ол. Санаага кирет пе, бир доктор отурды не, чыгар алдымда тын ла жакыган: бир де ичпе деп. А бот, бир таайым айлуу кижинин юбилейинде шампан јалай калгам: өрөкөнгө тоомјы эдип ийерге санангам не. Је оноң... барганы ол, согуш та болгон... эм буру бичикте та не болбогой...

— Је, көп калактаба!

— Сагышта кем бар болор бо деп, докторлорго до көрүндим, јок — кадык!

— Сени мында билгилеер, стенгазет чыгарып турган журукчыга болушчы эдип койгылагай база. — Виктор Хулиганчикти тоқынадып койорго сананарда, онызы јангы бурузы учун коркышту коомой статья берер болор деп, куучыны јангыс ла ол болгон.

— Айса адвокатты ол отурган јеримнен характеристика алзын деп сурайтан ба? Ол отурган јылдарда бир де катап ээжи буспагам. Согуш та, андый-мындый неме де болбогон. А бот, Юрка Зуб... Јаантайын ла бир немени эдип койгон турар, а мен — бир де јок. А ойто ло мында...

— Калактаба!

— Эх, сен кижиле база. Сендий немелер качан да «ангылу каршулу» деп статья дөөн кирбес... Сен тен нени де эт, сего андый статья тургуспас, а меге кичинекей ле болзо... бу! Је сего күйүнип туру деп сананба, а бот, чындык кайда, керектин аайыла болор керек...

Хулиганчик санаазын јенилте айдынып аларга турарда, Виктор керектебей барган. Ого көрө чек аамай деп көрүнгөн. Је ондый да болзо, мылчадан келгилейле, коштой нарага јаткылады. Кандый да болзо, экү болзо јакшы.

Хулиганчик бут та тартпай уйуктай берген. Виктор озо баштап уйкузырап чучурап турала, ал-камык санааларга алдыртып, уйкузы уча берди. «Кем де, нени де билбеген. Следовательно Даука мени канай таап алды не, јакшы учурал келиштир ого, көсти јумала ла мени таап алт. Чочко тумчугыла тапкан чылап. Айса, Белла ба? Јок, ол мени сатпас учурлу, јок...»

Виктор уйуктап болбой, камеранын ичиле ич кийимдү баскындай берди. Оной турганча, Хулиганчик ойгонып-ойгонбой, кыймыктана берерде, база ла бойын куучындаар болор деп, уйуктаачы болуп, тымып калды. Көзине Белла көрүнди...

— Белла... Уксан, Белла... Јүрүмим чек келишпей барды. Је сений де јакшы эмес... Экү күйүрен көрзөбис кайдар, а? Је бу ла јерде эмес. Мында неме болбос не, Белла...

— Јүр ары! Мен сего ондый иш таап бергем, а сен!

— Јолго акча берерин бе?

— База не!

— Белла...

— Јүр ары!

Бу калганчы айрылыш болгон, база катап олор жолыгышпаган...

Виктор ол тушта Беллага сүрдүреле, Свамстомго каны-инин агыза соктырала, карыкчалга түшкен. База ла катап жүрүмди жаңыдан баштаарга сананган. А канай баштаар, кемге тайанар, кемге иженер? Санаазына жаңыс ла адазы кирди... адазы... Ол тушта Виктор келер жүрүмин жараштыра чүмдеп ийген: үрөнер. Бир жыл беле-тенетен курстарга жүрер, онон беш жыл үредүгө барар. Карган адазы сүүнгенине ыйлап ий калбайсын. Жүк орто до темдектерге үрензе, акча анаар ла төгүлип келер — жаңыс ла таарыннын оозын тут, ол тушта студент те жүрүм өскө өңдү болуп жарана берер... Озо баштап общежитиеде жадар, онон адазы бир кып тура жалга алып берер... Айса, уулы—студент! Айса болзо, адамла кожо жатпазыс, эң артык институттарга кирбей—Москва... Ленинград. Акыр, озо вокзалдын жанында библиотекага кирер, газеттер көрөр: куучын жарт болзын, мындый-мындый институтка кирерге турум, мындый-мындый өйдө деп. Колонияда дезе орто үредүлү школ божоткон деп дипломды алган, эм жаңыс ла... А мен база жүүлгөк ле. Арай ла болзо, кара ишке кадалып калбадым, заводко ишмекчи болуп. Арай ла болзо, жүрүм анай келишкен деп колым жаңып ийбедим. База жүүлгөк ле...

Виктор санаазында келер жүрүмин там ла жарандырып бараткан...

— Отур, чай түжүрүп ийейин — дейле, адазы кухня дөбөн кирген. Анда үй кижиле куучындажып, онын ады-жолун адап турганы угулуп турган. «Кандый бир жаражай таап алала, акчазын мекеледиң ал турган болбозын» — деп, Виктор ичинде ачуурканып шүүй соголо, айылдын ичин аяктап, жок, жастыра санантырым деп токнап калды.

Виктор отурала адазы өскө кижиле болуп калганын сести.

— Кайкамчылу. Сени жайымга ла чыкса, бери учуп келер деп бодогом. Сууга чөңбөйтөн тегелик сураар деп.

— Мен иштеп баргам.

— Эмди күүниге тийе берди бе?

— Керек иште эмес. Отурган жерде иштетпей турган деп пе? Мен бойымды оңдодым: онон артык иш эдер жайалта бар.

— Сейфтер бе?

— Каткырбагар, ада! Сананар өй менде көп болгон.

— Айса, жаңыс катап эмес — адазы өчөй күлүмзиренди.

— Чын, жаңыс катап эмес. Же бойымнын мындыйымды жөнгө меге жеңил эмес болгон. Эмди менин жүрүмимде жөп сураарга турган кижим жаңыс — сен.

— Сура ла. Жөпкө акча керек эмес. Жакшыны да айдып берерим. Кандый да болзо, сен таныш кижиле, канча жыл жаңыс айылда журтаганан.

Виктор адазы согор до, адылар да, же не ле болор деп сананган,

жагыс ла өчөөр-шоодор деп үч түжинде сананбаган. Устине адазы оныла айылдап кирген айылчы кижичилеп куучындашкан, а Виктор десе оны жанып келген балазын чылап уткыр деп бодогон. Мынай кенейте сакыбаган неме боло берерде, Виктордын байагы ичиндеги бек санаазы булгалып, бажы салактай берген. Адазы да, айландыра таныш та улус бу жирме беш жашту кижинин сөзүн куру деп керексип уккулабай, бойын да бу жүрүмдө неге де једип албаган деп керексибейтен. А ол кандый да болзо, орто үредүлү школды божоткон бичиктү, кийим көктөөр машиналардын механигине үренип алган, је иштеген эмес, качан ок бажынан салкындалып калган. Иштеген болзо, айса болзо јакшы механик болор эди. Је кайдаг, улай да отурып јаткан да...

Адазынын чырагынан уулын көрөр күүни јогы билдирди.

— Јаантайын ла Ригада жүрүн бе?

Виктор бажын кекиди.

— Је анда кандый жүрүп турун? Менин анда јаткан алдындагы најыларыма јолгып турун ба? А јолыкканда санаа-күүнин кандый болуп туру? Темдектеп айтса, Остапыч? Сен кичинек болорында ол сени тизезине отургызып алып, јайкап отуратан.

Виктор тижин тиштенип ийди.

Остапычтын айлын тоноор деп ол бойы баштаган, бойы турушкан. Адазынын өскө дө најыларынын айылдарын ого баштаткан немелер тоноп түжүргилеген. Мыны билеле, адазы тын санаага алдырып, оорып калган. Анчада ла Остапычтын айлын тоногон кийинде ого коркышту күч болгон. А керек десе мындый болтыр... Вазов-Войскийдин ле Остапычтын билелери јуук најылашкан. Керек десе Виктор Остапычтарга күйү болорго турган, олардын кызын эне-адазы јараткан, төрөгөнзичкен. Мынайып, коркышту ла јакшы најылажып јаткылаган. Онын учун Виктор ол айылга кажы да киреде келзе, чек ле бойынын кижизи деп билдиретен. Онон јас ла келзе, Остапыч билезиле кожо дачазына жүрүп калар. Туразын најылары көрүп туратан. А бир катап Виктордын ада-энези айлын јазаргылаган, ол иш удап барадарда, бого јадып јазарга деп бойынын айлын табыштырып берген. Ол ло бйдө айылдын ичин алары јок тоноп койгон. Остапыч үйиле кожо бу керекке бүдүп-бүтпей, коркышту кайкагылаган. Виктордын энези десе уурдаган немелерди орныктырарга түргендеп, улустан акча төлүлөп, сагыш јок жүрген. Остапычтар жылыган немелерин де јаан керексибей, карын отургызып койгон Викторды чыгарып аларга болужып баскылаган...

— Је, Остапычтар кандый јадыры?

— Тийиште, ада!

— Сен мени ада деп айтпа!

— Јүре берейин бе? Не деп айдарын? Эм ле жүре берерим — база качан да тушташпазсы. Мынай барарга меге күч болор, өзөгим кодорылып јат, жүреерерим, күүнин ондый болзо.

— Күүним андый! Жүр!

— Кайнаба, ада, кайнаба... — Виктор барарга отургыштан турды.

— Мен сеге ада эмезим. Энең сени больницада солынып калган деп айткан, кийинде.

— Чын ба? А энем оны бойы санан тапкан. Менин жаман кылыктарымды сени өткүрүп турзын деп сананган не. Энем сени тың сүүген, байла, онын учун чүмдеген. Же андый да болзо, «жакшы болзын», «эзен болзын» деп айтпайын.

— Ленинград бараткан ба? Кандый жөн сураарга сананган?

— Экзамендерди табыштырып ийзем, айса болзо, кирип барарым.

Адазы шкафты ачып, мундирдин төш карманынан акча чыгарып, Викторго сунды.

— Бойсын, ада. Бойым албадан көрөйүн.

«Же кандый да болзо, адамла колбу чек үзүлбеди, онызы жакшы, андый да болзо...» — деп, Виктор эмди камерада уйуктап албай, сананып жатты.

* * *

— Слер Нина Черня деп кижини билереер бе? — деп, следователь Даука столдо жаткан чаазындарын собырып, Виктордон сурады. Онызы следовательле эзендежиپ ийеле, отургышты айра мине отураарга эптештирип албай турды.

— Билереер бе?

«Божогон! Туттуруп алдым!» Викторды кем де шибегейле сайып ийген деп билдирди. «Же бу ла эдер-тудар неме Нинаны таап чыккан болзо, божогонум бу эмтир». Андый да болзо, билбезим деп антара салар деп шүүди. А бойы ичинде «бу калас ойын» деп жарт билген.

Чындап та, Даука ол күн неме ондоп албады.

Кийинде күндөрдө следователь Даука чек келбеген. Вазов-Войскийдин жажыту иженчизи Даука келбеген күндөр сайын өзүп, ичинде куйак-шибеелү отурды. Ого үзеери следователь Нина Черняны канайтса да таап албас деп недең де тың иженген...

— Айдарда, андый кижин билбезеер бе? — Даука шылуну ойто ло көндүктүрди.

— Мындый атты-жолды жүрүмимде баштапкы катап угуп жадырым! — деп, Виктор тен не де керек жок айда салды.

Же следователь онын эн ле коркып турган кижизин табала, айтпай отурганын Вазов-Войский сеспеген.

— Айдарда, Нина Черняны билбезин бе? Чек?

— Баштапкы катап угуп жадым.

— А колонияда сенле кожо Черня деп кижин отурган эмес пе?

— Санаама кирбейт.

Следователь өчөлгөндү күлүмзиренип отурды.

— Жүрүмде ырысту күндөр бар деп сен бүдүп жадын ба?

— Бол жат, ырысту да күндөр бол жат.

— Айса жазап кычырала, кол сал.

Көрзө: оны жайымга божодып жаткан деп бичик жатты. Виктордын тили кажылбай, тоңо берди.

— Амнистия келишти, а — Виктордон жамансымак үн чыкты.

— Эйе, сенин камык отурыжыңла келижер. Оңдобоочы болбо. Же бүгүн сеге ырысту күн келижип жат. Сен жайымда, канайдар, уйан кижин мен болгойым.

Даука кнопканы базып ийерде, каруулчык кирип келеле, Викторды жандырып ийерге апарды. Алан кайкап калган Виктор следователге быяан айдарга кайа көрзө, жүрүп калтыр. Бу ла тушта Вазов-Войскийдин коркыжы тутты. Та неден де коркып жат: бойы да оңдобойт. Чек соогы жайылып, тырлажып бар келди. Каруулчык оны төжөгүн табыштырзын деп камера дөөн кийдирип ийерде, онын чырайынан Хулиганчик те коркыды.

— Не болгон?

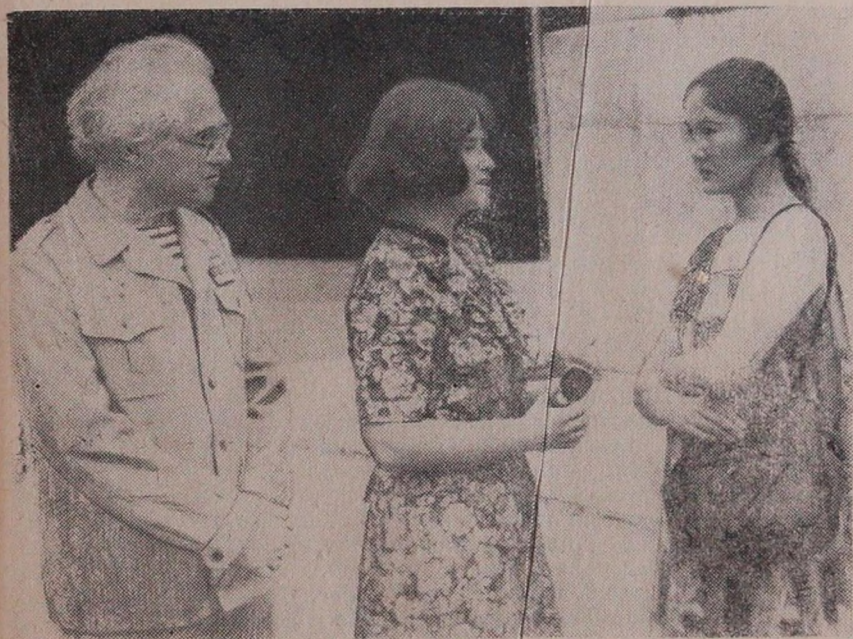
— Олор та нени де эдерге жат. Бу тегин ле эмес. Та нени де эдерге мени чыгарды ошкош, — Виктор үни тырлажып айтты. — Даука нени де сананган...

БОРИС КУНЯЕВ

Борис КУНЯЕВ — жарлу орус поэт, Рязск городто чыккан. 1941 жылда Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган Литература институтта баштапкы курста үренип тура, бойынын күүниле фронтко атаңган. Москваны корулаарында, Орлов-Курск курчузындагы жуу-согушта, Белгородты жайымдаарында турушкан. Уч такып шыркалу, Мактын, Ада-Төрөлдик Улу жуунын баштапкы степендү ордендери кайралду, жуунын экинчи группа кенеги.

Жуу-чактын кийинде бир канча жыл Германияда, Латвиянын комсомолынын Төс Комитетинде, республиканын кинематография аайынча Госкомитетинин баш редакторы болуп иштеген.

Б. Куняев — бирмеге шыдар бичиктин авторы, Латвия ССР-дин культуразынын Кайралду ишчизи. Улгерлери «Правдада», «Литературная газетада», «Новый мир», «Октябрь», «Юность» ло өскө дө журналдарда кепке базылган.

Б. Куняев, А. Жигуре ле жигт үлүрчи Г. Елемова

«ПЛАХАНЫ» КЫЧЫРЫП...

Чынгыс Айтматовко

Тыштынан көрзө — кжиге јозок:
Тыг ла неме — кеен бдүштү...
Кижиге — кижиге эмес бојзо,
Бөрүдөг ол коркышту.

Јаш жүрүмисти јайага
Јалакај жүрери — ийде ле јас.
Койондорды суудан јорыган
Карганак Мазай бир ундылбас.

Јажына јууда, амыртымыкта
Јалакај учун тартыку өдөт.

Жакшы улусты чек солдаттар
Жаман улустаң корып өлөт.

Келер жүрүм, там жаран озо,
Кемибиске ле кел сүүнчилү.
Кижд — кижд эмес болзо,
Бөрүдөң ол жеткерлү.

Кирдин, чактын ортозынан
Киленкей ару сүүнчи төзөп,
Кара да санаа атылданза,
Кару, алакай жүрүм өзөт!

СҮҮШ

Шырка чылап ачу оорыдат,
Жылдыс чылап имдейт, кычырат...
Сүр базатаң сүүш жок, жылдарыс,
Сүүш — ол жаантайын ырыс.
Оорыганды орыннан тургузат,
Оройтып арканга от такып камызат.
Ол ыраакка, бийикке учуртат,
Ондобогон телкемдер ачырат.
Кожо болор ийде ле сүүндирет,
Коркыбай бычактын мизиле жүгүртөт:
Сүрө ле күйүш, эбире жарыдыш,
Сүүш — ол жаантайын жалбыш.
Кызычак сокко тонбой сакыйт,
Уулчак өштүсү удура жүткийт.
Кургаган чөлдөрдү от сүүш жажартат,
Орчыланга апарат, тайгаларды ажырат.
Баатыр уул кистын көстөрүн сананат,
Бараткан трамвайга секирип отурат...
Калганчы сүүш качан да болбой жат,
Карыбайтан катан ийде жаан.
Сүүген кижд арула жүнүлат,
Сүрлө, ак-чекке бойун жагырат.
Жараш ару жүрүм жаңылан,
Жаманысты күйдүрүп, арута!

Јанис РОКПЕЛНИС 1945 жылда чыккан. Латвиянын Госуниверситетинин философия факультетин божоткон. Кееркемел музейдин наука ишчизи, Ригадагы киностудиянын редакторы, «Литература ун Максла» газеттин үлгерлик бөлүгүнүн башкараачысы болуп иштеген. Эмди Латвиянын иит бичиичилер Биригүзинин башкараачысы. Баштапкы үлгерлик жуунтысы 1975 жылда чыккан — «Жылдыс, куштын көлөткөзи ле өскөзи де». «Риганын кижизи» деп экинчи жуунты — 1981 жылда, 1986 жылда «Р. городтон келеткен поезд» деп жуунты чыккан. Көп наадай фильмдердин сценарийлерин бичишкен ле бойы тагынан бичиген. Сөгүш жанынан статьялары бар. Орус үлгерликти: А. Блокты, М. Цветаеваны, И. Анненскийди, Н. Заболоцкийди ле өскөзін де, анайда ок американ поэт Т. Реткенин үлгерлерин көчүргөн.

БАТ

Бат, мен оромло барадым.
Бат, ол мөңкүликке кедип калт.
Бат, мен ичкерлей жажайдым.
Бат, ол ангелдерле жыггап калт.

Бат, мен ичкерлей жажайдым.
Бат, ол мөңкүге јединип.
Бат, мен балкашка бадындым.
Бат, оны да ташка кееледип.

Барадым, а јүрүм де какталат.
Барбазы јүк мөңкүлик эмей, бат.

КӨЛ ЈАНЫНДА

јат толкуларга
јаратка чыгарга
тудуулу
је бир толку
ургун пропуску
бүктер сайын бийелейт

кемелер бу толкунун
кеен јыдын сескилеп
энчикпей
таскылдарда серт эткилейт

а толку
арышка кире конголы
шоссеге чыга жүгүрөт

тумантыган көстөрүнүн
чыкту жажын ичедим
талайдын
туузылбас тузынын ачузы
көзүнөн жайлаазын

эриндеримди
эмештен сергитсин
көлдүн серүүн толкузы
түн бу бис экүди
timiрип тапканча

ОСКАР ГЕРТ

БИЙИК ЖЕРДИН УЛУЗЫ

Алтан жыл мынан озо жарлу журукчы ла жорыкчы Николай Рерих Алтай керегинде кайкаганду мындый сөстөр бичиген: «Алтайдын теңзейишкен тоқыналу ла жебен кырлары. Күнге жалтыраган Уч-Сүмер. Кижинин ал-санаазын тоқынадар жажыл өлөң, жүс түмөн чечектер, байбак мөштөр. Алтайдын чанкыр туулары кандый кижинин өзөк-жүрегин шимиретпеди эмеш. Бу кырлар кижинин ал-санаазын ла өзөк-буурын бойынын тонмок суузыла арутап тургандый».

Мен Туулу Алтайла жорыктап, улу Рерихтин сөстөри сүрекей жүрүмдик ле чын болгонын база такып жарт сестим. Мен баштапкы ла таңда кырдаң көдүрилип келген күннин чокторына олжолодып, көк чечектерлү өлөңгө жуулган суркурууш чалынла чачымды, жүзимди чыктыттым. Бу ару чалынды — кырлардын ла өлөң-чечектердин жажын алаканга толтырып, үзүк жоктон амзаар күүнүн келер. Оны ичкен кижинин жүрегине онын жалтырууш тамчыларынын бир-бирүзи канайып тийбес. Бойынын арузын кижиге канайып арттырбас.

Латыштарда укаалу мындый темдек сөстөр бар: «Жайгы күнди койу өлөңнүн ортозында уткып, ол күннин баштапкы чокторына жалтырашкан алтындый чалыннын бир тамчызын бойыңла кожо алзан, ол көп оору-саптан эм болор», «Эртен тура чалынла јунунган кижі јараш болор», «Чалыннын суузын ичкен кижинин ал-санаазы ла өзөк-бууры база ол ок ошкош ару болор». Калыгымнын

бу укаа сөстөрүн сананып, Күнчыгыштын калыктары күннинг баштапкы чокторына, чалынга ла бастыра ар-бүткенге жаан алкыш-быйанду жүргенинин жажыдын сестим. Олор бистен, бу ла тыкталган Европада жаткандардан, ар-бүткенге сүрекей жуук. Онын учун алтайлар ар-бүткенди жакшы билип ле ондоп жадылар.

Туулу Алтайда жүре, мен жер-планетанын балдарынын бирүзи болгонумды акту жүрегимнен баштапкы катап жарт ондоодым. Бу Алтайда кижинин күнди күлүмжиле уткып, «Эзен бе, күн! Эзен бе, Телекей!» деп сүүнчилү кыйгырар күүни келер.

Бу жорыкта мен Туулу Алтайдын кизи каршузы жеткелек, ару ар-бүткенин көрүп, көк чечектү өлөңдөги чалыннын көс жажынды тамчызына түндөөр күүним келди.

Бу ап-ару түндөштүрү ле көдүринилү ал-санаа менен КПСС-тин Туулу Алтайдагы обкомына баштапкы катап оылу туштажу-га да барадарымда, кийинде бу алтайла айрылыжып, онын барып та жадарымда ырабаган.

КПСС-тин обкомынын экинчи качызы Валерий Чаптынов бистин туштажуга акту жүрегинен сүүнип, токыналу куучындап отурды. Ол алтай литературанын Күндери Латвияда өдөри керегинде куучындап, андый Күндердин учуры карындаштык эки калыктын колбуларында жаан учурлу болорын темдектеди. Алтай литература ла культуранын Күндери онын озо — башка-башка жылдарда Хакасияда, Тувада, Якутияда, Башкирияда, Москвада, Монголияда болгон эмтир.

Нөкөр Чаптынов төрөл жери, калыгы керегинде көдүринилү куучындаганын угарга сүрекей жилбилү болды.

Туулу Алтайдын төс жери — Горно-Алтайск бистин Төрөлистин төс городы Москвадан 3641 километр ыраагында туруп жат. Алтай улус сүрекей ас болуптыр. Жүк ле 50 муннан эмеш ажыра кизи. Туулу Алтайда анайда ок орустар, казахтар ла карындаштык өскө дө ук албатылар журтайт. Областын текши албатызынын тоозы 180 мунга шыдарлаш. Алтайдын кырлары темир рудала, вольфрам-ла, ртутьла, таш көмүрле, мөңүнле, алтынла, мраморло бай болгонун бис алдынан бери жакшы билерис. Же Валерий Чаптыновтын айдыжыла болзо, Туулу Алтай озо ло баштап иштеңкей улузыла бай.

Мындагы кырлардын бийиги талайдын кеминен 2500—3000—4000 метр. Кейдин температуразы жыл туркунына орто тооло 0 градус. Кочкор айда сооктор он эки градустан ала 30 — 40 градуска једип јат. Областын бийиктей аймактарында кар ас түжет. Онын учун мында малды јайы-кыжы кабырып жадылар. Же оныла коштой, кыштын-јастын торо ойинде малды азыраарга 150 мун гектар кырларда өлөң, аш өскүрилип јат. Бис, Латвиянын улузы, хозяйстволор государственного эт-сүт табыштырарына темигип калганыс.

Мындагы колхозтор ло совхозтор десе ого үзеери государственного түк, ноокы, аянын мүззин, мот, куманак, малдын терезин, алулар сатып, этке табыштырарга уй-мал, жылкылар, койлор, эчкилер, сарлыктар, аңдар өскүрүп жадылар.

Область керегинде бичип тура, эмеш те болзо тоолорду темдектер көргүспегенче болбойтон эмитир. Он биринчи бешжылдыкта Туулу Алтайдын хозяйстволоры государственного 134 мун тонн эт, 208 мун тонн сүт, аянын 80,8 мун килограмм мүззин, 74 мун центнер түк, ол тоодо 6,5 мун центнер ноокы, 4,6 мун центнер куманак табыштыргандар. Бу бешжылдыкта хозяйстволордын алдында государственного өткөн бешжылдыктагызынан көп продукция табыштырар каруулу задача туруп жат.

Алтай калыкты иштенкей ле малзак улус деп, алдынан бери угуп жүрөтөм. Алтай малчылардын жүрүмү бистердин, городтордо ло жаан журттарда жадарга үренип калган улустын, жүрүмине чек башка. Олор кыжы-жайы кичееген малынын жанында болуп жадылар. Колындагы малына одоры жакшы жер таап берерге, олорго турлуларын улам сайын солырга келижет. Бу көчүште, бу иште алтай малчы бала-барказын жаантайын кожо алып жүрөт. Мынайып, алтай балдар жаштан ала ада-энезинин ижи-тожына үренип, таскап жат. Кезик балдардын эн ырысту жаш тужы ыраак турлуларда өдөт. Онын учун обкомнын экинчи качызы ыраак турлуларда балдардын үредүзине ле өзүмине жарамыкту айалгалар төзөөрин бойынын жаан учурлу партийный кереги деп чотойт. Бу жанынан эдерге турган иштер жаан. Ле эдилгени эм үстине ас. Малчыларга жадар ла иштеер айалгалар төзөөри жанынан Туулу Алтайга жаан болушты Кыргызстаннын специалисттери жетирер аргалу. Олордын жери-журтынын, ар-бүткенинин айалгалары түней. Алтай малчыга жагыс ла эптү, жылу эмес, ле анайда ок айландыра турган тууларга, чакпынду сууларга, чанкыр тенгериге жарагадый жараш айыл-журт керек. Бүгүнгү күнде некелте жагыс ла жылузына ла тойузына эмес, ле анайда ок эптүзине ле жаражына эдилеп жат. Оны бис өйдин некелтези деп жадыбыс. Кандый ла калык эмди ток-тойу жадынла коштой, культуралу, жараш жүрүм керексийт.

Валерий Чаптыновтын Алтайдын ару ар-бүткенинен бир де туура кожымак жок, ару аш-курсак иштеп алары керегинде куучындаганы менин жүрегиме тыг томылып артты. Уйлар Туулу Алтайда жүзүн-жүүр чечектерлү, торкодый жымжак өлөндү кобы-жиктерде отоп жүргүлөйт. Сөлөс, сенаж, комбиазырал эмес, а шак мындый өлөң ижен уйлардын сүдинен бийик сортту сыр эдип жадылар. Ол ло сөлөсө тургуза азырап, жылына беш-алты мун килограммнан саалып турган уйлардын сүдинен саруу эдерге жараар, ле оной сыр деп неме болбос. Техниканын, промышленностьын, жүзүн-жүүр химикаттардын каршузы жетпеген ар-бүткеннин ару ийде-күчи шак он-

дый. Шак онын учун обкомнын экинчи качызы Туулу Алтайды баддарга ла су-кадыгы уйан улуска эм-том болгодый аш-курсак иштеп алар јер эдер керек деп бодойт. Туулу Алтайдын арка-тууларына, кобы-јиктерине јурт хозјайствонын ла промышленностын химиязы эмди тургуза јаан јеткелек. Онын јаландарын ла кыраларын самолеттордон гербицидтерле эмди тургуза аттыргалак.

Алтайдын серүүн кобыларында өскөн чечектерден јуулган мөти өскө јердин мөдиле булгаштырбазын. Ондо бойынын башка амтаны, бойынын јыды бар. Онын јангыс ла јыдынан кижинин бажы айланар. Алтайдын мөди өскө ороондордо јаан сурулу. Алтайда эдилген швейцар, совет, горный, голланд, пошехон сырларга өскө ороондордон көп суру болуп јат. Кожонго кирген оренбург арчуулдарды Туулу Алтайдан барган ноокыдан эдип јадылар. РСФСР бастыра ноокынын 39 процентин Туулу Алтайдан алып јат. Көп оорустынын эми болгон мүүс база бу чанкыр кырлардан барат. Ороондо алылып турган бастыра мүүстин 47 процентин Туулу Алтайдын хозјайстволоры берет. Мындагы кырларда сүрекеј көп папоротник өзбт. Күнчыгыш калыктарда оны ток курсак ла јаан эм деп јолду айдыжып јадылар. Мында кезилген папоротникти тузап, Японияга садуга аткарып јадылар. Јопон специалисттердин шиндегениле болзо, папоротник кижинин эди-канын јүзүн-јүүр радиациядан јакшы арутап јат.

Валерий Чаптыновтын шүүлтезиле болзо, Туулу Алтайда сад өскүрери база бир јаан учурлу иш. Мында өскүрилген јиилектү ағаштарды бистин орооннын башка-башка талаларында өскүргилеп тургандарыла коштой, оморды анайда ок көп тоолу өскө ороондордо јакшы билгилеер.

...Нөкөр Чаптыновтын куучынын угуп отура, мен мынайда сандым: «Кандый омок ло ару, ичкери терен көрүм-шүүлтелү кижии. Оны философ деп, улус тегин айдышпаган эмтир. Философ философ ло, је ол тенериден не-неме анайда ла бойы келип түжерин сакыйбай јат, ондо чөрчөк ошкош амаду јок. Ол партийный ишчи, областытын албаты хозјайствозынын башкараачызы. Онын учун ого куру чөрчөккө иженип отураарга јарабас».

Туулу Алтайдын јолдоры јакшы деп айдар арга јок. Бу јолдорло јорыктаардан озо бир эмеш бу јердин историязы керегинде. Туулу Алтайдын автоном облазы 1922 јылда төзөлгөн. Ол тушта бастыра Туулу Алтайда 68 үредүчи (олор ортодо алтай үредүчилер јүк ле 18 кижии), 65 кижии эмденер бир больница болгон.

...Ол күн Горно-Алтайскта ургун јааш жааган. Кайдаар ла көрзөг — суу. Туралардын јабынтыларынан аккан суу санг төмөн чөйилген трубаларга бадышпай, туш-башка адып турат. Јолдын кырыла аккан суу торт ло агын суудый. Бу суу чалыннын торсогына кайдан јетсин. Ол күн мен история, тил ле литература аайынча нау-

када шингжүлү институттын өмөлигиле таныштым. Чокымдап айтса, алтай калыктын историязыла, тилиле, литературазыла баштапкы таныш болды. Институттын директоры, история наукалар кандидады Иван Эдоковтын мениле таныжып тура айткан сөстөри мындый болды: «Бистин жерде слердин Леонид Папардэни улус жакшы билер».

Институттын жаан эмес өмөлиги бойынын калыгына керектү жаан иш бүдүрүп жат. Мында бастыра 16 киж иштейт. Олор ортодон 14 киж и наукалардын кандидаттары. Институттын өмөлиги эмди 34 жылдын туркунына ончо өйлөрдин археологиязын, этнографиязын ла историязын шиндеп, алтай тилди ле литератураны тазылынан ала ширтеп, бойынын калыгынын тили, литературазы ла кееркемели ару болорын кичеейт. Институттын наукалык ишчилери кажы ла эки жылдын бажында конференция өткүрүп жадылар. Бу конференцияларда карындаштык областытардын ла республикалардын ученылары эрчимдү туружып жадылар. Шиндеер жери бар, кичеер кееркемели, тили ле литературазы бар жонды ырысту калык деп айдарга жараар.

Алтайлардын жебрен историязын билип алары жеңил керек эмес. Алтай калыкта жуук өйлөргө жетире бойында бичик-билик жок болгон. Онын учун ученыларга калыгынын историязы керегинде кыдат, монгол, иран ла жебрен орус бичимелдерден билерге келижип жат. Туулу Алтайдын жеринен табылган археология табынтылар алтайлардын историязын билип аларында айдары жок жаан учурлу. Шак бу археология табынтылардын шылтузында эмди Алтайды бастыра түрк калыктын тарап-таркап барган жери деп адап жадылар. Эмди бистин ороондо түрк тилдү жирмеден ажыра кадык-жон журтайт. Олор:кыргыстар, казахтар, туркмендер, үзбектер, азербайджандар, каракалпактар, башкирлер, татарлар, кумыктар, якуттар, тувалар, хакастар, алтайлар, ногайлар ла онон до өскөлөри.

Бойынын өйинде алтайлардын алдында алтай калык жер үстинде болор бо, болбос по деп сурак турган. Эжен-кааннын черүзи олорды жери-журтынан сүрүп, кырага жууктажып келген. Шак мындый айалгада, 1755 жылда күскиде бир бөлүк жайзаңдар түндүк жаан айылдажынан, орус кааннан болуш сурагандар. 1756 жылда Туулу Алтай бойынын күүниле Россияга бириккен. Россияга бириккени алтай калыктын историязында ла эмдиги жүрүминде сүрекей жаан учурлу керек болуп артып жат. Ак кааннын башкарузына кирген алтайлар бойынын төрөл жеринде мал өскүрер, андаар, бала-барка чыдадар аргалу боло берген. Кааннын да кулданыжы жеңил эмес болгон. Ле бу кулданышла, бу базынышла коштой алтай калыкка жарык жүрүмнин баштапкы чокторы жеткен.

1830 жылда мында эн баштапкы орус православный серкпе төзөлгөн. Онын ижин жетире бичикчи Макарий деп абыс башкарган.

Бу кижии алтайларды жаңыс јерге тургун јадары, бичикке үредери, маала ажын өскүрери, тура тудары јанынан айдары јок көп иш эткен деп темдектеер керек. Ол Москвадан, Петербургтан, өскө ороондордон јер ижи керегинде ле өскө дө бичиктер алдыртып, алтайларды жаңы иштерге үредип туратан. Макарий алтай тилге түргөн үренип алаала, орус тилдин алфавидине тайанып, алтайлардын баштапкы бичик-билигин төзөгөн. Бу кижии бастыра агару бичикти, кудайдын жаңдарын, серкенин кожондорын, мүргүүл сөстөрүн телеуттардын куучынына келиштире көчүргөн. Ол крестке түшкен алтай кыстарды ла келиндерди аяк-казан азып, аш-курсак белетее-рине, төжөк-јастыкты ару тударына, мылчага јуунарына ла жүрүмге керектү өскө дө билгирлерге үреткен. Абыс Макарий алтайлардын балдары үренер эн баштапкы јалы јок школ ачкан. Онын керегин улалтаачы Ст. Ландышев Туулу Алтайда база жаңы школдор ачкан.

Канча чактарга улай жүзүн-базын олјочыларла тартышкан алтайлар, анайып, учы-учында токынап, мал азырап, јер кыралап јада бергендер.

Алтайлардын эмдиги өйгө јетире өткөн јолы керегинде Иван Эдоков меге башка-башка бичиктер көргүзет. Бу јуунтыларды институттын ишчилери јууп тургускан. Ол јуунтылардын бирүзинен мен бандиттерле тартыжып турган коммунисттердин ле кызылгвардеецтердин билелерине болужары керегинде ВКП(б)-нын уезд комитетинин јуунынын протоколын кычырдым. Анда мынайда бичилиптир: «Нөкөр Папардэнин јетирүзи угулган. Бандиттердин каршулу кылыктарын кулактар ла куурмакчылар билгир тузаланып, тегин де јокту јаткан билелердин калганчы малын, калганчы јөбжөзин айрып алгылайт. Көп билелер торолоордын бери јанында јаткылайт. Онын учун ологро болуш јетирерин бүгүнгү күннин эн жаан сурагы деп чотоп јадым. Коммунисттердин билелери сүрекей түрени айалгада јуртагылайт. Улус одын-сууга јетпей, мал-ажы өлгөн-салам јок туруп јат. Көп билелер торолоштын бери јанында јадат. Јокту-јойулардын балдары ол ло бандиттерле колбулу аргалу-чакту улустан курсак сурап баскылайт. Олордын јайнузы ла көстөринин јажы учун бандиттер бурулу. Онын учун олоро тартыжуны тыгыдар керек деп, Папардэ айткан».

Леонид Папардэ бистин Латвиянын кижизи болгон. Онын чын ады Карлис Мишка. Ол 1893 јылда чыккан, 1911 јылдан ала Коммунист партиянын члени, үредүчилердин семинариязын божоткон кийнинде Латвияда, оног Сибирьде үредүчи болуп иштеген. Папардэ февральдагы революциянын кийнинде Красноярсктагы губернияда Совет јан учун эрчимдү тартышкан, Колчакка удруа канду јууларда турушкан. Онон оны Алтайдын партийный организациязына башкараачы эдип ийгендер. Папардэнин ады-јолы ол анчада ла Ой-

рот областной комитеттин качызы болуп иштеп турарда макка чыккан.

Леонид Папардэ Улалуга келерде, жаңы төзөлгөн областъта 98 теермен, 59 кузница, тере ийлеер 49 мастерской, сарју эдер 27 сбойна, бир пилорама бар болгон. Ого бойынын ижин шак мындый хозайстводон баштаарга келишкен. Анайып, Иван Эдоковло куучындажып отура, бис историяга бир канча жайыла бердибис. «Танынан Папардэнин баштанкайынын ла эрчимдү кичеемелинин шылтузында бистинг областъта типография төзөлгөн. Типография областътын бастыра жүрүминде сүрекей жаан учурлу керек» — деп, Иван Эдоков куучындады.

Онон база бир Эдоковло — кееркемел шингдеер наукалардын кандидады, бу иш жанынан эн баштапкы алтай профессионал учый Владимир Эдоковло туштажу болды.

— Таныжыгар, Чорос Гуркин — деп, Владимир Эдоков Сибирьдин ле Алтайдын ады жарлу журукчызынын иштерин көргүзип айты. — Бис Сибирьдин, анчада ла Томск ло Барнаул городтордын галереяларын Чорос Гуркиннинг чүмдемелдери жокко ондобой жадыбыс. Сибирьдин жаан деген музейлери ле галереялары онын журуктарынан башталып жат. Чорос Гуркинди Алтайдын ла бастыра Сибирьдин койу агажын, түмен чечектерлү жаландарын ла кобы-жиктерин, көгөлтирим көлдөрүн ле сууларын бойынын аңылу көрүмиле чүмдеген кожончы-үлгерчи деп айдарга жараар.

Чорос Гуркин 1907 жылда Элиманар аймагында Онос журтка көчүп келген. Мында Кадыннын жаказында ол журангады жаан тура туткан. Жаткан туразын айландыра жиилектү сад тарыган, мастерскойынын эжик жанына алты үйелү кажаан айыл туткан. Бу айыл-журтынан ол Алтайдын ар-бүткенин бастыра телекейге жарлу эди чүмдеген. Чын, Гуркинди бойынын Алтайы керегинде чактарга ундылбас «мөңкүлик кожон» чүмдеген кижиде деп айдарга жараар. Шак онын да учун А. В. Луначарский кийинде онын чүмдемелин ле жайалтазын кайкап, историялык мындый сөстөр айткан: «Алтайга мындый сескир жайалта кайдан келгенин билбей турум...»

Чоростын адазы телеут укту, тере ийлеечи кижиде болгон. Ол жаан уулы онын жолыла барар болор деп сананган. Же онын санаазынча болбоды. Чорос ол ло Макарий-абыс төзөгөн баштапкы школго үрernerге барган. Бу школдо оны кудаидын сүрлерин жураарга үретендер. Же онын эн артык ла чындык үредүчизи улу орус журукчы Иван Шишкин болгон. Гуркин Петербуртта журанарынын Академиязын божоткон. Анайып, ол бойынын төрөл Алтайын журукта чүмдеген эн баштапкы алтай журукчы болгон.

Улу Октябрьдын кийинде Алтайга кызалангду ой келерде, ишкүчиле жаткандардын өштүлери журукчынын алтай калык ортодогы жаан тоомжызын олорго ок удур каршулу керектеринде тузаланар-

га ченешкендер. Оштүлөр мууканган амадузына баштап тарыйын жединген деп айдарга жараар. Бойынын калыгы керегинде санааны ончо санаалардан бийик туткан журукчыны олор «жайым», «төрөл» деп сөстөрлө сайгактап, оны Колчакты жөмөгөн Каракорумга экелгендер.

Колчактын жаңы оодо соктырткан кийинде, Гуркин бойынын жастыраларын жакшы сескен. Совет жан онын бурузын таштап, жаңы жүрүм баштаар арга берген. Же өзөк-буурдагы ачуны ла жөпсинишпестерди жаңыс күн жоголтып болбозын. Бу булгалышту ал-санаанын бажында Гуркин 1920 жылдын декабринде эки атка бойынын эн артык журуктарын артып, эки уулын алганча озо баштап Монголияга, онон Тувага ырбап барган. Ойто бойынын төрөл Алтайына ол жүк ле 1925 жылда бурылган. Ойто ол жүрекке жуук Оноско келген.

1937 жылда улу алтай журукчынын калганчы күзи келген. Журукчы үүлө-коногы жууктап келгенин сезип, балдарына ла балдарынын балдарына Алтайы керегинде, Төрөли керегинде самара-бичик арттырган. Ол 67 жаш жажаган. Кереес-самарада мынайда бичилген: «Эне-Төрөл дегенин мен мынайда ондоп жадым. Кижинин, агнын, куштын, кажы ла тынду неменин төрөли — ол онын чыккан-өскөн жери. Кижинин чыккан-өскөн төрөл жери коомой до болзо, же ол бойына жаантайын тартып жат. Онын учун кизи кайда да жүрзе, төрөл жерин жаантайын сананып жүрөт. Төрөлинен кару жер жок. Онын учун төрөлинен ыраган улус өлгөлөктө оны барып көрүп алатан болзом кайдат деп сананат.

Алтай кизи жажын-чактарга бу ла чанкыр кырлардын, аба-жыштын ортозында жаткан. Онын учун бу кырлар онын айлы-журты. Буржуйга десе Алтай — ол кырлар, агаштар, суулар, көлдөр — жараш ар-бүткен. Алтай кижиге десе бу кырлар онын тыны ла салымы. Эне-Алтайыс бисти жажын-чактарга азыраган да, корыган да. Мендий кижиге Алтайдын кырлары жокко жүрүм де, сүүнчи де, ырыс та жок...»

Журукчынын кереес-самарада айткан сөстөри онын журуктарынан жарт сезилет. Бис, онын журугын көрөргө келген бүгүңги улус, журукчы төрөл жерин канайда сүүгенин онын иштеринен жарт көрүп жадыбыс. Владимир Эдиков биске Гуркинин чүмдемелдеринин жажыктарын ачат. Бистин алдыбыста «Камдаш» деп журук. Жылу жайдын бүрүңкүй эңири. Суунын жаказындагы жаан эмес жаланта улус жуулган. Тышкары салган от олордын жүстерин кызыл чогыла жарыдып туру. Жаан кара казанда тайган малдын эди кайнайт. Оттын жарыгына анайда ок камнын түңүри, тана-жинчилери жалтыражат. Кам сыраңай жер ле теңеринин ортозына «көдүрилген» тужы... Мындый журуктар Чорос Гуркинде көп. Онын иштери жарлу журукчыларды ла шиндеечилерди эмдиге жетире кайкадып ла сүүндирип жат.

Мен Горно-Алтайскта экинчи алтай журукчы Николай Чевалков-

тын иштерице таныштым. Ол кееркемелдин јолына Улу Октябрьдагы революциянын кийнинде, качан Гуркин өскө јерге сала берерде, келген. Онын учун Чевалковко Туулу Алтайда баштапкы совет јурукчылардын ижин баштаарга келишкен. Ол тагынан бойы үренген јурукчы болгон. Владимир Эдоков бу јурукчы керегинде монография бичиген. Монографияны бичииринде ол Чевалковтын самараларын ла историялык өскө дө материалдарды тузаланган.

Алтай Төрөлиске јангыс ла јайалталу јурукчылар сыйлаган эмес, Алтай анайда ок көп саба јурукчыларды бойына бастыра өйлөрдө тартып јат. Ол керегинде Аба-Туранын јарлу јурукчызы Александр Ананьин меге мынайда айтты: «Мен кажы ла јайды Туулу Алтайга келбегенче өткүрбөй јадым».

Кырдан өксөп көдүрилип келген күнди көрүп, катап ла көк јаландагы ару чалынды эске алынып, бүгүн-эртен кандый күн болгой не деп сурадым. Биске јол баштап жүрген бичинчи, Горно-Алтайсктагы педагогика институттын алтай тил ле литература кафедрасынын башкараачызы Сергей Каташ мынайда айтты: «Слер бистин Туулу Алтайдын буурыл башту Бабырганына көригер. Онын бажынан булуттар ыш чылап коройлобой турган болзо, ару күндер турар». Каташтын сөстөри чынга келишти. Бис Шебалин, Ондой, Кан-Оозы ла Көксуу-Оозы аймактарла айланып келгенчебис, неде ле туркунына каан-айас күндер болды.

Алтайлар сөөктөри аайынча төрөөнзижип јадылар. Јангыс укту улус башка аймактарда да јаткан болзо, бойлорын агалу-карындашту, эјелү-сыйынду деп бодожып јат.

Бис Каташла кожо бир тонмок суунын јанына тыштанып отуарыста, јиктен јиит уул түжүп келди. Ол алтайларда јанжыкканы аайынча озо ло баштап бистин ортобыста јажы эн јаан кижи — Каташла эзендешти:

— Јакшылар ба?

— Јакшы, јакшы ба? — Јажы јаан кижи јиитти лаптап көрөт. Эмди алтайлардын јангы аайынча ол, јаан кижи, јииттен ады-јолы, чыккан-өскөн јери, угы-төзи керегинде сураар. Уул ады-јолын, өбөкөзин айткан кийинде сөөгин айтты.

— Мен база тодош. Анайдарда, сен менин ачым эмтиринг — деп, Каташ айтты.

— Слер тодош, мен тодош. Кожо жүрген нөкөрлөрөөрлө айыла аыйлдап келигер, акабыс — деп, јиит күлүмзиренип, каруу јандырды.

Шак бу учуралдан алтай интеллигенция эмдиги өйдин културазыла коштой, эл-калыгынын озогы јакшынак јанжыгуларын јылытпай жүргенин мен јарт ондодым.

Сергей Каташ Урсул-ичинин кижизи. Туулу Алтайдын бичии-

чилер биригүзинин члендеринин тал-ортозы бу аймактан. Сергей Каташ кичинектен ала өскүс арткан. Бойынын иштеги жолун он төрт жаштуда баштаган. Онон жуунын жылдарында Москвадан Туулу Алтайга көчүп келген К. Либкнехттин адыла адалган педагогика институтун филология факультетин үренип божоткон. Онын кийинде областтын төс жериндеги алтай школдо үредүчи, бичиктер кепке базар издательствонун редакторы, история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институтун бөлүгинин башкараачызы болгон, өскө дө иштерде иштеген. Же жада-тура оны наука эркитеген.

С. Каташ литература шиндеечи ле сөгүшчи. Алтай оос чүмдемел ле литература аайынча көп монографиялардын, бичиктердин ле жуунтылардын авторы. Ол анчада ла алтай эпосты шиндееи жанынан жаан специалист деп мактадат. Ол керегинде профессор мынайда айтты: «Алтайлардын оос чүмдемелин уалтып апарарында жагыс ла специалисттер эмес, текши калык туружып жат. Бу колбуларды үзерге жарабас. Оны үскени алтай культуранын өлүмине түнөй».

Сергей Каташ бисти Кан-ичинде Жабаган журтта жарлу алтай кайчы ла чөрчөкчи Алексей Калкинле таныштырды.

...Алты толықту кажаан айылдын ичинде жаан от күйет. Жаңы ла очоктон жаан кара казан чыгарылган. Жабис тегерик столдын үстинде изү этти октоп турдылар. Чөрчөкчи колына топшуур алып, бир эмештен ойноп отурды. Онон ол ажындыра айдыш-эш жогынан кайлай берди. Мынан озо мен кай деп немени укпагам. Онын учун кайдын баштапкы күүзиле коштой, менин арка-сөөгим жымырап, мен бойымды бу ла жер-планетанын эг кичине кускажындый сезип отурдым. Кайдын жебрен күүзиле коштой мен, бир көрзө, учутүби жок куй-ташка кирип бараткамдый, база көрзө, өрө бийик учуп чыгып, изү күнге жапшынарга тургамдый болды. Кай токтогон. Мен «тегериден келип түштим». «Кай — ол бүткүл театр». Баштап ла сананганым мындый болды. Мен кайдан өлөн-жыраанын шылыраганын, салкынын сыылаганын, кара суулардын шолыртын, Кадыннын онтузын, тайга-таштын жаңылгазын, жебрен мөштөрдин кычыртын, кушкаштардын кожонун уктым.

Калкиннин кайлаганын угуп, ажуларда буулалган жалама-кыйраларды, аржан суулардын агып чыккан жерлеринде жаткан оок акачаларды эске алындым. Алтай улус кажы ла тууда, жаан ажуларда ла аржан сууларда бойынын ээлери бар деп бодоп жадылар. Чынын алза, алтайлар жаламаларды кудайга, көрмөскө бүдүп буулап турган эмес. Мен сананзам, алтайлар мынайып кыйралар буулап, акачалар чачып, эне-алтайын айдары жок тооп ло оны байлап турганын көргүзүп жадылар. Мендий, кайды баштапкы катап угуп отурган кижжи, бу ла кайчыны туулардын ээзи де деп сананардан аяабас.

Анайып, алтай эл-жон арка-тууны бу жердин ээзи деп бодоп жат. Байла, ондо до тын жастыра жок. Ар-бүткеннен баалу ла жаан неме жок эмей. Бис ончобыс ар-бүткеннин балдары.

Чуйдын жолына коштой, Кадыннын бийик жарадында инженер ле бичинчи Вячеслав Шишковко учурлалган кереестин жанына токтодыбыс. Ол Чуйдын жолунун проегин тургускан, оны тюзөөринде турушкан. Ого учурлалган кереесте онын мындый сөстөри бичилген: «Мен Алтайды сүрекей тын сүүйдим. Бу сүүжим жылдан жылга там тынййт». Шишковтын «Угрюм-река», «Страшный кам», «Емельян Пугачев» ло өскө дө бичиктерин Алтайда сүүп, кычырып жадылар. Вячеслав Шишков алтай улус керегинде мынайда бичилген: «Алтайлар ар-жанынан жайалталу улус. Олор бойынын жерин ак-жарыкта ончо немелерден артык сүүп жадылар».

Шишковтын кереес-памятникинен атанала, Чаргы деп журтка түргөн жедиң келдибис. Мында бисти соныркаткан неме — Наукалар академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин цитология ла генетика аайынча институтунын Алтайдагы ченелтелер өткүрер хозяйствозынын ижи-тожы. Бу солун хозяйствонун ижиле бисти биология наукалардын кандидаттары Наталья ла Анатолий Железновтор таныштырдылар. Мында мен сүрекей солун тындулар көрдим. Хозяйствонун учунайлары ла специалистери орооннын башка-башка талаларынан жуулган малды Алтайдын ар-бүткенинде кандый өзөрин ченеп тургулаган эмтир. Мында украин укту уйлардан ла якут жылкылардан ала жерлик аңдарга жетире ончозы бар. Жүзүн-жүүр тындуларла коштой, куш өскүрер ферманын ижин жылбиркеп көрдим. Браак талалардан экелген кастарды ла таркаттарды чек жайым божодып ийтир. Онон өскө инкубаторлордо туулып, жаан клеткаларда өскөн куштар бастыра ла бойы жуу ла үс болуп каладылар. Жердин кужы жерге баспай турганда, онон не болор. Онын учун бу куштар азыралды ар-бүткеннен бойлоры таап жиирине мында жаан аяру эдиң жадылар. Шак мындый жайым өскөн куштар эн этенгир, сөөк-тайагы жаан. Мыны көрүп, «кижиге база ар-бүткенге жуук болор керек» деп сананып калдым.

Чаргынын бир учында жүзүн-башка өзүмдер өскүргөн жаан жалан бар эмтир. Мында азырал эдер культураларды ченегениле коштой, башка-башка талалардын жерлик өзүмдерин өскүрүп алары аайынча жаан иш өдөт.

Ченелтелү көп иштер жангы башталган. Же Наталья Железнованын сөстөриле болзо, бир канча шүүлтелер учына чыгара жарталып калган. Швециянын «Селма» деп сулазын, Прибалтиканын «Сааре-маа» люцерназын, «Отра» ла «Эсма» деп арбазын Туулу Алтайда өскүрери жарамыкту болгоны учунайлардын ченелтелеринен жарталган.

Сибирьде сад өскүрер М. Лисавенконун адыла адалган инсти-

туттын Горно-Алтайсктагы ченелтелер өткүрер хозияйствозынын директоры Юрий Бурый куучынды хозияйствонун историязынан баштады. Мичуриннинг үренчиги Лисавенко 1933 жылда Горно-Алтайскта туулу жердин ар-бүткенинин жеңил эмес айалгазында жиилектү агаштар өскүрерин баштаган. Туулу Алтайдын кырларына жарагадый жиилектү агаш өскүрип алатаны жеңил иш эмес. Мында эртен тура жанмырлап турала, энгирде карлай да берзе күүни. Бир күн 20—30 градус жылу бололо, эртенгизинде 0 градуска жетире сооп то калза табы. Кейдин жылузы-соогы мынайда өрө-төмөн калып турганы жиилектү агаштарга сүрекей каршулу. Шак мындый айалгага жарагадый агаштар өскүрип алар керек болгон.

1930 жылда бистинг ороондо Уралдан ала Күнчыгышка жетире, Түндүк тошту тенгистен ала Карагандага жетире сад өскүрген жерлердин текши кеми жүк ле 325 гектар болгон. А эмди дезе садтардын кеми жангыс ла Алтайда 18 гектардан ажыра. Бу иш учун бистинг келер үйелер жаантайын Лисавенкого жаан алкыш-быйанду болор.

Горно-Алтайсктагы ОПХ-да 987 сорт алама, 420 бүдүм боронгот, 212 бүдүм уй көс, 132 бүдүм жилегет, жүзүн-башка тожылалар, грушалар, чычраналар өскүрип жадылар.

Татанак кобызында кыштын кандый да тын соокторында тонбос тонмок суу бар. Бис Юрий Бурыйла кожо онын суузынан ичтибис. Бу садтын төзөөчизи Лисавенко жүрүмунинг калганчы күндерине жетире бу суудан ичкен. Эмди дезе онын отургыскан сады областыгын ла орооннын жүстер-мундар тоолу улuzuна сүүнчи сыйлайт. Ю. Бурый мынайда куучындады: «Меге анчада ла «Алтай десерт», «Алтай феникс», «Юбилейный», «Алтай сувенир» деп сорту аламалар сүрекей жарап жат. Темдектезе, «Алтай сувенирдинг» бир аламазы 60—70 граммга једип жат. Онын өңи кызыл-күрен, оны январь айга жетире айылда чеберлеерге жараар».

Кизи кизи болгон адында жангыс ла јиир курсагыла жүрбей јат. Ого јараш ла кеендик база керек. Онын учун бу хозияйстводо башка-башка сортторлу ла бүдүмдерлү чечектер өскүрип жадылар. Чындап та, јажын-чакка кобы-јиктер сайын јакшы одор бедреп көчүп жүрген малчы эмди айлынын јанына сад, чечек өскүрип турганын онын жүрегинде ле ал-санаазында болгон революция учурлу јарамыкту кубулта деп канайын айтпас.

Шебалиндеги ан өскүрер совхозтын директоры, јурт хозияйство наукалардын кандидады Виктор Завражнев куучынын мындый сөс-гөрлө баштады: «Кизи ийде-күчи, су-кадыгы уйдаза, јаантайын ар-бүткенге бурылып јат. Аннын мүүзиндеги кургадып койгон кан ар-бүткеннин жаан эми болуп јат. Оны көп эмдерде тузаланып јадылар».

Ол күн андардын чеденине келеристе, өлөңнинг чалыны курга-

галак тужы эмитир. Бис Завражневле кожо ырап бараткан аңдарды көрүп, бир канча өйгө унчукпай турганыс.

Совхозто аңнын чеденинин узуну текши тооло 150 километр. Мында бир аңга орто тооло, 1,5—2,0 гектар жер келижер эдип пландап жадылар. Аңдарды аңгыла чедендерге айдап тудала, жай сайын мүүстерин кезип жадылар. Бу совхозто бир аңнан канча килограммнан мүүс кезип алгылайт. Жаңы кезилген жаш мүүстин учын изү сууга сугуп, изү бууга быжырып жадылар. Онон өткүрө соккон таскактын ичинде кургадып жадылар. Бу иштерди бойынын керегин жакшы билер устар бүдүретен. Кажы ла мүүс олордын колдорыла төрт-беш катаптан өдөт. Аңнын мүүзи — орооннын ла өскө госулардын фармацевт промышленнозында жаан сурулу ар-жөөжө.

Государствого арбынду мүүс табыштырарга аң өскүречилерге көп иштерге келижет. Ноябрьдан ала май айдын учына жетире сөлөслө, өлөңлө, кожумакла үзеери азыраарга келижип жат. Онын учун аң өскүречи Кирилл Пудовкиннин «Жаларказы түзеде семирбеген аңнан мүүс аларга иженбе» деген сөстөри сүрекей жолду. Бу совхоз эл-жоннын текши малына азырал белетеер ишке жаан аяру эдип жат. Совхозто 5 мун аңнан башка бир муннан ажыра уймал, 18 мун кой, төрт мунга шыдар эчки ле жылкы мал бар. Хозяйство госуларды аңнын мүүзин, сүт табыштырганыла коштой, жылкынын баазы жабыс эдин көптөн табыштырат. Жылкынын эди аңчада ла колбаса белетееринде керектү.

Жол онон ары улалат. Бисти жаңы туштажулар, жаңы солундар сакыйт.

Улагандагы Базырыктын корымдарынан чыккан жебрен табынтылар керегинде бистин орооннын көп кычыраачылары, байла, жакшы билер. Ленинградта Эрмитажта көргүзилген жаан көлөсөлөрлү жебрен абра Базырыктан табылган. Ол эмди телекейге жарлу. Алтай жаңыс ла жараш ар-бүткениле, аңы-кужыла макталып турган эмес, онын жер алдындагы да байлыгы айдары жок болуптур. Археологторды сүүнчи күнүн сайын сакыбай жат. Жерди бир де жыл, он до жыл казарга жараар. Же бу ума жок иште бор-кар не-немелерден өскө жаан табынтыга туштабай, жаңыла өдө дө берерден аябазын. Археологтордын ижи андый. Же Туулу Алтай десе археологтордын сакылтазын чөкөтпөй жат. Калас эмес.

Бис жолдон ыраак эмес иштенип турган улуска барып, анда история наукалардын кандидады, археолог Владимир Кубаревле, онын нөкөрлөриле таныштыбыс. Владимир бойын ары жаңынан ырысту археолог деп чотойт. Онын каскан жери эмдиге жетире куру болголок. Ол таш чакта журтаган жебрен түрктөр ле кайа-таштардагы бичик-журуктар керегинде эки монография кепке базып чыгарган.

Чындап та, ырыс ого удур быйы келип жат деп айтса, жастыра болбос. Темдектезе, былтыр Урул ичинде Карагол журтта жууда ко-

рогондорго учурлай кереес-памятник жазап турган журукчылар жаан эмес төгдө сан башка корымга туштагандар. Олор бу жерге Владимирди кычыргандар. Кубарев нөкөрлөриле кожо бу корымда базырткы таштардан белетеген жаан эмес межиктерден оны салганынын өйи бистин эрага жетире эки муңынчы жүсүлдүктө болгонун билип алгандар. Оны энеолиттин өйи деп адап жат. Сланец таштан салылган межиктерде журуктар бар болгону шиндеечилерди кайкаткан. Журуктар жүзүн өгдү будукту болгону — табынтынын энг учурлу керези. Жебрен өйдин кажы ла табынтызы жаан учурлу. Же чийүлү ле аңылу учурлу мындый журуктар мынан озо качан да табылгалак. Онынг учун бу жангы табынты керегинде солун бастыра телекейге түргөн жайыла берди.

Новосибирсктин археологтары тапкан межиктердин бирүзінде күнчыгыштагы жалбак ташта «мүүстү кам-келин», күнбадыш жанында дезе канатту кудай кебери көргүзилген. Үй улустын кеберчырайын жартап турган бу «коручылдар» бойлорынын бүдүм-кеберлериле Египеттеги Күнчыгышты ла Күнбадышты корулаачы миф-кудайлар — Селкитинг ле Исидтинг кеберлерине жүзүндөш. Караголдогы таштарда күн-кижини жураганы көп учурап турганына ажару эдер керек. Олор бой-бойлорына сүрекей түнөй. Жангыс ла кезиктери жаан, кезиктери кичинек журалган. Бу журуктар тегерик жүс эдип журалып, оного күннинг чогы жер-башка тарап турганы көргүзилген.

Күнди кижиго жүзүндөш эдип жураары жебрен өйлөрдөн ала башталганы текши жарт. Караголдо табылган журуктардын бирүзінде он эки жаркын жер-башка таркап турганы көргүзилген. Жарт ла, ол он эки жаркын он эки айды керелеп турган болор. Күнди кудай деп бодоп турган жебрендик эл-калыктарда он эки жаркын журалган журуктар көп учурап жат.

Кижининг кийимдерин куштардын жундарыла кеелегени жилбилү. Бу журуктарда кезигинде кижиге куштын канаттарын төмөн эдип алганы көргүзилген. Кезиктери дезе канат-колдорун элбеде жайып алган. Онызы Сибирдин эл-калыгы ортодо куштар жаан байлу болгонунын бир-бир чокым керези болуп жат.

Алтайдын корымдарынан көпти билип аларга жараар. История учурлу жебрендик табынтылардын ортозында мындый да табынты туштап жат. Алтыннын жаркыны туку жебрен өйлөрдөн бери ач, тонокчы улуска амыр бербеген. Андый улус жерге жууп салган улустын мөңкүлерине де амыр жадарга бербейтен. Алтынды өлгөн улустан алып алар арга барда, оны бедреп, казып, кайылтып незин чучуваар. Бир тонокчы корымга тууразынан үйттеп кирген. Устиненг казарга, байла, көп таштар жайларда керек болгон болбайсын. Ол дезе жеңил жолло барган. Байагы тонокчыл жебрен башчынын межигине једип, онынг бажынын алдында јаткан алтынду сумканы чыгара тартардын кажы јанында үстиндеги таштар јастыгып,

оны بازیрып койгон. Археологтор корымдарды казып, мында жебренте болгон мындый керекти кечеги болгон немедий айдып бергилейт. Мыны ончозын Алтайдын јер байлыгы деп айдарга јараар.

Эмди јер түбинен өрө үстине чыгып, Туулу Алтайдын бүгүңги байлыгыла — оның улузыла таныжалы.

Ондой аймактын улузыла, олордын керектериле таныштыруны КПСС-тин Ондойдогы райкомынын баштапкы качызы Александр Илаков бистин Латвия керегинде куучыннан баштады. Ол јирме јыл мынан озо Латвияда черүде турган, бистин республиканы јакшы билетен эмтир. Онон билдирбезинен бойынын төрөл јери керегинде куучындай берди.

Јолодогы совхозко келеле, ајарып көргөнім — ол конторанын јанындагы бийик столmodo көдүрилген кызыл флаг. Ондо мынайда бичилген: «Иштин магынын флагы мындый кижинин јеткен једимдерине учурлай көдүрилген». Флаг онкүндүкте јенү алган механизаторго, малчыга, уй саачыга ол эмезе кандый бир өмбликке учурлай көдүрилер аргалу. Бу флагты көрүп, мен бистин јерде Элей совхозтын бир ветераны озо латыш байлардын јүрүми керегинде куучындаганын эске алындым. Јн Купчус деп помещиктин айлынын јанында бийик мачта бар болгон. Ол мачтаны ыраактан ла көрбөң, јаан бий айлында ба, јок по, билип ийерин. Ол кайда-кайда јорыктап јүреле ойто јанып келеткенде, оның абразы койу јыраалу учукты айланза ла, мачтага флаг көдүриле беретен. Анайдарда, јаан бий айлында. Байдын айлында болгонына учурлай флаг көдүрилген. Ого акча-јобжө иштеп турган ишмекчилер дезе ундылып калган. Бүгүңги өй башка. Бүгүн ишмекчи кизи баштапкы јерде.

Јолодогы совхоз көп сабазында кой өскүрер хозяйство. Мында 40 мун кой, 2400 эттенир уйлар ла бир муннан ажыра јылкы-мал өскүрип јадылар. Мында кар јаан түшпей јат. Оның учун койлор кыжы-јайы одордо јүргүлейт. Кыштын-јастын күч өйлөринде олорды өлбөңдөбргө келишип јат. Је азырал деп неме јылдын ла једишпейт. Мал көп. Ученилардын айдыжы мындый: кажы ла кой күнине 16 азырал единицага бодолду өлбөң-салам алган болзо, ол сүрекеј јакшы семирер ле су-кадык кураан чыгарар эди. Совхоз бу азыралдын бүгүңги күнде јүк ле үчинчи үлүзин белетеер аргалу. Оның учун арткан азыралды койлорго бойлорына табарга келишип јат. Оның учун койчылар јут та болзын, изү де болзын — арка-тууда койлорыла кожо. Малчы кижинин ижинин аңылузы, ат-нерези шак мында. Одоры јакшы јер таап, койлорынды ол төөн баштабазан, арбынду продукталар алып болбозын. Быјыл Јолонын озочылдары јүс кой бажына орто тооло 106 курааннан алгандар. Ол бу аймактын айалгазында јакшы једим.

Јолодон таң эртен атанып, чалын кургагалакта Јабаганнын боочызын ажа бердибис. Эмди Кан-Оозы аймак башталды. Јабаган-

дагы совхоз Жолодогы хозяйстводон жаан, мында жаңыс ла койлорынын тоозы 80 муннан ажыра. Жабаганда жаткан эл-жоннын үчү-зинин эки үлүзи алтай улус.

Кан-Оозындагы райисполкомнын председатели Николай Красновскийдин иштеер кыбына бис сары тангла келдибис. Айла суббот күн болгон. Же амыраар да күн болзо, ол бойынын иштеер јеринде эмтир.

Жаан изү ай. Онын учун јурттарда эмди ээн, ын-шын, балдар ла каргандар арткан. Арткан улус ончозы өлөң ижинде. Хозяйстволордын, аймактын башкараачылары база иштеер јеринде. Кажы ла недеде сайын аймакта өлөң ижи кандый өдүп турганы керегинде кыска јуун өдүп јат. Кажы бир хозяйстводо сондош бар, иш јылбай турган болзо, партия райкомынын бюрозынын члендери ол хозяйство јаар атанып јадылар. Нөкөр Красновский биске мынайда айтты: «Өскө областтарда, слерде база, кажы ла јай-күс аш учун изү тартыжу өдүп јат. А бистин ижис — өлөң. Бистин хозяйство-лордын сананганы ла санааркаганы жаңыс өлөң».

Төрөйтөн малга, арык-торыктарына беретен өлөңди мында колчалгыла чаап јадылар. Мындый көк-јажыл, кумак-балкаш јок, чечек јытту өлөңди мал сүрекеј јакшызынып јийт. Же мундар тоолу малга колчалгыла өлөң белетерге күч. Онын учун Јабаганнын, Кырлыктын, Экинурдын телкем јаландарына көп лө жаңыс јыл өзөр азырал культуралар өскүрип, оморды механизмдердин болужыла јуунадып јадылар. Кырлықтагы совхозтын зоотехниги Александр Саналов јылкы мал керегинде куучындаарын сүүр кижии. Совхозто 2200 ат бар. Оморды 22 јылкычы күдүп јат. Кажы ла үүрде јүске шыдар јылкы јүрет. Кырлыктын јылкычылары бригаданын эп-сүмезиле иштеп, јакшынак једимдерге једип турулар.

Туулу Алтайда јылкы малды тооп, оны өскүрерин јакшызынып јадылар. Алтай улус малдын эдин ончо эттерден артык бодойт. Мында эттенир укту, кырлу јерге чыдамкај аттар өскүрерине јаан ајару эдилет. Темдектезе, Литвадан экелген «Арбасс» деп укту айгыр бу јерге јараган. Эмди онын балдары бу јердин чыдамкај малы боло бердилер. Туулу јерде не-немени тын керексибес, бек мал керек. Жаңыс ла андый бырчыт мал кышкыда карды чапчып, одорды бойы табар аргалу. Одорына јединбес мал мында неме болбос...

Туулу Алтайдын малчылары «Өлөңди канайтса көптөң белетеп алар?», «Кышты канайтса коромји јок чыгар?» деген ал-санаалу жүргүлейт. Же бастыра улуста чылап ок, омордо өлөңнөң лө малдан өскө санаалар база бар. Темдектезе, Жолодогы совхозтын директоры Семен Тузачинов хозяйство таныштыраарын балдардын амыраар ла иштеер јайгы лагеринен баштаган. Анайда, бу директор совхозко келер үје белетеп аларын өлөң-саламнан озо тургузып јат. Ол мынайда куучындайт: «Кижии кайкаар, 15 јашту уул чалгы ту-

дуп билбес, јаан кыс кой кайчылап билбес. Айла, алтай улустын балдары! Бисте ондый да учуралдар болуп жат. Балдарысты бойыбыстын ижиске белетебей жадыбыс. Онын учун мындый лагерьлер керектү деп чотоп жадым».

Ол күн Жолодо бис алтай тойго учурадыс. Бисти, солун улусты, тойго кычырдылар. Жербойынын улузы тойго айттырту-эш жогынан бойлоры ла келген болуптыр. Той — бастыра журттын эл-жонынын текши жыргалы деп чотолот. Алтай той тушта жаңы келинди жаш кайындарга буулаган көжөгөлү экелетени, айылду болуп жаткан уул сүүгенине сүт амзап беретени, отты, айыл-журтты тооп до байлап, үс, сүт чачатаны, шаалта жокко кудалайтаны, куданын кожондоры, башпаадылар айдатаны ла өскө дө жакшынак жаңжыгулары меге сүрекей жарады. Олордын көп сабазы ада-энелерине, жаан улуска эткен тоомжыны көргүзүп жат. Мындый тоомжы эткен жаңжыгулар жажынчактарга жылыбас деп иженер керек. Алтайлар тойго бир мал сойгоныла коштой, койлор база сойып жадылар. Көчөгө кайнаткан этти мында баштапкы катап амзадым. Азый тойлордо эттү көчө болотон дештилер. Эмди десе столдо не жок деп айдар: помидор, огурчын, винегрет, конфеттер, сырлар, тортор... Же ончозын тоолорго күч. Бу тойдо жербойынын артисттери ойын-соот көргүстилер. Онон спортчылардын маргаандары ла өскө дө жыргал болгон. Бис аракы жоктон өткүрип турган тойлордын бирүзине туштаган эмтирис. Бис жорыктап туураыста, Кан-ичинде көп тоолу журттар бүткүлинче аракы ичпес, аракы саттыртпас деп молжу-сөс алып турган туужы. Ол молжулар эмдиге жетире чокым бүдүп турган болзо, жакшы туру.

Көксуу-Оозы аймакка жеттибис. Бу 18-чи чакта Баштапкы Петр кааннан качып келген жаржактар журтаган аймак. Жаржактар жердин жакшызын талдап келгени эмди жарт билдирип жат. Көксуу-Оозы жаан жолдордон ыраак, суулары балыкту, арка-туузы андык, ар-бүткени жараш жер. КПСС-тин Көксуудагы райкомынын баштапкы качызы Александр Подкорытовтын сөстөриле болзо, бу аймак бастыра областьтын государственного садып турган сүдинин бежинчи үлүзин берип жат. Бастыра кыралардын төртинчи үлүзи база Оймонго келижет. Бу аймакта тайга-ташту жерлер база көп. Бис мындагы совхозтын башкараачыларынын бирүзиле кожо мөштү жерге барып жүрдибис. Мен өскө мөштөрдүн тууразында ак жерде жаңыскандыра турган байбак мөшти узак көрүп турдым. Онын койу будактарында жаңы болчоктонып келеткен кузуктар көрүнөт.

Устиги-Оймонго жеделе, Төрөлистин атту-чуулу уулы Николай Рерих керегинде база, база катап жылу эске алындым. Бу журтта эки кат жакшынак жаңы тура бар. Оны тударда мында Рерихке, онын экспедициясына учурлалган музей ачар, амыраш ла культуранын төс жерин төзөбөр жакшынак амаду болгон. Же ол амаду анайда ла бир эмештен бүтпей, табыш жок жадып калтыр. Бу туранын экинчи ка-

дында эмди библиотека, алдындагы катта областьтын музейи. Мында Кадын-Бажындагы Ұч-Сүмер керегинде тоолу көргүзүлөр, жербойынын улузынын кийими, тудунган-кабынган бир кезек не-немелери, революция керегинде тоолу стендтер... Николай Рерих керегинде тоолу сөстөр, онын экспедициясынын өткөн жолын көргүсөн схема. Кижини сонгы кагадый өскө немелер жок. Бу эки кат турала коштой Рерихтин 1926 жылда 8 августтан ала 19 августка жетире жаткан туразы жантайып калган туру. Онын толыгында Рерихке учурлай граниттен эткен скульптура ла онын мында жатканын керелеген темир пластинка көрүнөт. Онон өскө не де жок. А бу жерди ол сүүген. Кийинде мында журтаар деп шүүген. Мында руда казып алар, фабрика, город тзззр амадулу болгон. Же келишпеген... Сүүген жери бойынын атту-чуулу уулын ундыбас учурлу деп сананадым. Кандый да булгалыштардан ла жопсинишпестерден кыйып чыгар жол бар эмей.

Үстиги-Оймоннон жол-жорыгыс ойто областьтын тзс жери жаар бурылды. Жолой Маймадагы сыр эдер заводко табарып, бу змзлик-тин ижи-тожыла таныштыбыс. Алтайда сыр эдер иш 1902 жылда шак мында башталган. Туулу Алтайдын змзликтери жылдын сайын табыштырган 40 мунг тонн сздинен сыр эдечилер 2 мунг тонн сыр эдип жадылар.

Сыр эдер заводтын директоры Эдмунд Фоль сыр керегинде куучындап баштаза, оны токтодорго кзч. Темдектезе, эттеги бар азырал единицаалар ончозы сырда бар. Ого зззеери сырда этте жок 20 аминокислота бар змитир. «Же сыр ол эт эмес. Оны ооско анаар ла сугарга жарабас. Сырды амтанын алып, бир змештен тамзыктанып жиир керек» — деп, Эдмунд Фоль кзкырлаган айас куучындайт. Чын, ол «телекейлик король» деп адалган швейцар сырды анаар ла жизен, онын чын амтанын билбезин. Швейцар сырды жукачак эдип кезеле, мендебестен тамзыктанзан, ол тушта кзк злзндзгичи чалыннын ару суузынын, жзс тзмен чечектердин, мзштин, кузуктын жыды жыт-нар. Бир килограмм сыр эдерге 12 килограмм сзт керек болуп жат. Же бу сырдын амтамы, тузазы керегинде жараш сзстзр. Сырды эдип алатаны женил иш эмес. Бистин Латвияда бийик сортту сырды улус керексизбей турган эмес. Керексип жат. Же швейцар сырды бисте канайып та албаданза, эдип болбой жадылар. Ненин учун? Андый сыр эдерге арка-туунын жажыл злзндинде жайым отоп жзрген уйлардын сзди керек. А бистин Прибалтикада арка-туу да жок, химия тийгелек ару злзг дз жок. «Сзлзслз, сенажла, маала ажыла, кожумактарла азыраган уйлардын сздинен швейцар сыр болбос. Андый сзтти бис «тыны жок» сзт деп адап жадыбыс. «Тыны жок» сзттен сыр чыкпас» — деп, Фоль онон ары куучындайт.

Сырды жара кезип ийзе, ондогы зйттерден чык агып турза, оны «сыр зйлап жат» деп айдыжып жадылар. Андый сырдын чынздыйы

сүрекей бийик. Уйтеринен туш-башка жарылып калган сырды оны «сыр каткырып јат» деп айдыжат. Онын чындыгы ла амтамы уй-ан. Онын учун сыр эдеечилер бойлоры јаантайын каткыда болзын, сырлары дезе тудуш «ыйлап турзын» деп күүнзеерге турум.

Туулу Алтайдан, онын чечек јытту кобы-јиктеринен, јалакай ла күүндүзек улзузынан айрылыжып барар ой келди. Көк өлөңдөги көстин јажындый ару чалынла база айрылыжар керек. Бис — партия обкомынын инструкторы, үлгерчи Јыман Белеков, Туулу Алтайдын бичиичилер биригүзинин каруулу качызы Бронтой Бедюров ло мен «МИ-2» вертолетко отуруп, тоолу минуттарга Туулу Алтайдын чанкыр тенеризине шунуп чыктыбыс.

Јакшы болзын, Алтай! Јакшы ба, чанкыр тенери! Алтайды бийиктен көрөтөни база сүрлү эмтир. Бу јарашты бийиктен көрүп, оны јаантайын ширтеп жүрген јайым кушка күйүнедим. Туулу Алтайдын эн јаан суузы — Кадын вертолеттын көзнөгинең көгөлтирим ак өңдү көрүнөт. Айдын ла Манјүректин көлдөри алаканда немедий алдыста јадыры. Кадын. Бу суула колбулу сурактар ыраактан келген менин өзөк-буурымды база тын өйкөп, терен ис арттырды. Кадында ГЭС тудулза, эл-јоннын экономиказына јаан болуш болорында, байла, блааш јок. Је оныла коштой, ар-бүткенге, торко кештү өлөңдү Алтайга, онын эл-калыгына, ак малына коомой болбозын кичеер керек. Мындыј јараш јерди үрөп салзабыс, балдарыстын балдарынан каргышту болорыс.

Өңдөйдө малчылардын јайгы турлузынын јанына түштибис. Мында Бронтой Бедюровтын ла Јыман Белековтын төрөөндөри иштеп турган эмтир. Мен бу јайгы турлуда аскан чегеннин амтамын, байла, узак ундыбас болорым.

Катап ла учуп чыктыбыс. Кадын суу, Кадын-Бажынын Уч-Сүмери, Ак-Кемнин тайга-таштары бисле эзендежип тургандый, алдысла элес эдет. Бронтой Бедюров чегендү тажуурын вертолетко кожо алган. Ол эмди айкака толтыра чеген уруп алган, Алтайын, агаштажын алкап, үрүстөп, бистерге амзадып отурды. Мен дезе бу ла чегенде көк чечектү өлөңнин чалынынын соок суузы бар болбайсын деп санандым. Јангыс бу санаа меге ийде кошкондый билдирди.

Туулу Алтайдын ар-бүткени эртен турагы чалындый ару ла бортык. Оны чеберлееринде ле корыырында ийдебисти кысканбайлы! Јакшы болзын, Алтай! Бис сени ундыбазыбыс.

«Циня» («Тартыжу») газеттин 1986 јылда 30 сентябрдан ала 14 октябрга јетире номерлеринен көчүрилген.

ЛАТЫШ ЛИТЕРАТУРАНЫН ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ КҮНДЕРИНИН ТУРУЖААЧЫЛАРЫНА СӨС

УЛДИС БЕРЗИНЫШ

Улдис БЕРЗИНЫШ — 1944 жылда чыккан, поэт, үлгерликтин көчүрөөчизи. Ленинградтагы Госуниверситеттин Күнчыгыш факультетин божоткон, онон Москвада Патрис Лумумба атту Университетте ченелте өдүп, бир канча түрк ле семит тилдерди тагынан үренип алган. Латвиянын Бичиичилер биригүзинде үлгерликти көчүрери аайынча ишти башкарат. Көчүрөөчилердин Прагадагы школында канча катап турушкан. Акту бойынын үлгерлик дептери: «Текеге керее», «Белорустардын үлгерлик жайаандыгы».

Алтай литератураны таркадарында эрчимдү туружат, алтай тилге үрөнөт. Биске экинчи катап келип жүргөн.

ВЕРЛИБРЛЕР

* * *

Улу жанмырлар чалдыгат, бочколор-күптер курттап, жара каткылайт, той балкаш торт тестедий ойто ло жер терени дөөн чөңөт, пөтүктөр алыс үндериле кыйгырыжат, суу араайын толголот, соорымжылар ийиктелген көөлмөктөрдө көрмөс бажын өрө чыгарат, жуукада өлөн-баргаа куузымак буруксыйт (пөтүктөр алыс үндериле кыйгырыжат), та кем де келер учурлу, ол тушта жай наарай берер эди, курт-конгыс жер дөөн кирет, жыштар айанында, жолдордо куштар унчукпайт куру немедий, бака жебрен сөзин бапылдабайт, кырлар ажыра, кайыңдардын бажы ажыра ол — једеген эр кижин алтайт, пөтүктөр алыс үндериле кыйгырыжат, онын қолында агаш калбак, бажында бугул өлөн чач, оозыла чайнанып, ажырат, өлөн-чөплө онын алды туй өскөн (аракы жык берет), куштар тууга учкулайт, једеген эр кижин келедет, ичкери алдында буудай сыр жүгүрүктө ого жол көргүзөт, пөтүктөр үн тунганча кыйгыргылайт, ой тал-түш кирези, Ланис козырыктайт баатыр уйкуда.

Бу да колбуда сен көдүрил, калганчы күрееде тур,
 Сен, жөдүлчи, сен, Петерсонс, эки баланын адазы,
 Кезикте ичип те ийедин, же сен чокым билерин
 Бойыннын жеринди, ишке оройтыбайдын,
 Сен, кокырчы, же копчы эмес (чын, эйе,
 Школдон ала кылыгын андый,
 Мен аланзыбайдым), сен кудайзак эмес,
 Же сен нажылыкка учы-куйузы жок бүдедин
 Ургүлжиге бузулбас бек шибеедий,
 Сен, туранды тудадын Ригадан ыраак жок,
 Сен, жазылбас ооруларды жалтандыраачы,
 Сен, соок көрүм-шүүлтеечи,
 Сен, тыгыш троллейбуста националчы,
 Сен, хоккейле көөрөйчи-ооруучы, сен сергидин,
 Курынды бек курчан, отургышты туура ийт,
 Бу — бүгүн керектү: көдүрил, туруп чык,
 Сенен өскө кем де кыймыктабас,
 Оозын ачпас, Петерсонс.

ГОРОДТЫН РОМАНСЫ

Мен межикте жадаачы, араай куучын айдаачы,
 Мен межикте жадаачы, колдорымла жаңыйчы,
 Мен межикте жадаачы, өткүн ле бек баатырчы,
 Мен межикте жадаачы, келиндерди аякктаачы,
 Мен межикте жадаачы, колдорымла тыркыраайчы,
 Мен межикте жадаачы, улам ла танкы сураайчы,
 Мен межикте жадаачы, каандарды шоодоочы,
 Мен межикте жадаачы, төгүндеп ажа коноочы,
 Айтканыма кемзинип, ачу полго түкүреечи.
 Мен межикте жадаачы, өрө турарга чырмайаачы,
 Такып ла тайкылып, ойто ло жыгылаачы,
 Мен межикте жадаачы (барзын бир модорчы),
 Улдисти ээчий кажы ла тилде адалаачы,
 Мен межикте жадаачы, кажы ла кижини өчөййчи,
 Мен межикте жадаачы, кажы ла тилде кычыыйчы,
 Кажызынын ла санаазын жадала билип алаачы.

ЖАКА ЖЕР

деп анда,
 оноң учы-куйузы жок телкемдер жаказына

тескери алта,
ал-камык
томонокторды ажырмактып,
кейле кожо колконг дөөн тык,
сөзүңди ойто чыгара тын,
кандый эмеш, тыңгыдып,
айткан сөзүңг агаш бажына ташталар,
бүрлерде тийингдий кызарып, ол өткүн жайканар.

* * *

Жаңгыс ла аңгылу күүлү,
Кемнинг де өткөнчи үңиле эмес,
Жаңгыс ла ару чалындарла,
Кемнинг де тумантыткан түүнтизиле эмес,
Жаңгыс ла апагаш баштапкы карла,
Айулардын уйкузыраган жыдузыла эмес,
Жаңгыс ла жаркынду тангдарга удур,
Тойдын столдорун эбирип эмес.

МАРА ЗАЛИТЕ

Мара ЗАЛИТЕ 1952 жылда чыккан, үлгерчи ле драматург.
1975 жылда ЛГУ-нын филология факультетин божоткон. Баштапкы үлгерлерин студент тушта кепке баскан. Төс чүмдемелдери: «Жажыл өлөңдө», «Айса болзо эртен», «Сөс жок», «Күн жанында», пьесалар — «Мара», «Жаргы».

КАРАНУЙДА

Анда карануйда мен жогынан
Та кем шылырайт, та кем шымырайт?
Табыш жок каткы, та кандый күлүмжи,
Көстүңг жаштары, тымыкта кем ыйлайт?
Та не кыгырайт, та не кылырайт,
Кейде шуулап, шылырайт, шыркырайт.
Та кандый да аспан, та айса конгыс
Бойынын тилиле сөстөр шымырайт.
Өрө көргөмдө, база ла андый ок —
Бурлаган, бустаган ла бууныккан.
Кандый бир кудай тайыла бергендий,
Күйүп ле өчүп, жылдыстар ыйлашкан.

Эске алыныш, сакубаган сүүнчи,
Каткы ла онту, сыстаган ол жүрек.
Мынын ончозын билбес те болзон чы,
Жүрүмде жаантайын ол болотон керек.
Эбиюксынып жүрбезим эмди,
Менин де көксим база ок кайнайт.
Табыш та юкко каткырып аладым,
Лашту көстөрим тымыкта суркурайт.

* * *

Ончозы кыймыкта, ончозы ла тирү,
сүүрге жайалганыс, сок жаньс жүрүм,
качан да биске керек жажьна
там бийик күүн ле учы юк санаа,
там ла там амадуун бийиктей,
кажы ла танг базьдын жиидиркей,
салымнын берилген жолынан узун
сенин өдөтөн жолын ол болзын...
Чылай бердин бе — ундыбагын нөкөр,
бу үлгердин бажын база такып көр:

ончозы кыймыкта, ончозы ла тирү,
сүүрге жайалганыс, сок жаньс жүрүм...

Жүрүмде жаантайын жаньдан жарталат:
ончозы ла тирү,
ончозы кыймыкта.

* * *

«Мен юткон соккон шанг».
Аспазия

Ак туманнын шангы мен,
Шынкьрт эдип каладым.
Юлысты кем баштайт не,
Бойым ондоп болбойдым.
Калак, толку эмди ле
Антара согуп ийбезин,
Жүскен кереп жүзиле
Кайага келип түртпезин.
Алдыбыста ын ла шын,
Кол до сунза, көрүнбес.

Жаныс ла туман шаңы
Ыйлап тургандый, сенибес.

ОМОК УУЛДАРДЫҢ КОЖОҢЫ

Бу да бийге, ол до бийге
Жалынып эмди кайдарыс, —
Жаш кулундый, курагандый,
Жайымжып, көкип аларыс.
Бу да жалаң, ол до жалаң,
Ончолоры ла бистинг ол.
Жалбырт эткен от-жалкын
Чочыдып эмди болбос ол.
Үч те күнге энир ле таң
Үч катап жайым тургай.
Оноң калжу кезер таңма
Кыйнап бисти тыныс алгай.

ПЕТЕРИС БРУВЕРИС

Петерис БРУВЕРИС 1957 жылда Ригада чыккан. Латвиянын Государственный консерваториясынын культура бөлүгүн жөнүлү божоткон. Соңында литературанын Я. Райнистин адыла адалган Государственный музейинде иштеген. Төрөл тилине түрк, азербайджан, караим, Крымда журтаган татарлардын үлгерлигин көчүргөн.

БУ ЖАРКЫНДУ ӨЙДӨ

Бу жаркынду өйдө көзнөкти жааш жолдойт,
Жылуны сескен конгыс учуп колыма конот.
Солонгы тарткан журттын үстиги жанында
Куйругы чычандап кураган текшилейт.
Бу жаркынду өйдө уур-күчтер ундылат.
Күннинг кылулары жалаңдарга сеелет.
Алагүн жааш кандый жажу тымырайт,
Кандый жажу тымырайт ла жапсыйт.
Бу жаркынду өйдө жер жаңгырып тургандый.
Талай толкузы жараттарды кучактагандый.
Сыным жеп-жеңил. Күүн-санаам бийик.
Кандый да ишти бүдүрүп ийгедийим.

НЕ КЕРЕГИНДЕ САНАНАДЫН

Жаскыда не керегинде сананадын:
Жер жаңы ла жажарып баштаза,
Жанган куштар айланып турза,
Жүрер, жүгүрер күүнин келзе?
Күскиде не керегинде сананадын:
Көк төгери булутка туттурза,
Жолдо жүктенчик уурлар учураза,
Жерлеп кижининг күүни жанза?
Кышыда не керегинде сананадын:
Кыймырт шүүлтелер базылза,
Айлына кем де кычырбай барза,
Айлына барарга аланзулу болзо?..

ЭЗЕЙДИМ

Күүк эткен жер жаар көрөдим,
Катап ла көпти эзейдим:
Кызыл жыланга жаш тушты,
Көк аястагы кой булутты,
Кожонгын сыйлаган бөөлүндү,
Кандый да сан башка ол өйдү.
Катап ла Рига — амырдын энчизи,
Кажы ла кижиге ырыс күүнзейдим.
Жаан улус жыгылбазын качан да,
Жаш улус омок өссин качан да.
Ок жагыс ла чөрчөктө сыылазын,
Өлтүрүш десе бичикте артсын.
Күүк эткен жер жаар көрөдим,
Катап ла ончозын эзейдим.

ОНДОП АЛЗАМ ЧЫ...

Куштардын жүзүни билер керек,
Куучынын омордын билер керек
Латыштап, хеттеп, жаңайлыктап,
Оног до өскө тилдерле аайлап.
Өлгөн куштарды сөөгинен танып,
Ончозын ылгап, билип алзам чы,
Уурлешкен куштардын тилине
Уренип, ондоп алзам чы,
Ол тушта не? —
Ол тушта мен өлбөзим.
Ол тушта уча берерим.

ОН КҮН ЧАНКЫР АЛТАЙДА

Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Бронтой Бедюров, төртөн дө жашка жеткелек киж, Россия бичиичилеринин 6-чы съездинде сөс айткан кийинде латыш ла алтай литературалар ортодогы колбулар керегинде куучын көндүгө берген.

Эрмек-куучын «јаан латыш» ла «оок алтай» калыктар, оlorдын эмдиги ле келер өйдөги өзүми керегинде болгон. Учү-учында бистин ортобысты ырадып турган төрт жарым мун километр жол эмдиги өйдө коркышту да ыраак эмезин аяруга алып, бис озо баштап Туулу Алтайга барып келер деп жөптөштис. Бис дегени — Улдис Берзиньш, Адольф Шапиро ло мен, Сильвия Радзобе.

Улдис Берзиньш тоолу тил, анчада ла түрк тилдерди билер киж, алтай үлгерликле, прозала таныжып, оlorды көчүрип, бистин республиканын газет-журналдарына кепке базып чыгарар аргалары бар ба деп жартап алар амадулу болгон.

Бу жол-жорыкта бисти анчада ла тын соныркадып жилбиркеткени — Туулу Алтайдын улүзы. Областын төс городында алтайлардын тоозы ас болуптыр. Же алтайлардын көп сабазы журт жерлерде, тууларда. Кайкамчылу неме: кайда да, кажы ла журтка барзан, јаанду-жашту көдүрөзи орус тилди јакшы билетен эмтир.

Туулу Алтайдын улүзынын јалакайын, күндүчизин, буурзак күүнин кайкап көргөни! Кырлык журтта бистин Улдисти алтайлап «Уултус» — тусту уул дежип кокырлашкандар. Бистин Улдис, алтай тилди сомдоп билер киж, Туулу Алтайда сүрекеј аяруда ла күндүү-күрееде болгон. Темдектезе, ол ло Кырлыктагы јылкы өскүрер совхозто ол атка минип көрзө кайткај не деп айдардын кажы јанында, мындагы сескир улус тургуза ла ээрлү ат экелип, миндиреле, ары-бери јорттыргандар.

Мындыј аярудан Адольф Шапиро ло бис экү тууразында калбадыс. Ээзи улус биске де ээрлү аттар јединип келгендер. Же бис, атка минбеген улус, тискин-чылбырды тартып ондобозыста, аттар шык ла туруп койгон. Ол аттарды бойларынын улүзы јединген ле сонгында, бис бир эмешке сүүнчилү јортконыс.

Биске кой до сойгылап күндүлегендер, Экинур журттын кыстары Улдиске кур да курчаар деп тапкандар. Кажы ла кижиге келишкен бөс он эки метрден болгон.

...Улдис Берзиньш ле Адольф Шапиро улусла таныштылар. Мени таныштырар тушта бир эби јок неме болды. Алтай тилде «критик» деп сөс јок эмтир. Айдарда, Б. Бедюров ол сөстин учурын чүрчеде ле жартап берген. Режиссер кижинин алдында турган амаду — удабастан Ригада өдөтөн алтай литература Күндеринде Адакы ой-

ын-көргүзүни жөптөжөри. А меге десе Алтайда жүрүп эзегенимди кычыраачыларга айдып берер керек болгон.

Туулу Алтайга жорыктап баратаны меге сакыбаган ченелте болды. Бу ойго жетире Вилис Лаистинг «Зитарлар билези», Имант Зиедонистин «Поэттин күндүк дептери» деген бичиктери чыгып калган. Бого жетире кайда да Монгол жеринин жанында Туулу Алтай бар деп угуп жүргөм де, же алтайлар деген калык бар деп билбегем де. Ол жанынан өскө делегаттардан сурап угарга келишкен. Өрөгү адалган бичиктер филологторго таныш та болгожын, же мындый ук улус бар деп, бисте кирме кижинин экүзи ле билетен.

Кан-Оозы аймакта үч жанынан бийик-бийик кырларга курчаткан кичинек журт туру. Кырларда күкүрттү жааш, жол кечире жаркындуу солоңы сүзүлүп калган. Бистин жолбашчыбыс кенетийин солун шүүлте айтты: «Жолой Жоло деп журт бар. Ондо Токтой Сомоев журтап жат». Анайып, машинабысты Токтой Сомоевтин журты жаар бурыдыс.

Сомоев бежен жаштан ажа берген кижин, балдарынын үч балазы бар. Жирме үч жыл мынан кайра ол Имант Зиедониске кожо тайгада жүргөн. Ол жорыкта «Поэттин күндүк дептеринин» бир канча страницалары бичилген. Ол бичик айла алтай тилге көчүрилбейтир. Токтой десе андый бичик барын билбестен де айабас. Же Зиедониске кожо арка-тууда өткүргөн тоолу күндөр, аай болбогон андаш, корко-үрке аттуу жортоңы, сыйлап берген бычакты таппай калганы Токтойдын санаазында терең арткан. Болгон керектер «Дневникте» чып-чын бичилген. Сурактар көп лө: «Иманттын су-кадыгы кандый? Онын балдары канча? Балдарынын балдары бар ба?» Бу теп-тегин соныркаш эмес, ачык-жарык күүн-санаадаң сураганы болор. Токтой биске ак-чек санаалу, буурзак, тоомжылу кижин деп билдирди. Ого үзеери ол немени тереңжиде шүүп билер, төп сезимдү кижин эмтир. Токтой айла кажы да жанынан Зиедониске түнөй кижин болгоны соңында жарталган.

Айылдын жабынтызын жааш табырадып турган, күйүп жаткан оттын жанында туку качаннан бери канча жылга таныш улустый куучындажып отурдыс. Алтай улустын база бир аңылык жакшы кылыктабы шаң мындый деп көрдис. Жабыс тегерик столды эбире жабызак такталарга отуруп, тусту, талканду, өрөмөлү алтай чай ичин отурганыс. Мында да, өскө дө жерлерде кирген айылдарда бисти улай ла мөтлө күндүлегендер. Тамзыктанзын деп коштой алтай курут салгылаар. Оны чеген эдип ачиткан сүтти кайнадала, сыраңай ла кату болгончо ыштап, кургадып жазайтан жанду албаты эмтир. Онон ары атанарга шийдына береристе, Токтой бир жедеен тегерик курутты Имантка апарып берзин деп сурады.

Кырыктагы совхозто профсоюзтын ижин Т. Селекова башкарып турган. Ол тушта Горно-Алтайсктагы зооветтехникумда үренген, жир-

ме үч жыл мынан озо латыш поэт И. Зиедонис мында жашөскүримле туштажарда өткөн изү куучындарды ундыбаган эмей. И. Зиедонистин «Поэтинин күндүк дептери» деп жуунтызында бичигени Т. Селекованын эске алынгандарына түп-түгөй. Көрзөм, Б. Я. Бедюров бу бичикти алтай тилге көчүртөр деп шүүнип алтыр.

Жабаганда Алексей Калкиннин айлына жедип келеристе, ай-карангуй түн болгон. Бронтой Бедюров карангуйга кайылып, кайда да жоголып каларда, тышкары ийттердин үрүжи угулып, кийин жаныстан тегерик ай жарыдып турган...

Бисти баштап жүргөн кижинин керегинде жылу сөстөр айдар керек. Бу ла кижинин, Бронтой Бедюров эмес болзо, бис көп-көптин билип те, ондоп то албас эдибис. Бронтой меге сүрекей кенкил ле жилбилү кижинин деп билдирген. Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литература институтты божоткон, алтай да, орус та тилдерле чыккан бир канча үлгерлик жуунтылардын авторы. Ол калыгынын историязын, мифологиязын, фольклорун сүрекей жакшы билер. Онын иштенкейи, бойынын санаа-шүүлтези учун турумкайы кижинин кайкатпас эмес. Ол ишти төзөн билер жайалталу, алтай культураны билери ле көдүрери учун жана баспас тартыжаачы. Туулу Алтайдын байлык ар-бүткенин үренип, билип алары жанынан онын шүүлтелери мындый: турист болуп жорыктабай, ар-бүткенди, алтай калыктын жадын-жүрүмүн бары ла аайынча билип ал. Онын шылтузында бис «бобик» машинага отуруп, Горно-Алтайсктан 300 километр кирези ыраакта Кан-ичи жаар атанганыс.

Машинанын тискинчизи Саша деп уул бойынын ижине база кичеенкей кижинин. Кезикте жол жок, онкок-чингкек жерлерле мантадып барадарыс. Ол өйлөрдө өткөн жолдорды, анчада ла Чуйдын трагын эмдиге ле санаамда алып жүредим. Чуйдын трагынын жанынча, кезикте сол жандай, кезикте он жандай Кадын шуулап жадат. Тракттан туура ла бурыган соңында, жол там катулана берер, айландыра тынар-тынду неме де көрүнбес, журт та туштабас. Мында агашты бир де талдаш, байлаш жоктон кескен болгодый — айландыра кара-куу төңөштөр тургулайт.

Жарым сааттын бажында бир жикте эки чоокыр майкан көрүндү. Машинадан чыктыс. Мал күдүүрге жалданган сыгандар эмтир. Күн баштап тарый соок, бүркүк болгон, машинанын да ичинде калтырап отурдым. Же кенетийин күн жалт эдип, килеке айазардын кажы жанында изү тыгый берди. Кезем кубулчан континентальный климат дегени, байла, бу туру.

Жаагы ла туранын жанында бу жердин «ажы» — картошко өзүп жат. Жиликтү агаш мында өспөс. Керек десе жаан изү айдын түндеринде мында сооктор болордон аябас.

База бир жорык санаама кирет. Жаашка көбип калган чылчырыкка «бобик» улам тайкылып, көлдөсөлөри куруга айланышып турган. Бис Сашанын билгирине ле Бронтойдын жалтанбазына карандыра

иженип, машинанын кырынан жырс ла тудунып алып, унчугыш жок баратканыс. Бу чылчырыктарды, тууларды эдектей өткөби, токтой түшүбис, тыныш алып, тыш эттис. Бистерди Беш-Өзөк деп журтта алтай улус күндү-күрее эдерге сакып жаткан.

Јаашка өткөн јажыл өлөң јалтырап јатты. Мөштөрдөң лө јаан тыттардан санг өрө јиргилјин көдүрилип чыгат. Айландыра кейден, эмдү-томду јыт-талдан бистий улустын бажы айланар. Мында, Алтайда жүреле, менин санаама экинчи катап жүрүмнин мөңкүлиги керегинде санаа келди. Эбире ончо ло не-неме ап-ару, бектен бек, үргүлјик.

Кажы ла журтка барганыста, кандый да орой түн болзо, айттыртпаган да таныш эмес улустын айлы-јуртына кап-чут кирип баратаныс. Баштап тарый ондый орой шакпырадыштан бистер чала уялып, кемзинип турарыс. Је көрзөң, кем ле жок, алдырбас. Бистин кемзиништи Бронтой чүрчеде ле кубултып ийетен. «Је бот, бу латыш нөкөрлөр, айылдап жүрү, Алтайысла, албаты-јоныбысла таныжып јат» — деп айтканда ла, улустын уйкузы чыгып, от күйдүрип, чай изидип, бир де буудак јогынан куучындажа берерибис. Сүрекеј кайкамчылу! Мында бир де мекелениш жок, улус күндүзек, ачык-јарык. Мынызы алтай улустын бийик күүнин, терен айладулу көксин керелейт. Бисте мындый орой айылчы түшсе, үстине айттыру, алдыру жок келзе, јаан тал-табыш болор эди, уруш-кериш чыгарында алаңзу жок.

Мындагы алтай калыктын јадын-јүрүми, культуразынын кеми эмди чик жок бийик болгоны билдирет. Јирме үч јыл мынанг кайра бу јерлерде болгон И. Зиедонис улустын айыл-јуртынын јаны, оромдор сүрекеј ле ару эмес, чөп-чөлгөөлү, сүреелү болгонын ајарып калган. Бүгүнгү Алтайда албатынын аргалу-чакту јадын-јүрүми тураларында турган телевизорлордон, тонурма-холодильниктерден, газтан, јенгил јорыкту машиналардан көрүнөт. Јашөскүримнин кийгени јап-јаңы модалу джинсалар, вельветтер, јараш бөстөн көктөгөн блузкалар, јикпелер. Журттардагы улустын јадын-јүрүми городтогызынан да башказы жок эмитер.

Кажы ла алтай биле бойынын јаан, шиферле јапкан туразында јадат, је коштой дезе агаштан черткен алты үйелү айыл турар. Анда јайгыда курсак азып, амыранатан эмитер. Түнүктен ыш чоройлоп чыгат. Јаңыс мынызын көрүп тура, «Эйе, бу бис качан да азыј көчкүн јаткан улустын јери-јуртында жүрүп јаткан эмитерис» деп сананарын, өскө-башка аңызы, көчкүн угы ала тарый танылбас та албаты.

Алтайдын туулу јерлердеги журттарында мал жок болгонын көрбөзөгөр дө. Јаан тракторлордын, машиналардын јанында јоон чочколор кортылдажат, оокторы машиналардын алдына кирип алган чынгырыжат.

Айыл ээзи үй улус күнүн ле эрте-эңир көнөктөрүн тудунып, уйларын саап баргылайт. Саадырган уйар бойлоры ла одорлоп чыккылайт. Жайгыда оморды чеден-чулангасукпайтан болуптыр. Күрөң-жеерен, тонкыр бозулар жайгы күндөрдө үүрлежип алган, журттын ичиле сайгактап манташкылайт...

...Жаан удабай А. Калкиннин тузасында от күйе берди. Анча-мынча болбой, бисти айлына кычырдылар. Ой орой, үштүннинг аразы. Бис чала эби жок эмес пе деп турарыста, кайдан — ичкери өткүргөн ле, көчө урган, койдын эдин тегпиге салган, чайлап, азыйдан бери таныштардый жаркырада куучындажа бердис.

Барган жерде агаа-тенексү деп билдирбеске бис озо ло баштап Горно-Алтайскта жүреристе, алтайлардын кылык-жанын, эрмек-сөзүн билип аларга күүрөнгенис. Же городо учурашкан интеллигент улустын куучынынын сыркыны башка эмтир. Онын да учун бир неме бирүзине жараза, экинчизине жарабат калар, үчинчизине чек башка сөс айдар. Бистин аярулу темдектөенис — Алексей Калкинле колбой кайчы кижинин ады-чабы тоолыда болгоны. Слер бу кижинин кайын уктыгар ба дежип, бистен башка-башка улус сурагылайтан. Укпаган болзогор, аргалу болзо жыгып угыгар дежетен. Омордын шүүлтезиле болзо, омордын атту-чулу кайчызын уккан соондо бистер артык ондожорыс дежип тургадый.

Алтай эпосты ондоп аларга аый наукада өткүргөн иштерим ме-ге сүрекей тузалу болды. Бу кай чөрчөктөр жаньс ла фольклорчыларга эмес, же өскө дө гуманитарый наукада иштегендерге керектү болгон. Кай чөрчөктөр кепке базар иш С. Суразаковтын башкарганыла өткөн. Онын 1985 жылда Москвада чыккан «Алтай баатырлык эпос» деп бичиги элбеде жарлу боло берген. Алтайлардын өбөкөлөри — көчкүн, жуучыл албаты болгон учун омор азыйда бойынын ортозынан бөкө, чыдамкай киж талдап, ого башкарткылайтан. Андый башчылар албатынын адаанын алып, өштүлерле тартыжуда жаркынду жөңүлөргө жедетен. Эмди андый керекти эл-жоннын ортозынан бүткен эркиндү сагышту, элбек көгүстү эр-алыптар өткүрип жат. Эл-Алтайдын ичинде андый улус эмди ас емес.

Фольклордын учуры бистиг жүрүмисте сүрекей жаан. Туулу Алтайда да, бисте де фольклор керкемел искусствонун төзөйлөзи болуп жат. Жетенинчи жылдардагы алтай литературада, бистезинде чилеп ок, фольклорды жууп кепке базары ла оны жаныдан, теренжиде аайлап-айладары тын өзүм алынган. Алтайлар бойынын фольклорын агару жөбжөзи деп бодоп турганын темдектеерге турум. Темдектесе, Б. Бедюровтын бичиктерин эпос жогынан, алтай мифологияны билбей тура ондоор арга жок элтир.

Той болзын, база кандый ир ыргалга эмесе жаан учурлу керекке алтай улус кайчыны кычыртан жанду. Омордын айдыжыла, чындык кайчынын жери калыгынын, бойынын улузы өзөгінде. Анчада

ла бийик тоомјыда — жайалтазын ада-өбөкөзинен алынган кайчылар, артист болуп албадангылап турганы эмес. Же мындый шүүлтөнүн чын-төгүнін жетире шиндеер керек.

Эмди эзен-амыр жүргөн кайчылардын жааны — Алексей Калкин. Ол, алтаннан ажып калган кижини, ал-камык кай чөрчөктөрдү күркөксинде алып жүрөт, күркүрөдө кайлап берет. Калганчы жылдарда жийиттер ортодон кайчылар өзү келгенин албаты-жон сүүнүп темдекейт.

Алексей Калкинге жолыгарга, айылга кычырарга көп улус келет. Кайчы жаштан ала көстөн моңорып калган. Онын учун ол башка-артык куучын жогынан эки кылду топшуурын колго алат. Бу ла өйдө А. Калкин кайдаар да өскө жер-телекей жаар жүрө берип тургандый, онын коо, чокым үни урулып-төгүлүп тургандый. Алтай албаты кайдын ийдезине бүдүп, ол ырыс-кежик те экелер, ыра-жорону да сүрүп салар деп айдыжат.

Адолф Шапино Алексей Калкинге таныжып эрмектешкени иш-жанынан солун-жилбилү болды. Тууразынан көргөн кижини мыны актер кееркемел аайынча экзамен табыштырып жат деп бодоордон айа-бас. Каруулары да Станиславскийдин системазына аай немедий — кыска, чокым. Сурак бистерге де берилет: бистин кожондорыста тындулардын ба, айса куштардын ба күүзи көп угулат па? Эң ле көбизи салкыннын ла талайдын табыжы деп каруу жандырат. Шак бу өйдө А. Калкин бистин кожонторду угар күүнүн айдат. Же канайдар? Бис үчүлөбис үн жок, кожондоп болбос күлүктөр. Карын, Улдис мында, ыраак Алтайда, латш тиле бойынын сөстөрүн узда-чөйө айдып турат. Алтай кайчы бистин тилди жарадып, сөстөрүндө жымжак, эптү табыштар бар деп айтты.

...Танары жуук, өй жарым төрткө барадарда, бис атту-чуулу кайчыла эзендежиң, база такып оныла Ригада туштажар күүндү болгонисты айдыжып, ичкери жолыбыска гандыс...

(1986 жылда 10 октябрда чыккан «Литература ун Магга» газеттен көчүрилген).

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЛАТВИЯДАҒЫ КҮНДЕРИНИҢ ТУРУЖААЧЫЛАРЫ КУУЧЫНДАЙТ

НАҢЫЛЫКТЫҢ БИЙИК УЧУРЫ

Октябрь ай. Алтайда алтын күс турган. Тенгери айас, бийик ле чанкыр. Мындый күнде кижининг күүн-санаазы да жарык, бийик. Ого үзеери бис, бичиичилер, каруулу жорыкка атанып жадыбыс. Анда, көк талайдын жанында, Латвия деп жер бар. Ого једип, бис Алтай керегинде, алтай эл-калык керегинде сөс айдарыс. Бис билерис, бисти наҗыларыс сакып јат. Ыраак та болзо, биске карындаштык совет албаты. Бис күнле кожо күнбадыш јаар учканыс, торт ло күннинг алтын канадына отурып алганыстый. А бисти учурып апараткан ийде-күч — ол наҗылыктын јылу толкузы.

Латвия керегинде бис азыйда да билбей база. Революциянын кезерлерин, латыштардын кызыл адучыларын кем билбес? Онойдо ок Ян Райнистинг, Вилис Лацистинг, Андрей Упитинг, Ян Судрабкалнын, Гунар Приеденин, Имант Зиедонистинг, Янис Петерстинг чүмдемелдерин бис јакшы билерис. Јуудан јанган адаларыс, акаларыс Латвия керегинде база айдып келген. Олор төрөл орооныстан фашист олјочыларды сүрүп, от-калату јуу-согуштарда туружып, Латвия учун канын да төккөн, јүрүмин де берген. Олордын бирүзи јуунын ла иштин ветераны Тарбанаев Донской Кыдыевич. Бу көп ордендердин кавалери, аґарып келген чачту, көк көстөрлү кижисис ле кожо барып јат. Ортобыста јаан јашту, јүрүмди де, өлүмди де көргөн кижисис барадарда, кандый токыналу.

Бис те јалын-јит тужыста бу јерде болгон эдис. Студент уулдар Лазарь Кокышев, Эркемен Палкин ле мен. Онон бери одус јыл өткөн. Ол өйдөн бери бу чанкыр көлдөрлү, јажыл аґаштарлу, токыналу ла јалакай улусту јерди бис јүрегисте јарадып јүргенис деп айтсам, јастыра болбос. Латвия керегинде јажыксу, јараш, кеен көдүринилү үлгерлерди анчада ла кайран Лазарь Кокышев бичиген. Ол талайдын јарадыла базып бараткан латыш кыс керегинде, талайдын јарты јок күүзи керегинде эрке күүндү үлгерлер бичиген эмей. Эркемен Палкин, Бронтой Бедюров, Борис Укачин Латвия керегинде база јылу бичигендер.

Эмди Туулу Алтайдын адынан барып јаткан делегацияны јиит улус башкарып турганы база јарамыкту. Бу јаан учурлу керек

неден башталган? Россиянын бичиичилеринин VI съезди өдүп турар тушта, бу съезде эки иит башкараачы жолыгыштылар. Туулу Алтайдын бичиичилер организациясынын каруулу качызы Бронтой Бедюров ло Латвиянын бичиичилер биригүзинин Башкартузынын председатели Янис Петерс жуук набылажып, бой-бойларынын амадуларын билижип, алтай литературанын Күндерин Латвияда өткүрери керегинде жөптөжип алган. Олордын мындый шүүлтезин Латвиянын компартиясынын Төс Комитеди, КПСС-тин Туулу Алтайдагы обкомы ла облисполком изү жарадып, алтай литературанын Күндерин Латвияда өткүрери жанынан аңылу жөптөр чыгаргандар.

Латвияга одус төрт кижжи атанганыс. Бу тоодо бичиичилер, албатынын кожончылары, кайчылар, фольклор ансамбль. Делегацияны КПСС-тин обкомынын качызы Борис Күндүлеевич Алушкин ле Туулу Алтайдын бичиичилер биригүзинин каруулу качызы Бронтой Янгович Бедюров башкаргандар. Атанар алдында белетениш база болгон ло. КПСС-тин обкомы да, облисполком до бу керекке жаан аяру эткендер. Латвия бойынын аңылу улустарын жайгыда Туулу Алтайга база ийген. Олор келип, бистин жүрүмисле, литературабысла, эл-жонысла танышкан. Јерине једип барып, Туулу Алтай керегинде, онын улuzu ла једимдери керегинде статьялар бичиген, алтай бичиичилердин үлгерлерин латыш тилге көчүрип, кепке салып јарлаган.

Риганын аэропортында бисти Латвиянын компартиясынын Төс Комитединин качызы Анатолий Валерьянович Горбунов, Бичиичилер биригүзинин Башкартузынын председатели Янис Петерс, Төс Комитединин культура аайынча бөлүгинин жааны Айвар Янович Горис ле өскө дө каруулу ишчилер уткыдылар. Бисти уткыызга фольклор ансамбль база келген. Олор бисти латыш албатынын кожондорыла, күүлериле уткыды. Аштын бажы — калаш ла тус амзатты. Бу јылу, карындаштык уткуулды көрүп, жүректерис јымжай түшпей база. Бис келерден озо Туулу Алтай керегинде, алтай албаты ла онын литературазы, кееркемели керегинде Латвиянын газеттеринде ле журналдарында элбеде бичилген ле радио, телевидение ажыра көп айдылган. Төс оромдордо ло площадьтарда латыш, орус тилдер ле 12 октябрьдан 17 октябрьга јетире республикада алтай литературанын Күндери өдүп јат деп элбеде јарлаган плакаттар, кычырулар, афишалар турат. Латвия бистин јерис керегинде билер де, бисти сакаган да эмтир. Бисти база албаты деп тооп, уткуулга, бу карындаштык керекке жаан учур бергени кандый јакшы! Мындый ишти јарамыкту өткүрерине олордон үренер керек. Бу улус биске бийиксиниш, тынзыныш јок көргөн. Көп көөрөбөс, куру калырууш сөс айтпас, ич бүдүми бек улус.

Алтай улус јаш тужында Латвияга баратаны база кайкамчылу. Донской Тарбанаев бу јерди јаш тушта өштүлерден јайымдашкан, јайалталу Лазарь Кокышев база јаш тушта Латвиянын јаражын

кайкап жаңарлаган. Эмди бисти жуу бириктирип, бисле кожо Алтай-ынын сөзин, ару күүнин, кожон-жаңарын база жайалталу жиит улус баштап апарадыры. Бу Бронтой Бедюров, поэт ле партийный ишчи Ыман Белеков, ээлү музыкант, культуранын жаанынын заместители Владимир Кончев, кожончы-комысчы, кайчы ла фольклор ансамблдин башкараачызы Ногон Шумаров. Көөрөми ле кей мактажы жогунан айдайын — келер өйдө алтай литературанын, кееркемелдин өзүми бу жиит улустаң камаанду. Бис ас та болзо албатылу, кичинек те болзо төрөл јерлү эмес болзобыс, нени де айдып болбос эдис.

Најылыктын јолын, карындаштык ару күүн-санааны Ленин ачып берди. Биске ончо агару, јаан керектерге ийде берип турган ийде-күч — ол албаты ла Ленин.

Оны көк тегеринин үстиле учуп барадала, бистин кажыбыс ла сананган. Јеристин үнин јетирип болорыс па? Албатыбыстын адын алып чыгарыс па? Мен бийик, мен сенен артык деп кем де сананбаган. Алтай кебин кийип, Алтайынын жаңарын айдар Танытпас Акулова да, ады-јарлу бичиичи Јыбаш Каинчин де, бис ончобыс түнгей, бистин үнис бир, күүнис бир. Бис бир агаштын будактары-бүрлери. Ол агаш — Алтай, анда јаткан албаты. Бис ол керегинде сөс айдып болзобыс па? Вилерис, латыштар бийик ле јебрен культуралу албаты. Је бис те јенестен чыгып келген јерлик улус эмезис, бистин де кийнибисте мунјылдарлу история бар. Сөзисте, көстөристе куулгазын кайкал да, ойгор санаа да јүрүп јат. Јангыс ла улу кызалдарга бастырып, кыйналып калганыс.

Латвиянын газеттеринде бистин артисттердин јуруктары, алтай поэттердин үлгерлери күнүн ле латыш, орус тилдерле чыгып јат. Бис мындыј ајаруга чек ле «калай» бергенис. Бистин кажыбыс ла бир өлүге өзө берген болор. Санаазыла, күүниле, јүрегинин бийик учужыла. Латвиянын Компартиязынын Төс Комитединин, Вичиичилер биригүзинин, Култура министрствозынын, текши јоннын ајарузы бистин автоном областка, алтай албатыга эдилгени јарт.

Он үч октябрда Рига городто, политүредү Байзыннын төс залында алтай литературанын Латвиядагы Күндерине учурлалган бийик көдүринилү энир ачылган. Латвиянын албаты бичиичизи, алтай литературанын најызы И. Зиедонис энирди ачып тура, сүрекеј јарамыкту, бүгүнги өйдин жаңыртулу учурын јартап турган сөстөр айткан: «Литературанын Күндери — ол најылыктын керектери, оны бир күнге өткүреле онон ары ундып саларга јарабас. Најылыкты тынғыдарына амадап, күнүн сайын иштеер керек. Бу јангыс ла байрам эмес, је иш». Бу шүүлтени бис јарадып уктыбыс. Азыйда чылап байрамдайла, а кезик учуралда баштактанала, јана берер эмес, иштеер, колбуларды тынғыдар, иш аайынча, амаду аайынча бек најылажар, керек болзо, бой-бойына болужар. Бу агару керекте калыруущ сөс, бой-бойын макташ керек јок. Акту јүректен билижер, тоожор

керек. Алтай литературанын Күндери шак бу маанынын алдынча өткөни жакшы.

Латыш нажыларыс бисти бойлорынын бийик кееркемелиле, республиканын једимдериле таныштырган. Кичинек те чимеркеш ле аныланыш јок. Мынан албатынын күүн-санаазынын ич ле топ культуразы көрүнип јат.

Бу байрамду эгирде Риганын академический хор-кожонгы В. Анохиннин албатылык сөстөрине бичиген «Кайран Алтайым» деп кожонгын орус, алтай, латыш тилдерле кожондогон. Бу кайкам-чыл јараш, бийик көдүрингилү, ич карыкчалду кожонды мындый тынг ла кеен кем де, кайда да кожондогонын мен укпагам. Бис шык-тымып, жүрегис көдүрилип калган отурганыс. Меге ойто ло кайран Алтайым көзиме көрүнген, албатынын шыралу, турна чылап кыйгырган үни угулган, онын ару, бийик күүнинин күн јаркынду күүзи угулган. Менин көстөриме изү јаштар айланыжа берген. Бу куулгазынду јараш элес учун быян болзын слерге, латыш эје-сый-ындар, агалар, карындаштар... Ленин эмес болзо, сениле не болор эди, албатым? Күнле јарыжып учардан болгой, күннинг чогын көр-бөс эдис. А бу кожондо алтай албатынын кату салымы, бускалан өйдө жүрүми, онын јалакай күүни керегинде айдылып јат. Ондо жүректің сызы, көстінг јажы, үч булунду кудайлык Алтайын, кабайын ла шибеезин сүүгени! Бу кожонды бис Алтайыста, бу кожон өзүп чыккан јерде, латыштар чылап кожондоп болбозыс па, о алтай улус?!

Чанкыр көстү Латвия бисти, Туулу Алтайдың улузын, кайкап калган көрүп турган. Анчада ла бистінг түлкү бычкак бөркибис, кийимис оморды соныркаткан. Бу не улус? Бу не јон? Мындый кеп-кийимдү улусты омор качан да көрбөгөн. Латыштар — музыкага сескир улус. Омор чын јарашты, чын кееркемелди сезип те, баалап та билер. Оморго шоордын, комыстын, топшуурдын күүлери сүрекеј јарады деп айтсам, көпчидиш эмес болор. А бистінг алтай кайды омор кайкап уккандар. Бу не күүлөп, күркүреп, сыгырып јат? Исаак Саблаковтын, Токтой Сомоевтин, Танытпас Акулованын кожондоры. Таныспай Шинжиннин, Јајан Ыжыковтын, Ногон Шумаровтын кайлары — бу ончозы јебрен ле јангы Алтайдың үни ине.

Оног Домской собордо органнын күүлерин угуп отуарыста, меге ойто ло Алтайым көрүнген, Алтай керегинде улу кайдың күүзи угулган, ол капчал өзөктөрдөн карлу сүмерлер баштарына, јылдыстарлу көк тенериге, Алтайдың јаражын мактап, албатынын мөңкүлик улу керектерин мактап, учуп чыккан.

Бу јорыкта мени анчада ла Бронтой Бедюровтын элбек-күүн санаазы, јалтанбазы, тапкыры, јайалталу сөстөри сүүндирген. Ол кандый ла улустын алдына партийный сөсти, карындаштык керегинде сөсти жүректерге томылта айдып билер. Белегениш те, чаазын да јо-

гынан айдып јат. Мынызы, байла, терең көгүстен, элбек билгирден келетен туру. Алтай керегинде, албатылар ортодо најылык керегинде терең учурлу сөстөрдү КПСС-тин обкомынын качызы Борис Күндүлеевич Алушкин, жуунын ла иштин ветераны Донской Кыдыевич Тарбанаев, Кош-Агаштын райисполкомынын председатели Укмет Альпимович Альпимов, ученый ла бичиичи Сергей Сергеевич Каташ айткандар.

Бичиичилердин, фольклорный ансамбльдын иштери база јакшы өткөн. Анчада ла бистин тоорчыгажыс, јайалталу кожончыбыс Карагыс Ялбакова латыштарды бойынын бийик кожон-искусствозыла бактырып алды. Борис Шульгиннинг «Тоорчыгаш» деп кожонгын кожондогондо, бүткүл зал онын кожонгынын экипини аайынча јызырт-јызырт этире кол чабыжат. Онойдо ок Карагыс Чанкышевна латыш албатынын «Пөтүгеш» деп кожонгын кыска өйгө үренип ала-ла, оны латыш тилле кожондогон. Ого бастыра зал јөмөжип, оныла кожо кожондоп турган. Бу байрам, јыргал, бийик көдүрини качан да ундылбас.

«Радиотехника» деп заводтын ишчилери фольклорный ансамбльдын күүлери, Карагыс Ялбакованын кожондорын изү уткыгандар. Концерттин учында олор айдышкан: «Слердин искусствогор сүрекей кайкамчылу ла јараш. Кере тўжине угар, көрөр эдис, је ишке барар керек, слерди де өскө јерде сакып јадылар. Быйан болзын, најылар, база катап келигер».

Бис јангыс ла үлгер кычырып, кожондоп, бийелеп жүрген эмезис, бис көргөнис, укканыс, үрененис. Латвия бисти кайкаткан. Бастыра республика кожондоп јат. Јаштаң ала јаанга јетире. Јети јашту бала да, јетен јашту јаанак та.

Бис 14—15 октябрьда кўнчыгыш Латвияда, Латгалия дейтен јерде, болгоныс. Мында кандый да улусту јерде хор-кожон бар. Сарју эдер заводтын улузыла тушташканыс. Бу ла Маймадагы завод ошкош завод. Је онын ончо ишчилери хор-кожондо туружат. «Бүткүл коллектив кожондоп јат па?» — деп сурадым. «Ончолоры — дешти, — јангыс ла тоолу кизи јок». «Олор кайда?» «Олор божоп калган». Јүре берген эмезе кожондорын таштап ийген эмес, а коногы келерде, көөркийлер өлүп калган! Мынайда бойынын кееркемелин, албатызын сүүр керек! Мындый албаты јажын-чакка өлбөс, бойынын чырайын, күүнин јылытпас. Ондый албатыга өткөнижерге де кем јок. Бойынын албатызын латыштар чылап сүүр керек, бу ок өйдө өскө албатыга кару болор, онын једимине сүүнер.

Бис латыштар чылап иштеп болбозыс па? Хор-кожонду коллективти кажы ла школо, фермада, колхозто, совхозто, үредүлү заведениеде, промышленный предприятиеде тözöб арга бар. Эмди экономикада јангы ла улу кубулталар болуп турган өйдө, культурно-массовый иште база јаан кубулталар, јангыдан иштеш, јангыдан кө-

рүш өдөр учурлу. Кандый да оңылдыкта, кандый да жүсүлдыкта биске белен культураны кем де, кайдан да экелбес. Ончозын жүрүм-нин өзөгинен, астан, кичинектен баштаар керек. Мыны сок жаңыс клубтын ишчизи көдүрүп болбос. Мыны журт интеллигенция, хозяйстволордын башкараачылары, партия, совет ишчилер көдүрер аргалу. Аңылу айалга керек жок. Латвияда бистердий ле ок айалга. Жаңыс ла жалкуурышты ла эш-неме керектебести туура таштап ийер керек.

Карындаштык Латвия бисти, алтай улусты, жылу уткыды. Бис жеристин, жоныстын күүнин, күүзин, чырайын көргүстис. Бойыс олордон үрендибис. Најылыктын жолы калас эмес, жаан туза экелди. Најылажар керек, жаңыс совет культура өскүрер керек. Бис кандый да укту-төстү болзобыс, элден ле озо, бис совет улус! Улу Октябрь-дын балдары.

Аржан АДАРОВ.

АЛТЫН АЙАКТАН СУУ ИЧТИМ

Меге, тегин колхозчы кижиге, ырыс болуп Туулу Алтайдын бичиичилериле, фольклор ансамбльдын артистериле кожо Латвияда Туулу Алтайдын литературасынын Күндеринде туружарга келишти. Ондо жүргенимди кандый сөстөрлө бичийин? «Жер-түбиндеги на-јыларга туштап, најылык ла кеендиктин күндүү-күреезин көдүрүп, алтын аяактан суу ичтим» — деп, кыскарта айдардан башка. Журт-тан барган кижиге жаңыс ла Латвияны ла онын албатызын соныркап көргөн эмес, је Туулу Алтайдын улузын: жарлу бичиичилерин, артисттерин бу кандый улус эмтир деп, соныркап көрүп турган ине. Олордын көп нургунын мындагы кижиге жууктан баштапкы ла катап көрүп жаткан эмей.

Жол-жорык кийнимде артып калды. Бичиичилер ле артисттер сү-рекей жалакай ла ажарынкай улус эмтир. Олор меге ле мениле ко-жо жүрген келиндерге күнүн ле чечектер сыйлаган. Бистин жаткан «Юрмала» деп коночылыкта кыптарыста столдордын үстинде, көз-нөктөрдүн алдында, тумбочкаларыста суулу вазаларда түндүктин жүзүн өндү жаркынду чечектери тургулаган. Олордын жараш жыды коридорлордо, лифттерде жытанып турган. Чечектердин жаражына ла көбине коночылыктын администратор келиндери де кайкашкан. Ол сый, байла меге ле мениле кожо жүрген келиндерге бастыра жүрүмисте жарык эзем болуп артып калар.

Жол-жорыктын кийнинде мен айлы-журтыма, журт улузыма, Ал-тайыма чек өскө көстөрлө көрөр боло бердим. Солун туштажулар-да көп жылбилү куучындар уктым.

Бисти баштап жүрген кижиге партия обкомынын качызы

Б. К. Алушкин јол-јорык јакшы көндүккенине, бистин концерт-ойнысты Латвиянын улuzu сүрекеј јакшы уткыганына сүүнип, ончыбысты јылу сөстөрлө оморкодып жүрген.

Бичиичилер Б. Я. Бедюров, А. О. Адаров, Ш. П. Шатинов, Ј. Б. Каинчин, Э. К. Тоюшев, А. Я. Ередеев, Ј. И. Белеков, К. К. Елева чүмдемелдерин бойлоры кычырарда, Латвиянын албаты-јоны сүрекеј ајарулу ла соныркап уккулаган. База катап кычырзын деп, көп катап сурагылаган.

Туулу Алтайда фольклор ансамбльдын төзөлгөни удабаган. Је Латвиянын төс городында, фабрикаларда ла заводтордо, онон ары колхозтордо көргүскен концерттерди ондогы албаты сүреен көдүринилү уткыган. Литературанын Күндери Латвиянын компартиязынын Төс Комитединин Политүредү байзыгында ачылган. Коркышту јаан ла јарык залда бистин артистер сүрекеј чүмдү ле сүрлү көрүнген. Олордын кеп-кийими де јараш көктөлгөн. Кыстардын ак кардый јикпелерин тере тонды чылап кыйуулап койордо, кыстар колкоо көрүнген. Шоорчылар, комысчылар, топшуурчылар сценага чыгып келзе, зал јызырада кол чабынза, торт ло Балтика талај күүлеп, шуулап тургандый угулат.

«Артистердин сценада тудуныжы, чачакту түлкү бөрүгин кийжи јараш, керек десе уулдардын азу кара сагалдары јараш. Чыйрак, чек базытту уулдарда кереги јок бир кыймык јок, чыт ла эдип калган турар» — деп, бисти озогы Ригала, онын албаты-јоныла таныштырган гид Мара Цауне айткан.

«Ригада телекејдин көп улuzu болгон, је Туулу Алтайдын бичиичилери ле артистери ончозынан солун ла аңылу башка. Курч көстөрлү, јалбыш жүректөрлү улус биске кырлардын серүүн эзинин экелген» — деп, јиит бичиичи Петерс Бруверис айткан.

«Алтайдын кееркемели өскө албатылардыйыла колышпаган, ондо бойынын аңылу үни, экпини, куйуны, кыймыгы бар» — деп, Латвиянын јарлу режиссеры Адольф Шапиро ајдат.

Ансамбльдын музыкалык күүзин јиит музыкант В. Е. Кончев бичиген. Мында онын бойына ла артисттерге бийик некелтези, алтай күүни сүрекеј јуук ла чике угуп ондоп турганы јаан камаанын јетирген. Сценага учы-учында кай, шоор, комыс, икили, топшуур, түнүр чыкты. Ол учун сего быйан болзын, јиит музыкант! Баштаганынды учына јетир. Бис, алтай албаты, јардак уулыбыска иженедис, сенен көпти сакыйдыс.

Концерттин бастыра сценарийин режиссер Н. Н. Шумаров тургускан. Ол бойы бийик культуралу, билери көп, ајарынкай, төп кижи эмтир.

Ансамбльдын балетмейстери К. Ф. Малчиев адару ошкош иштеңкеј кижи эмтир деп ајдар эдим. Онын тургускан бијелери суалтай экпиндү, от-јалбыш, јалакај, ару тургунду, көрөргө эптү ле

жилбилдү. Онон ары сеге бийик једимдер, курч көрүм-шүүлтелерлү бийелер тургус деп күүнзейдис, Константин Федорович!

Је артистерден эн ле јарадып ла эптү көргөн кижі — ол Алтайдын јарлу тоорчыгы Карагыс Јалбакова. Карагыс Чанкышевнанын сценада базыды, кыймыгы, үни сүрекеј јараш. Латвиянын көрөөчилери Карагыс Чанкышевнанын јангыс ла кожонгын кайкап уккан эмес, онын бөрүгин, чегедегин сүрекеј јилбиркеп көргүлеген. Онын кажы ла кожонды башка кожондоп турганын көрөлө, көп көрөөчилер јанбай, онын бойын, кебин көрөргө, куучындажарга болуп артып калгылайтан. Карагыс Чанкышевна «Ак куу» деп кожонды кожондогон. Кожон божой берерде, зал бир кезек өйгө унчукпай отурган. Онон колчабыжу јазырап, көрөөчилер алтай кожончыны төрт-беш катап кычырган. «Ак куу» — ол комыдалду кожон, ол каруузы јок сүүштү, јүрегинде ару шыркалу јиит керегинде кожон. А јүректе шырка, каруузы јок ачу сүүш ол кажы ла калыкта бар. Байла, онын учун алтай тоорчыктын кижинин эдине соок јайылар ачу ла өткүн үни латыш көрөөчилерге јуук болгон. А. Адаровтын сөстөрине бичилген «Тоорчык» деп кожон латыштарга база јараган. Карагыс Чанкышевнанын үнинде Алтай үстинде турган алтын айдын эрикчелдү урулган чогы, аржаннын серүүни, јалбрактардын шылырты, кара суучактын шоркыражы, күүктин үни угулат.

Бистин өйис коркышту ас болгон. Ончозын кемјип-кертп койгон. Түжиле автобуса тартып јүрер. Туштажулар, көрүлөр, музейлер, эки калыктын удур-тедир ойын-көрүзи, најылык күндүү-күрее. Эгирде арыганына төрт ло төжөккө јыгылып каларын. Је Алтайдын јилбиркек улузы бу да элесте өйди таап, бу ла көрзөн, балетке эмезе операга, онон көрзөн, спектакльга барып келген турар.

Је латыштардын эн ле соныркап укканы јебрен кай болды. Та¬ныспай Шинжин каркыраа, көөмөй, сыбыскы кайларды кайлаарда, Алтайдын тууларында јалкын јалтырап, күкүрт күркүрегени, таш јарылып көчкөлөнгөни, мун аттардын туйактарынын тибирти, мун јуучылдардын кыйгызы, көө-куйактардын шынырты угулган чылады. Јиит кайчы Ј. Ыжыковты көрөөчилер изү колчабыжуларла уткып, сценага канча ла катап сурагылаган.

Анайда ок латыштар Көш-Агаш аймактын озочыл койчызы, он эки баланын адазы И. Т. Саблаковтын, Ондой аймакта Јоло јур¬тан Т. А. Сомоевтин, Кырлык јурттын пенсионери Ш. Клешеванын кожондорын, иштин ле јуунын ветераны Д. К. Тарбанаевтин куучындарын јилбиркеп уккандар.

Јаан быјан болзын, латыш карындаштар! Кеен-јараш јеригерге айылдап, көпти көрдис, көпти билдис, күүн-санаабыс байыды, күр-көксибис кенгиди. Быјан болзын ырысту күндер учун!

Танытпас АКУЛОВА.

КУУН-САНААЛАРЫЛА БИРЛИК

(Латыштардын оос жайаандыгы ла литературазы керегинде)

Латыштардын оос жайаандыгы ла литературазы керегинде айдардан озо кычыраачыларды, кыскарта да болзо, олордын историязыла таныштырарга турубыс.

Археология, этнография, историянын керелегениле, латыштардын тарап-таркаган тазылы туку жебрен чактар дөөн ууланат. Бу ой бистин эрадан озо IX-IV мун жылдыктарга келижет.

Латыш калык — ол балт утку калык. Олордын тили индоевропа тилдердин билезине келижет. Ол тил литва ла эмди жоголып калган жебрен прусстардын тилиле кожо бу биледе Балтиканын тил айынча бөлүгине кирип јат. Немец феодалдардын 700 жылга ууланган базынчыгында да јаткан болзо, латыштарга бойынын тилин корып ла байгызып аларга јаан арганы национальный фолькор, анчада ла дайналар јетирген. Дайналарда — калыктын кожондорында онын јүрүми, јандаган јангы, күүн-табы, ич бүдүми, историязы күүскүдеги немедий јарт көргүзилген.

Латвия ССР-дин јеринин кеми бистин областтагызынан чик јок тапчы. Латвиянын текши јери 64 мун квадрат километр, а Туулу Алтайдыйы дезе 93 мун квадрат километр. Латвия ССР-де јуртап јаткан улустын тоозы 2,5 миллионнон ажыра. Туулу Алтайда дезе 200 мунга ла јуук улус јуртайт. Латвиянын төс городаы Ригада бир миллионго шыдар улус. Рига Ленинградтын кийнинде бистин орооннын Балтика талайдын јаказында јааны аайынча экинчи јерде турган порт. Ол Совет Прибалтиканын эн јаан промышленный, саду, наука ла культура төс јери. Рига бойынын атту-чуулу архитектура, история кереестериле, јилбилү музейлериле, театрларыла, ойын-јыргал көргүзер залдарыла јолду оморкойт. Латвиянын төс городында ондор тоолу наукалык институттарлу ла лабораторияларлу Наукалар академиязы, государствонын университеди, политехнический институт, граждан авиацияга летчиктер белетееч институт, јурт хозяйствонын академиязы, медицинститут, Государственный консерватория, јурукчылардын Академиязы, өскө дө үредүлү заведениелер иштейт. Совет Латвия кажы ла 10 мун кижиге келижип турган студенттердин тоозыла тын бөүмдү капиталдын ороондорын — Американын Бириктирген Штаттарын, Англияны, ФРГ-ны, Швецияны озолойт. Риганын аңылу оморкодузы атту-чуулу Домской собор. Биске анда күндүзек ле јалакай ээлердин шылтузыла болорго, онын архитектуразыла, кайкамчылу кееркемелиле таныжарга, орган музыканын ойынын угарга келишкен. Латвияда литературалык ла кееркемјилик төс јер база ок Рига болуп јат, мында бастыра жайаандык биригүлер ле издательстволор

иштейт. Жылдын ла эки муннан ажыра бичик кепке базылат. Латвияда чыккан бичиктер телекейдин 70-нен ажыра ороондорына аткарылат. Бастыра газеттердин бир күнге чыгып турган тиражы бүдүн жарым миллион, жылдыгы десе 305 миллион экземплярга једер, ол тоодо 115 миллион экземпляры латыш тилле чыгат. Республикада 10 профессионал театр, цирк ле госфилармония.

Латвия ла латыш пболетариат бойынн революциядагы мактулу јанжыгуларыла байлык. Шак анайда Россиянын пролетариадыла јуук колбуда Латвиянын социал-демократ партиязы тзззлгн. Каан туштагы Россиянын зскз албатыларыла кожо 1905 жылда каан јангына удурлажа Латвиянын иштеги калык-јоны кзззрилип чыккан. Латыштар Февральдагы ла Улу Октябрьдагы революцияларда турушкан. Латвиянын ишкзчиле јаткандары алангыш јоктон Октябрьдын маанызынын алдына бек турган. Улу революциянын салымында латыштардын кызыл адучыларынын ат-нерелз керектери текши јарлу...

1919 жылда Латвиянын ишкзчиле јаткандарынын тартыжузы јензлз божогон. Бу жылда 13 январьда зткз Латвиянын бириктирилген Советтеринин I съезди Латвияны совет республика деп јарлаган. Мыныла колбой революциялык кубулталар башталып ла турарда, буржуазия зскз ороондордын мылтык-јепселдз ийделерине тайанып, јанды колына алган. Республиканын Коммунист партиязы Совет јанды орныктырары учун узак зйгз тартыжып, учында јензге јеткен. 1940 жылдын 5 августында Латвия коштой јаткан Литва, Эстонияла кожо СССР-дин билезине кожулган.

Латвияда бичиичилер биригззин тзззгзни мында совет јанды орныктырган зйгз келижет. 1940 жылда 26 октябрьда Латвиянын бичиичилеринин јайаандык биригззи тзззлгзни керегинде Декларацияга јарлу бичиичилер кол салгандар.

1940 жылда бичиичилердин јан эмес биригззи бзгзн СССР-дин бичиичилер биригззинин эки јзстен ажыра члендерин бириктирип турган јуучыл бзлзги боло берди. Латвиянын бичиичилер биригззи жылдын ла јайалталу авторлорло, анчада ла јашзскзримле толтырылып, элбеп јат. Бичиичилер биригззинде кзп зй улус иштейт. Эмдиги зйдз Латвиянын совет литературазы СССР-дин кзпнациональностьторлу литературазынын кзрзмјилз јеринде туруп јат.

Зткзн жылдын кззинде Туулу Алтайдын бичиичилери, фольклор ансамбль ла албатынын јайалталу улусы — бастыразы 34 кижиле Латвияда алтай литературанын Кзндеринде туружарга барып јзрген.

Бистин делегацияга албатынын ойынчы-кожончы јайалталарын кошконосы. Олордын тоозында: Кан-ичинде Кырлыктагы совхозтон 65 јашту Клешева Шыма. Кзш-Агаш аймакта «Кызыл Мааны» колхозтын койчызы Исаак Саблаков, Ондой аймакта Карл

Маркстың адыла адалган колхозтон иштин ле жуунын, партиянын ветераны, 58 жашту өрөкөн Донской Тарбанаев, иит кайчы Јајан Ыжыков, Кан-Оозы аймакта «Ленинский наказ» колхозтон чөрчөкчи Танытпас Акулова, Ондой аймакта Јолодогы совхозтон Токтой Сомоев, Ногон Шумаровко башкарткан фольклордын ансамбли, кайчы Таныспай Шинжин, Алтайдын комсомолынын сыйынын лауреады Карагыс Јалбакова ла өскө дө улус болгондор.

Латвиянын ишкүчиле јаткандарыла бастыра туштажуларды бис алтай калыктын оос чүмдемелдеринин кеендиктериле таныштырарынан баштайтаныс. Онызы јолду болгон, ненин учун дезе бистин кайда ла болгон туштажуларда латыш најылар бисти фольклор өмөликтердин ойын-көрүзиле, калыктын кожондорыла — јебреник јайаандарыла уткыйтан. Је бис те тура калбайтаныс, ненин учун дезе бистерди эл-калыктын ортозынан чыккан јебреник үлгерлик культура, анчада ла кожондор бириктирет.

Бис Латвияга једип ле келгели, бу јердин ээлеринин күндүзегин, буурзак-јалакайын тургуза ла сезип ийдис. Риганын аэропортында бисти чүмдемел кожондорло, чечектерлү уткыгандар. Уткуулду сөстөрдү Латвиянын Бичиичилер биригүзинин башкартузынын председатели Јанис Петерс ле бистин делегациянын баштаачызы — КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин айткан, таныштырулар, најылык колтудуштар божогон соңында латыш дайналардын ла алтай алкыш кожондордын күүлери јаныланды. Тенеринин он мун метр бийигинде учуп келедег кожондорын Шыма Клешева ла Валя Мүсова кожондогондор.

Бистин баштапкы ла туштажуларыс бек бирликтин тазыл-тамырларыла тудуш болгонынын керези болды. Олор бисти кайда ла кожон-комытла уткыган ла үйдешкен, бис те төлүлү арптаганыс. Латвияда бисти јебреник кереестерле таныштыргандар, кереес јерлерде болгоныс, музейлерге ле көрүлерге јүргенис, анда айыл ичинде тудунар-кабынар не-немелерле, керамика эдимдерле, кееркедим јазалдарла таныштыс.

Латыш калыктын улу уулы — оос чүмдемел жуучы Кришьянис Бароннын мемориал музейине јүреле, латыш калыктын үлгерликте јайалтазын база катап јарт билдис. Биске бу чылазыны јок кижии жууган дайналардын (албатынын кожондоры) томдорын көргүскөндөр. Бастыразы бүдүн јарым миллионго шыдар дайна жуулган ла кепке базылган. Кажы ла латышка бир кожоннон келижет...

Республикада К. Бароннын музейи ле өскө дө наукалык учреждениелер оос чүмдемелди жууп, наукада шинжүлү иштер өткүрип јадылар. Латвия ССР-дин Наукалар академиязынын тил ле литература институтында оос чүмдемелдин бөлүги иштейт. Госуниверситет, культуранын институты ла консерватория јылдын ла оос чүм-

демел жуур экспедициялар өткүргилейт. Латыш кожондордун он беш томын кепке базып чыгарары белетелет.

К. Бароннын музей-туразында биске оос чүмдемелдин качан да көрбөгөн баштапкы бичимелдериле таныжарга келишти. Бис бойы-быстын көзибисле оос чүмдемел жуучы бойы тургускан картотеканы көрдис. К. Барон бойынын наукалык көрүм-шүүлтезин мындый сөстөрлө жартаган: «Калык — агашка түнгөй, онын тазылы бойынын жери дөөн сүрекей терең жүрө берген. Лоткон-куйундар онын кажы бир жалбрагын үзе согор, будактарын жалырадып, кезигин сындырып та салардан айабас, же агаш бойы, онын төзи быжым да этпей турар. Шак ол агаштын төзине мен жуук турум...» Бу көрүм-шүүлтезине ол жүрүмнүн учына жетире чындык болгон. 1915 жылда онын жарым жүсүлдукка шыдар жууп чыгарган алты томду ла сегис бичиктү ижи учына чыккан сонгында онын ат-нерези элбеде жайыла берген.

Ол өйдө эмиграцияда жүргөн атту-чуулу латыш поэт Ян Райнис «Латыш дайналарды» кепке базарын божотконыла, К. Бароннын юбилейиле колбой, мындый уткуул ийген: «... Бистин калыктын кееркедим-жаражынын үч өндү күни Слердин үстигерде тургай, бистин калыктын үстинде турган коркышту күкүрттердин ле түбектердин кекедүзин туура сүрүп салып тургай... Бу калык 700 жылдын туркунына коркышту базынышта ла кулда жаткан, эмди өлбөзине жеткен деп, Слер билеригер. Бистин тилди унчуктырбай токтодып та салгылаар эмезе өскө тилдер чилеп ок, кажылгактадып, үрөп те турар аргалу болзын, же бистин кулактарыста Слердин жууган кожондорoor күүлейт, олар бистин жүрегисте жаңыланат...»

Бодозоор до: эмди Латвияда бойынын дайналарын кожондобой турган, бойынын Имант Зиедонистий албаты поэттерин билбес, Янис Петерстин сөстөрине Раймонд Паулстын чүмдеген кожондорын кожондобой турган бир де биле табылбас болор.

Бистин кожон-фольклор жанжыгуларыстын киндик бирлигин темдектеп тура, алтай фольклор идеология ла эстетика, таскамал иште жетире тузаланылбай турганы керегинде айтпаска болбос. Латвия ССР-де жаанду-жашту ончозы кожондоп турган, кажы ла учреждениеде, үредүлү заведениеде, промышленный предприятиеде, колхозто ло совхозто фольклор ло хор өмөликтер бар болзо, бистин областыта андыйга туштабазын деп, кородоп айдарга келижет. Ол ок өйдө Алтайыстын албаты культуразы, ойын-кожонынын жанжыгузы улу-жаан учурлу.

Латвияда оос чүмдемелдер бастыра ойын-жыргалчы өмөликтердин репертуарына кийдирилет, атту-чуулу дайналар дезе латыштардын кожон-үлгерлик жайандыгын телекейлик жолго чыгарган. «Дзиедонис», «Аве-Соль», «Дзинтарс» деп жакшынак хорлу өмөликтер телекей үстинде эн артыктардын тоозында адалат. Качан Ри-

гада Политүредү Байзыңында алтай литературанын Күндерин ачар тушта республиканын филармониязынын академ хоры алтай калыктын «Кайран Алтайым» деп кожонгын кожонгдордо, бистин кажыбыстын ла жүрегис тын согулып, көстөн жаштар бойы ла сызылып келген эди.

Жакшы кожон улусты там жууктада бириктирет, оморды бой-бойына там ла буурзак ла аярыңкай эдип, айландыра телкемнин жараш-кеендигин билерге үредет, кижини ар-бүткенле бирлик эдет. А Туулу Алтайдын ар-бүткенин десе, чындап та, өскө негедетүнейлеп болбозын. Ол кижинин көгүс-санаазын там ла ару эдет, онын көскирин курчыдып, бийикке көдүрет, бирлик билеге, ишке тартынарын тыгыдат.

Латвияда К. Баронды латыш кожондордын адазы деп бодоп жадылар. Бис ого үзеери бу кижини латыш фольклористиканын таадазы деп кожуп айдар эдибис. Ученый бойынын жүрүмнин жарым-жүсүлдькка шыдарын фольклорды жууп, шиндеерине учурлаган. Онын дайналар жууган, озогы кадарла чүмдеп жазаган сегис калын бичиктери латыш калыктын төрөл литературазына эткен улу үлүзи болуп жаг. Дайналардын бир канча томдоры орус, немец, француз ла өскө тилдерле кепке базылып чыккан. Алтай делегация Барондын музейине бойынын фольклор бичиктерин, ол тоодо «Эл-Алтайды» сыйлаган. «Эл-Алтайда» Шатра Шатинов көчүргөн латыш дайналар, «Лачплесис» эпостон Эркемен Палкин көчүргөн бажалыктар кепке базылган. Чындап, литературанын энирлеринде Ш. Шатинов бойынын көчүрмелин жилбүлү кычырган, а фольклор ансамбльдын башкараачызы Ногон Шумаров латыш эпосты топшуурдын күүзине келиштире сүрекей эштештире ле жарамыкту кайлаганын жуулган улус коркышту жилбиркеп угуп, тын кайкашкан.

Латыш калыктын байлык фольклоры керегинде куучынды божодып тура, мында Индиянын ученыйы, ороннын литературалык академиязынын президенти Сунити Кушарж Чаттерджинин сөстөрүн эзедер күүним бар. Ол бир өйдө Кришьянис Баронды «телекейлик мөңкүлү кижини» деп айткан эди.

Латыш фольклор ло Кришьянис Барондын жууган дайналары өскө бүдүмдү кееркемдердин, ол тоодо латыш литературанын өзүмине жарамыкту камаанын жетирген. «Латыш дайналар» кепке базылып чыгарга жетире эртеги үйе бичиичилерге ле поэттерге фольклордын тазылданып келген жайалтазын жүк ле бойынын жаткан жеринин ичинен алып тузаланарга келишкен болзо, XX чактын башталгазындагы сөстин устары калыктын оос чүмдемелин бүткүлинче алып тузаланар аргалу болгон. Шак онын шылтузында латыш литература бүткүл эмес жүс жылдын туркунына көп чактарга улалган Европанын албатыларынын кемине жетире өзүп чыккан. Эмди-

ги латыш литература азыйда качан да болбогон жаркынду өзүмде. Ол керегинде куучын төмөн болор.

Латыш чүмдемел литературанын төзөлгөзінде ле өзүминде жаан учурлу керек латыш дайналар — латыш калыктын үлгерлик кереези, онын байлык фольклор жайалгазы болгон деп, бис өрб айтканис.

1883 жылда Андрей Пумпурдын «Лачплесис» деп эпозы чыккан. Поэт латыштарды јети јүс жылга базынып келген немец олјочы-кулданаачылар керегинде калыктын озогы оос куучындарына ла уткааларына тайанып, калыктын чындык чүмдемелдерин јууган. Анда калыктын күүнзеген ижемјизи ле сакылтазы, јайым ла ырысту јүрүм керегинде амаду-санаалары толо көргүзилген. Революциялык үлгерлик ле прозанын төзөөчилери Јанис Райнис, Эдуард Вейденбаум, Петр Стучка болгондор.

1905 жылдагы революция јууктап келееткенинин јанылгазы Ј. Райнистин 1903 жылда чыккан «Чанкыр энчирдин ыраактагы күүлери» деп үлгерлик јуунтызында ла 1904 жылда кепке базылган «От ло тун» деп пьесазында чоком ла толо көргүзилген.

1904 жылда бойында «Циня» («Тартыжу») деп газеттү латыштардын социал-демократ партиязы төзөлгөн. В. И. Ленин бу орган-ды бийик баалап туратан.

Бу революционный өйдө латыш литературага озочыл өзүмдү орус культура, эн озо пролетариат бичиичи А. М. Горькийдин јай-алга ижи јаан үлүзин јетирген. Чындап, онын Латвияда баштапкы көчүрөөчизи ле биографы Ј. Райнис болгон.

1910—1912 жылдарда Андрей Упиттин тын социальный учурлу «Јангы башталгалар» ла «Јörgömöштин уйазында» деп романдары ак-јарыкка чыккан. Бастырароссиянын көдүрингизин Вилис Плудонис «Күн талаларга» деп символ поэтикасында толо көргүскен. Бу ок өйдө бичиичи үй кижии Аспазиянын үни тын өдүнгилү јанылган.

Латыш адучылардын музейинен бис В. И. Лениннин кожо иштеген најызы, бийик совет јуучыл јамылу ла поэт — Роберт Эйдеманнын портредин көрөдис. Октябрдагы революциянын көрнөжинде бичиичилер Эйдеманнын, Судрабалинын, Леон Паагленин, Јанис Эзериныштин, Араис Берустын ады-јолдоры жаркындалып келген.

Риганын чындык кожончызы поэт Александр Чак «Мен ле онын өйи», «Тротуардагы јүрек» деп јуунтыларында кижинин ичбойындагы күүн-табынын јаражын ла ол ок өйдө онын јокту-јойу шыралганду јүрүмин көргүскен. Латыш адучылар керегинде Чактын элбеде таркаган кожондорында баштапкы телекейлик јуу көргүзилген. Латыш драматургияны ла театрды төзөөчи А. Алунан болгон.

1933 жылда ат-нерелү бичиичи ле государственный ишчи Вилис Лацистин «Балыкчынын уулы» деп романы чыгып, онын ады-јолын

элбеде жарлу этти. Онын жайаандыгыла совет кычыраачылар жуучактын кийнинде чыккан, Государственный сыйла кайралдаткан «Жоткон» деп эпопея-романы, «Жангы жаратка» деп бичиги ажыра жууктада танышкан. Онын романдарында, Андрей Упиттин ле Анна Саксенин прозазында чылап ок, латыш калыктын салымы элбеде көргүзилген. Андрей Упит «Жер жажыл» ла өскө дө үүрлик романдарында латыш крестьяндардын жадын-жүрүмин, Анна Саксе 1948 жылда чыккан «Тууларга» деп романында журт жерлерде коллективизация башталганын көргүскилейт.

Жуунын кийниндеги жылдарда латыш поэттер база да једимдү иштегендер. Мирдза Кемпенин, Ояр Вацietiстин, Арвид Григулистин, Юлий Ванатын, Јанис Гротын, Јанис Судрабкaлнын үлгерлеринде бийик граждaн күүн-санаа, кижинин ичбойындагы көрүм-шүүте терең көргүзилген.

«Сүт керегинде тууынын» ла «Аш керегинде тууынын», 1976 жылда орус тилле чыккан «Курземите» деп проза бичиктин авторы Имант Зиедонистин ады-јолы Латвияда эмди бийик тоомјыда ла элбеде жарлу. Ол бойынын чүмдемелдеринде калыктын жадын-жүрүминин ончо јандарын, күүн-санаазынын байлыгын, јебреннен ала ойгорын кеен ле јаркынду јурайт.

Райнис, Упит, Лаунс совет латыш литературанын төзөөчилери боло бергендер. Шак ла ологро Латвия ССР-дин албаты поэттери ле бичиичилери деген нере адалганы јолду. Атту-чуулу латыш бичиичилердин тоозына Латвия ССР-дин албаты поэди Имант Зиедонис кожула берди. Ол туку качан Литературанын бийик курстарынын угаачызы болуп турарда, бистин Туулу Алтайга келип, онын јаражын «Поэттин күндүк дептери» деп бичигинде көргүскен. Бу бичиктин геройларынын бирүзи Токтой Сомоев былтыр Туулу Алтайдын делегациязыла кожо Латвияда бистин литературанын Күндеринде болгон, оlorдын сүрекеј јылу туштажузын көргөн. Бу жуукта «Правда» газетте Имант Зиедонистин үлгерлиги керегинде В. Огневтин статьязы јарлалган. Автор И. Зиедонистин аш ла сүт керегинде туујыларынын јангыртулу ууламјызын темдектейт. Онын айткан сөстөрин угалы: «Зиедонистин туујылары башка тазылдарлу. Оlorдын бүдүмдери эзем-санаада терең шүүлтелерге экелет: шак анайда элбеде ле ырада Уолт Уитмен көрүп билетен; анайда Неруда бойынын «Бастыратекши јангар» деп ижин бичиген. Је мыныла түндештирүлер божобой јат — латыш поэт элбек јайалталу, ыраакка ууламјылу...

Калыктын ченемели (јандаган јанжыгулары, озогы куучындагы, дайналар) аш керегинде туујыда мифтердегизине түней, айдарда, элбек учурлу. Је ол мифтин төзөлгөзинде бүгүнгү телекејдин јерде угулган ла торгылган сүрекеј чокым үндери јадып јат.

...Имант Зиедонистин жайаандыгы андый шинжүлөшкө элбек

јол ачып јат... Ненин учун дезе, онын јайаандыгы тӱс учурында, бирлик болгонында...»

Калганчы јылдарда латыш литературага јангы ийде-кӱчтер ко- жулды. Литература шингдеечи, профессор Витольд Валейнистин темдектегениле болзо, лирикада «турумкай сананыштын ууламјы- зы» билдирип келген. Шак ла андыйларга Ояр Вацietiстин, Марис Чаклайстын, Имант Зиедонистин, Имант Аузиньнин ѳлгерлиги ке- лижип јат.

Калыктын историязына, онын эн артык јанжыгуларына, ат- нерелѳ тартыжаачыларга Јанис Петерстин, Имант Аузиньнин ле ѳскӱзинин де чѳмдемелдери учурлалган.

Калыктын историядагы салымын шиндеген шѳѳлтелер кӱп ла- тыш поэттердин ѳлгерлериле ѳдѳт. ѳдѳп келген уур-кӱч јолдор ло јѳрѳмге јѳткиген эрчимдѳ кѳѳн-тап Эјжен Веверистин 1969 јылда чыккан «Каргышту јерге гѳл-чечек тарыгар» деп јуунтызында ай- дылды.

Эмдиги латыш ѳлгерликте ле прозада кижиликтин кѳѳн-санаа- зы, социальный ла эл-јондык сурактар элбеде кӱргѳзилет. Онын кӱ- рѳмјилѳ јеринде амыр-энчѳни корулаарынын темазы туруп јат. Ар- бѳткенди корулаар тема кижиликтин байлыгын чеберлеп аларыла, јер ѳстинде јѳрѳм учун кижинин каруулу болор учурыла ѳзѳлбес колбулу кӱргѳзилет.

С. ҚАТАШ,

критик, литература шингдеечи

БАДЫШТАГЫ ЖАРАТТА

Б. БЕДЮРОВ

МӨНКҮЛИК

Б. Укачинге

Түнерик бу талай түлүрейт тымыбай,
Түргедеп мендебей, тыныжын солыбай.
Толкулар толголот, чакпынын ойлодот —
Тоозы жок түрбектер жазылып толголот.

Мөнкүлик дегени коштойын жаныңда,
Мөлтүлдөп чайпалган талайдын тынында.
Көзиге көрүлөр, көксинге илинер,
Көбүктий, ууштазан, тудулбай жап эдер.

Мөнкүлик бистерге берилбеген эмей,
Мөнкүлик калыпта бүткүл бу телекей.
Мөнкүлик дегенин шүүнери чат темей,
Мөнкүлик жемтиги каныста тебилгей.

ИМАНТТАР

Бир Имант бистин Алтайга кел барган.
Билелү латыштар качкылап ырбаган,
Кайдаарын жарманнын жуузынан жажынган,
Канайып алдырбай жыш жерде журтаган —
Шак мыны ончозын бойына аайлаарга,
Шапкыртту тозуштын тоозынын кактаарга,
Пастыктарла кожо байлабай тайгалап,
Баатырдый жалтанбай, баштапкы ла катап
Жоргого кадалып, жорыкка тазыккан,
Жонынын жаныга жолдорун табышкан,
База Ладис чилеп, ол мынан мар алган,
Баштапкы Имант Алтайдан жол ачкан.

Экинчи Имант Москвада жолыккан.
Эрмегис кызыжып, куучыныс шуулаган.
Талайлар, тайгалар тапташкан, табышкан,
Булундар, учарлар буурзажып жуукташкан, —
Текшилей мынызын бойыска аайлаарга,

Телкемдер тенгежер тебүни кайкаарга
Москвада бистерге терең тил табылган,
Молжулу жондордын жолдоры жолыккан,
Узагы ла жуугы улалып катташкан,
Улузы ла оогы укаалу угушкан.
Эркин Райнис чилеп, ол мынанг мак алган.
Экинчи Имант Москвада жол ачкан.

Учинчи Иманттын уткыган талазы —
Уделик Юрмала, талайдын жаказы.
Женезек ле туман кабайда экчелген
Жебреник латыштын эл-жери эрү, кеен:
Элине — эненин колындый жалакай,
Элине — тегистин тузындый турумкай.
Ачулу салымын аңылап аайлаарга,
Артабас тынынын тамырын ылгаарга
Эртеги жалары, эмдиги жагары,
Эртенги күнинин эленчик тандары
Үргүлжик улалган энчизин таныткан.
Учинчи Иманты кожонго жол ачкан.

Учүлези озор — үч башка латыштар.
Үстүкпей агарган, бир түней алыптар:
Үндери — тунгак, жоон.
Сындары — узун, жаан.
Учүлези озор бир кепке чабылган.
Эрмегин тындазан, сөстөри чарактый,
Эмештен теерменнен төгүлүп тургандый:
Экпиндү, энчилү. Шүүндеген шүүлтелү.
Эр табы жүрүмге эзендик ийделү.

Эмди бу латыштар — энг жакшы таныштар.
Узакты жууктадып, улустар туштажар.
Күнбадыш Балт-талай, күнчыгыш Кан-Алтай,
Күүниме табыжып, күр-көксим шуулагай!

ТОМЫРАК

Томырак бычакты курчыдып берзин деп,
Токинал бүдүмдү карганды сурадым.
Эл-жерди эбиреп жүрерде керектеп,
Эдинип жүрерге керееке мен алдым.

Карганак бычакты колына аларда,
Качан ол бөкөйип, чардашка базарда,

Кайзырык жалт эткен суртулдууш балыгаш
Кайкалап баштады — суркурап бычагаш.

Быжулап ол карган бычакты курчыткан,
Бызыруун чачылтып, «балыгаш» жаанаган.
Эм жетти. Иш бүтти. Эренис жок — үрди.
Эмтирик жок эмтир. Сабарыла көрди.
Чылаган өрөкөн тактага отурды.
Чырайы түзелип, бычакты туттурды.

Удабас Алтайга учуртып жанарым.
Узакка бу жерди мен эске аларым.
Эликтин эм буурын бир тиштеп отурзам,
Эмезе ирикти эрежип, сойышсам,
Эңирги одуда сананбай кайдайын,
Экпиндү талайдын жалакай жайкажын,
Өрөкөн латышты, текпиштү чардажын.
Өйлөрдүн шүүниндий, маңдайда чырыжын.

ПУЙКА¹

Пуйка да пуйка — латыш уулчагаш,
Бу бадыш жаратта сен меге тушташтын.
Бушал-сары кеберлү карындаш,
Булун-талайдын балазы болтырын.

Күдели ошкош жымжагаш чачтарын,
Күнге жалтырайт күлүмжик чырайын.
Күлүк бойынча чапкынга чурайдын,
Күмүш балыктый, чайпуда чыдайдын.

Алтайлап сен билбес, а мен — латыштап.
Ах, пуйка да пуйка, аайлажар арга тап!
Оңор-бушал да болзо чырайын,
Орустап жетире билбейтен турбайын.

Окпын-сокпын куучыным угазын,
Онойып да жакшы оңдобой туразын.
Онын да учун бу баштап тарыйын
Ойгортып ончозын канайып журайын.

Алдырбас, экем, качан бир, соңында
Айладар туш келер Алтайдын жайаанын,

¹ Пуйка — латыштап «уулчак»

Кумакту жаратта, карагай талада
Куучындап бергейим такпаазын-арайын.

Чакпынду талайыс — ол тайга-таштарыс.
Чактарга керебис — ол мөңкү Алтайыс.
Алкышту жаңыбыс — ар-бүткен байыбыс,
Ардакту күндүбис — ак-жарык күүнибис.

Эрјине үстине чыдаган бистердий,
Эмдештен толкуга экчелтип өзөрин.
Эл-Алтай јериме эн чындык нөкөрдий
Эр теминге јеткели айылдап келеринг.

Ончозын ол тушта јүрек јарт көчүрер,
Ондолып көгүске ончозы ачылар.
Орус тил ажыра, орооныс кечире
Ойгорлык улу күр колбубыс улалтар.

Јаңардый, чөрчөктіј Алтайым өзөгин
Јаш Јанка Зитардый, кайкап сезеринг.
Чактардын будугын — туулардын түдүнин
Чанкыр көзинге көөркөмјик көрөринг.

Пуйка, эй, пуйка — эжингир талайчы,
Бу јүрүм де сеге иженгир кайкамчы.
Серпидип, јүрүмде чайкайтан неме көп,
Сен јенгип онызын өдөринг укаа-төп.

Эмештен сен билгин јүрүмнинг эреенин,
Эбире јондордын эн ару көрүмин:
Башканын јаражын кем баалап билетен,
Бойынын кеендигин там терен сезетен.

Бу јүрүмнинг эн ачу түрүмин
Бурлатпай јабайын, сен оны билбегин:
Башка баланын көзине караарга,
Бойынын дегежин, јүк эске аларга!

Бурылтпас салымнын бурузы шак андый.
Бузулза, чыныктап болбойтон чындыктый.
Бу латыш уулчакка «Свейкс!» деген ок,
Уулыннан эзенин сурайтан суру јок...

¹ Свейкс — эзен дегени.

КЕМЕРИ

Кеен булунгнын куйнында
Кемери журт санаамда.

Келескендий сур-ногон
Электричка сурт болгон —
Кемери жерде токтогон,
Кемери деп журт болгон.

(Эгир-түште мен ого
Түшкен шылтак бир болгон.
Солун кино бар дешкен,
Сооттогончо бар дешкен.)

Станцияда бир бала
Астам жоктон банкала
Жирик садат бир уула
Жирме акча баазыла.

Жиркирешкен улуска
Жиирге сооды не башка?
Талай үсти чарлактар,
Там үстине — табыштар.

Кемге керек түрүми,
Кенжейек бала жүрүми.
Көрүжи мус жаркынду —
Көкө түштин жаажынды.
Көзи тунук кунукту —
Көрүнбес жаш тужынды.

Кемериде кенже кыс,
Кебинен неге мындый сыс?
Өскө кижжи балазы,
Өзөккө башка талазы.
Өкпөлү өксөп өспөзін.
Өскүс салым көрбөзін!

* * *

Бадышта санандым Чыгышты,
Чыгышта айлаттым Бадышты.
Бастыра бодолдор чалышты,
Чындаптан телекей жуукташты.

Бадышта сананган үлгерди
Чыгышка жанала чүмдедим.
Чыгышта баштаган үлгерди
Бадышка жеделе түгестим.

Чыгыштан Бадышка учужып,
Чынааркабай, табыш угуштыс.
Бастыра калыктар жуукташып,
Башкабыс жакшызын таныштыс.

Юрмала, июль, 1976 ж.

ЛАТЫШТАРГА УЙДЕЖУ КОЖОН

Алтайыстың аржанын
Амзап жанзаар, латыштар.
Албатыбыс жаңарын
Ар-калыкка јетирзеер.
Эне-Алтайдың эм суузын
Амзап жанзаар, айылчылар.
Эл-Алтайдың јыргалын
Эл-јоноорго јетирзеер.

Айак туткан колыгар
Чылабазын, айылчылар.
Чанкыр јараш Алтайдан
Алкышту жанзаар, латыштар.
Тискин туткан колыгар
Арыбазын, айылчылар.
Туулу чанкыр Алтайдан
Ырысту једеер јереерге.

Арчын агаш берелик,
Апарзагар айлаарга.
Алтын сүрлү Алтайды
Ундыбазаар чактарга.
Табылгы агаш берелик,
Таштабай алып жүрзегер.
Туулу чанкыр Алтайды
Ундыбазаар качан да.

АЛКЫШ

Алтай, латыш албаты
Карындаш болуп танышты.
Канча жүзүн жанарлар
Алтайыска жаңылды.
Алтай, латыш калыктын
Алкышту јараш жаңары
Алтын бичикке бичилип,
Ак-јарыкка жаңылзын!
Учурлу чечен сөстөрін
Улустар кычырып сүйнзин!
Эки укту албаты
Элен-чакка карындаш болзын!

(Сөстөрін ШУНЫ ЯЛАТОВ чүмдеген).

ХРОНИКА

8—9 апрельде РСФСР-дин Бичиичилик Бирлигининг III пленумы өткөн.

7 апрельде онын ревизия өткүрер камызынын жуунында Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзининг каруулу качызы Б. Я. Бедюров турушкан.

10 апрельде эл-жондор ортодогы тематикала социализм ороондорунунг бичиичилериле колбу тудар жаңы төзөлгөн советтин жууны РСФСР-дин Бичиичилик биригүзининг Башкартузынын качызы С. Ф. Попковтын башкарганыла өткүрилди.

Советтин ижинде Б. Я. Бедюров туружып, бойынын куучынын да бир кезек чокым шүүлтелер эткен.

19—30 апрельде Б. Я. Бедюров такып Москвада жүрүп, СССР-дин Бичиичилик Бирлигининг пленумында, РСФСР-дин Бичиичилик Бирлигининг чүмдемел көчүриш аайынча Соведининг ижинде (анда куучын айткан), СССР-дин Бичиичилик Бирлигининг Уставынын жаңы редакциязын белетеп тургузар Камыстын члени болгон адында онын баштапкы жуунында турушты. Анайда ок ол Кыргызстаннын Бичиичилик биригүзининг Башкартузы айттырганыла литераторлордын Төс Байзыгында Кыргызстаннын Күнинде турушкан. Энгирде Б. Я. Бедюровтонг башка Б. Укачин, П. Самык, Т. Шинжин ле аспиранттар Н. Киндикова, М. Толбина болгондор.

Пленумда Б. У. Укачин турушкан, куучын айткан.

19—30 апрельде Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзининг литконсультанты Т. Т. Торбоков Рига городто болуп, Латвия ССР-дин литературазынын Туулу Алтайдагы Күндерине белетенериле колбулу сурактарды аайлашкан.

7 майда Москвада СССР-дин Наукалар академиязында ученыйлардын Байзыгында «Кадындагы ГЭС-ти тударыла колбой Туулу Алтайдын алдында турган сурактар» деп темала экологиянын бөлүгү өткүргөн эл-жондык эрмек-куучында партиянын Алтайдагы крайкомынын жакылтазыла крайдын окылу улuzu тоозында Б. Я. Бедю-

ров турушкан. Бойынын адынан анда П. Самык, Т. Шинжин база турушкандар. Н. И. Шатинова куучын айткан.

Бичиичилик биригүзинин Бюрозынын жакылтазыла К. Төлөсов 11—18 майда Шебалин аймактын Беш-ичиле жорыктап, бичик садунун ижиле соныркап, бар жаан једикпес-гутактарды коскорып, Бюронын адына јетирү эткен.

25 майдан ала 5 июньга јетире Узбекистанда совет литература-нын Күндери өткөн. Анда Туулу Алтайдан сөгүшчи, литература шиндеечи, ГАГПИ-нин алтай тил ле литература кафедрасынын профессоры С. С. Каташ турушкан.

Бу күндерле колбой республикада Бастырасоюз наука-теоретикалык конференциялар өткөн: баштапкызы Ташкентте — «Октябрь ла Күнчыгыш калыктарынын литературазы»; экинчизи Самаркандта — «Социализмнинг өзүми ле история-революциялык романтиканын келер өйи» деп темала.

«Јашөскүримди патриот ло интернационалист күүн-тапка таскадарында СССР калыктарынын литературазынын учуры» деп темала С. С. Каташ Ташкенттеги конференцияда куучын айткан.

1—6 июньде Ленинградта алтай литературанын Күндери өткөн.

Бистин делегацияны КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин ле Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров башкаргандар. Күндерде А. Адаров, Э. Палкин, К. Козлов, Б. Суркашев, К. Төлөсов, кайчылар А. Калкин ле Ј. Ыжыков, кожончы Н. Шумаров, бистин айттырганысла крайдын бичиичилик биригүзинен М. Юдалевич турушкан.

1 июньде алтай бичиичилер Ленинградтын Бичиичилик биригүзинин Качылыгында болуп, литературанын жаан учурлу сурактарыла эрмек-куучын өткүргендер. Айылчыларды башкартунын председатели А. Н. Чепуров, качылары В. Н. Суслов, И. О. Фоняков ло өскө дө нөкөрлөр уткыгандар.

Ол ло кун Туулу Алтайдан баргандар «Нева» журналдын редакциясында болуп, баш редактор Б. Н. Никольскийле, ончо өмөликле тушташкан. Куучын литературалар ортодогы колбулар, алтайлардын бойынын күүниле Россияга бакканынан ала 230 жылдыгы, узак өйгө Ленинградта јадып иштеген, Чуйдын јолынын проегин тургускан јарлу орус бичиичи В. Я. Шишков, Ада-Төрөлдик Улу јуунын жылдарында Невадагы городты корулаарында бистен турушкандар, ол тоодо алтай үлгерчи А. Ф. Саруева керегинде өткөн.

Баштапкы июньнең ала Ленинградта улу орус поэт А. С. Пушкиннинг Күндери ачылган, онын учун алтай литературанын Күндерининг программазы шак ого келиштире тургузылган.

2-чи июньде алтай бичиичилер Фин булунда улу башчы В. И. Лениннинг ады-жолыла, ижиле, революциядагы тартыжузыла колбулу јерлерле јүрген. Сестрорецкте, Разливте болгон сонгында Пискарев мемориалга чечектер салгандар. Онон А. С. Пушкиннинг калганчы адышкан јеринде — Кара-Сууда болгондор.

Күннинг экинчи јарымында СССР-дин Наукалар академиязынын этнография музейининг өмөлигиле тушташкандар.

3 июньде олор Эрмитажта болуп, Базирыктан апарган экспонаттарга таныштылар. Новосибирдинг телекөрүлтези айылчыларды фильмге соккон.

Эңирде СССР-дин географиялык Обществозында јылу ла јилбилү туштажу өткөн. КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин јуулган улуска бистинг областтын экономикадагы ла социальный өзүми, улuzu керегинде, бичиичилик биригүзининг каруулу качызы Б. Я. Бедюров ижи ле јүрүми Туулу Алтайла колбулу Ленинградтын јарлу ученыйлары, этнография ла тюркологиянын сурактары керегинде, Туулу Алтайдын Россияга бириккени, эки јүс жылдан ажыра кожо өдүп келген најылык јолы керегинде Э. М. Палкин, алтай литературанын өзүмине А. С. Пушкиннинг јертирген јаан камааны ла эмдиги јүрүмде учуры керегинде А. О. Адаров куучындагандар.

Алтай калыктын күүлик јайаандыгыла јуулгандарды А. Калкин ле Н. Шумаров таныштырган. К. Төлөсов, Б. Суркашев ле өскөлөри де үлгерлерин кычырып, литература керегинде куучын өткүргендер.

Уткый айткан куучындар база јылу ла көдүринилү болгон.

4 июньде литературанын байрамынын туружаачылары Смольныйда болуп, В. И. Лениннинг јаткан ла иштеген јериле танышкандар. Анда ок Ленинградтын каруулу партийный ишчилериле туштажу өткөн.

Күннинг экинчи јарымында алтай бичиичилер «Мойка-12» деген турада болуп, улу орус поэт А. С. Пушкиннинг калганчы күндери өткөн музей-квартирала танышкан. Музейдеги лекторийде литературанын туштажузы өткөн.

5 июньде Күндердин туружаачылары Кронштадта болуп, талайчыларла тушташкан.

Эңирде журналисттер Байзынында алтай литературанын Ленинградтагы Күндерининг итогторы шүүжилген.

Эртенгизинде бистинг бичиичилер Алтайына јанып ийгендер. Бичиичилик биригүзининг каруулу качызы Б. Я. Бедюров ло Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүгининг директоры Э. М. Палкин дезе јолой Москвага табарып, Гос-

комиздатта, оқылу организациялар ла учреждениелерде болуп, бичик кепке базар сурактарды аайлашкан.

Б. Я. Бедюров СССР-дин Бичиичилик Бирлигинин чүмдемел литература аайынча Бюрозынын айттырузыла баш айас Брянс облазында Тютчевтин Бастырасоюз байрамында туружып, алтайына 18 июньде жанган.

* * *

26 июньде Горно-Алтайскта М. И. Калининнин адыла адалган облбиблиотекада бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюровтын башкарганыла К. Ч. Төлөсовтын 50 жажына учурлай литературанын энгири өткөн.

Бичиичинин жүрүми ле жайаандыгы керегинде докладты СССР-дин Бичиичилик биригүзинин члени Ж. Б. Каинчин эткен.

Энгирде К. Төлөсовтын адына келген телеграммалар кычырылган, куучын айткандар бичиичинин жайаандыктагы једимдерин темдектеп, келер өйлөргө једимдер күүнзеген.

Юбиярга учурлалган литературанын энгири эртенгизинде онын төрөл Каспа јуртында өткөн.

* * *

6—12 июльде Латвия ССР-дин литературазынын Туулу Алтайдагы Күндери өтти.

* * *

3—17 июльде Ж. Каинчин СССР-дин Литфондынын командировказыла Москвада Совет Черүнин Төс архивинде казынып, алтай улус граждандар јууда турушканыла колбулу материалдар јууды. Оны бичиичи жаңы чүмдемелинде тузаланар күүндү.

* * *

18 — 23 июльде СССР-дин Бичиичилик Бирлигинин Ыскө ороондорло Камызы ажыра Туулу Алтайда бичиичи Михаэль Шнайдер (ФРГ) эш-нөкөри, баштамы класстардын үредүчизи Ингеборгло кожо болды. Олорды бери тилмешчи, Москванын бичиичизи Р. Фиш үйдежип келген. Олордын амадузы Туулу Алтайла, онын улузыла, ижи-тожыла, жадын-јүрүмиле таныжып бичиичи болгон.

М. Шнайдер — очеркист, публицист, драматург. 1943 жылда Кеңигеберте чыккан. Алтанынчы жылдарда јашөскүримнин јуу-чакка удурлажа тартыжузында эрчимдү турушкан. Онын документ-очерк кептү мындый бичиктери анчада ла јарлу: «Күнбадыш Герман орныктыру», «Меланхолик солдор» ло өскөзи де. М. Шнайдер — ФРГ-нин бир канча литературалык сыйларынын лауреады, Гессен јеринин Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын члени.

Келген күн айылчылар областьтын башкараачыларыла, алтай бичиичилерле туштажып, краевед музейде болгондор.

20 июльде НИИИЯЛ-дын ишчилериле танышкан, Маймадагы сарју-сыр эдер заводтын ижиле јилбиркеген.

21—22 июльде Шебалин аймактын Беш ичинде, Алтайдагы ченелте хозяйство (Чаргы-Оозы), пионерлагерьде, Акјул јуртта болгондор. Бу јол-јорыкта олорды бичиичилик организациянын каруу-лу качызы Б. Я. Бедюров, литконсультанттар А. О. Адаров ло Т. Т. Торбоков үйдежип јүргендер.

Айылчыларды кайда ла јылу уткып, јурттарда дезе алтай калыктын аш-курсагыла күндүлөп, алкыштар чөйип, кур курчагандар.

23 июльде Горно-Алтайскта немец айылчылар чөрчөкчи Шуны Ялатовло тушташкан, ол бойы чүмдеген уткуул кожонгын айдып берген, Б. Бедюров ло А. Адаровтон интервью алгандар.

* * *

26 июльде Сростки (Эн-Учук) јуртта В. М. Шукшиннинг Басты-расоюз Күндери өткөн.

Јерлежистин Күндерин КПСС-тин Алтайдагы крайкомынын качызы А. С. Желябовский ачкан. Анда јарлу бичиичи, Социалистический Иштин Геройы В. Распутин, поэттер Е. Исаев, В. Жуков, РСФСР-дин Кайралду артизи Л. Соколова, кинорежиссер И. Тарховская ла өскө дө нөкөрлөр куучын айткандар.

Сөс айткандар совет литературанын өзүмине, кинонын керегине В. М. Шукшиннинг јетирген јаан үлүзин темдектеп, оныла колбой эмдиги өйдин курч сурактарын — ар-бүткенди корыыры, кижизек күүнди чеберлеери аайынча сурактарды көдүргендер — олор ончозы бичиичинин чүмдемелдеринде кызыл учуктый шыбалып калган.

Алтай бичиичилер тоозынан Күндерде Б. Бедюров, Б. Укачин, Ј. Белеков, С. Каташ, Э. Токушев турушкандар.

Т. Тонгужан

БАЖАЛЫКТАР

Латвияга Алтайдын уткуулы. (Н. Ялатов чүмдеген)	3
Латвия ССР-дин литературазынын Күндери — Туулу Алтайда	4
Токтой Сомоевтин И. Зиедониске уткуулду кожоңы	10
И. Зиедонис. Поэтин күндүк дептери. J. Каинчин көчүргөн	11

Сөс — латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндеринин туружаачыларына

Л. Бридака. Сен болорун элбек. «Ак булут көчөт, машина мендейт...»	
А. Ередеев көчүргөн	55
Я. Петерс. Текши өзөк-тамырыс. «Теремди өтпөктий сыбыра тарттылар...»	56
Б. Бедюров көчүргөн	
К. Скуениекс. Чолмон. «Агаштын каны менин тамырымда...»;	
«Эки түнге чалынду...»	57
Б. Бедюров көчүргөн	
М. Чаклайс. Түнде, Яна, чалынду буудайда. Кеп куучын. Мендеш.	
Б. Кортин көчүргөн	59
Э. Ханбергс. Төңөштөр (куучын). В. Тоенов көчүргөн	61
М. Костенецка. Энем, мен жакшы жүрүм (куучын). К. Тепуков көчүргөн	64
А. Колбергс. Көлөткө (романнан алган бажалык). J. Маскина көчүргөн	68
Б. Куянев. «Плаханы» кычырып... Сүүш. Э. Палкин көчүргөн	74
J. Рокпеллис. Бат. Көл жанында. Б. Бедюров көчүргөн	77
О. Герт. Бийик жердин улузы. Т. Костенко, В. Тоенов көчүргөндөр	78

Латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндеринин туружаачыларына сөс

У. Берзиньш. Верлибрлер. «Бу да колбуда сен көдүрил, калганчы күрөөдө тур...»	
Городтын романы. Жака жер. «Жаңыс ла агылу күүлү...»	
Ш. Шатинов көчүргөн	97
М. Залите. Караңуйда. «Ончозы кыймыкта, ончозы ла тирүү...»	
«Ак туманнын шаңы мен...»	
Омок уулдардын кожоңы. J. Белеков көчүргөн	99
П. Бруверис. Бу жаркынду бйдө. Не керегинде сананадыг. Эзейдим.	
Оңдоп алзам чы... Э. Тоюшев көчүргөн	101
С. Радзобе. Он күн чанкыр Алтайда. А. Тодосhev көчүргөн	103

Алтай литературанын Латвиядагы Күндеринин туружаачылары куучындай

А. Адаров. Најылыктын бийик учуры	109
Т. Акулова. Алтын аяктаң суу ичим	114
С. Каташ. Күүн-санааларыла бирлик	117
Б. Бедюров. «Бадыштагы жаратта» деп үүрликтен	125
Латыштарга үйдежү кожон. Алкыш. Н. Ялатов чүмдеген	129
Хроника	131

Себининг боочысында. Айылчыларга чеген амзадып турганы. Солдон
оң жагы жаар Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзинин каруулу качызы
Б. Я. Бедюров, латыш бичинчилер Латвия ССР-дин / культуразынын
Кайралду ишчилери Борис Куняев ле Лия Бридака.

